

O‘ZBEKISTON TASHQI SIYOSIY USTUVORLIKLARINING TRANSFORMATSIYASI: O‘ZBEKISTON–BAA MUNOSABATLARI MISOLIDA

Saydqulova Sevara Ilhomjonovna

Nizomiy nomidagi Milliy pedagogika universiteti 3- kurs doktoranti

[tel: +998906278781](tel:+998906278781)

Annotatsiya: Mazkur maqolada O‘zbekiston Respublikasi tashqi siyosiy ustuvorliklarining mustaqillik yillaridan bugungi kungacha bosib o‘tgan transformatsion yo‘li O‘zbekiston–Birlashgan Arab Amirliklari (BAA) munosabatlari misolida tahlil qilinadi. Diplomatik aloqalarning o‘rnatilishidan (1992 yil) tortib, savdo-iqtisodiy hamkorlikning institutsionalizatsiyasigacha, shuningdek 2017 yildan keyingi islohotlar davrida munosabatlarning strategik sheriklik darajasiga ko‘tarilishi bosqichma-bosqich yoritiladi. Ikki tomonlama tashqi savdo aylanmasi, investitsiya oqimlari va qo‘shma korxonalar faoliyatiga oid statistik ma‘lumotlar asosida hamkorlikning dinamikasi ko‘rsatib beriladi. Alohida e‘tibor turizm sohasidagi vizasiz rejim va uning aholi harakatchanligiga ta‘siriga qaratiladi. Tadqiqot natijalari O‘zbekiston tashqi siyosatining ko‘p tomonlamalikdan amaliy, iqtisodiy manfaatlariga yo‘naltirilgan sheriklikka tomon evolyutsiyasini namoyish etadi.

Kalit so‘zlar: tashqi siyosat, diplomatik munosabatlar, O‘zbekiston–BAA hamkorligi, savdo-iqtisodiy aloqalar, investitsiya, qo‘shma korxona, strategik sheriklik, turizm diplomatiyasi, vizasiz rejim, mintaqaviy integratsiya.

Аннотация: В данной статье анализируется трансформационный путь внешнеполитических приоритетов Республики Узбекистан за годы независимости на примере отношений Узбекистана с Объединёнными Арабскими Эмиратами (ОАЭ). Последовательно рассматривается процесс от установления дипломатических отношений (1992 год) до институционализации торгово-экономического сотрудничества, а также перехода отношений на уровень стратегического партнёрства в период реформ после 2017 года. На основе статистических данных о двустороннем товарообороте, инвестиционных потоках и деятельности совместных предприятий показана динамика сотрудничества. Отдельное внимание уделено безвизовому режиму в сфере туризма и его влиянию на мобильность населения. Результаты исследования демонстрируют эволюцию внешней политики Узбекистана от многовекторности к практическому, экономически ориентированному партнёрству.

Ключевые слова: внешняя политика, дипломатические отношения, узбекско-эмиратское сотрудничество, торгово-экономические связи,

инвестиции, совместное предприятие, стратегическое партнёрство, туристическая дипломатия, безвизовый режим, региональная интеграция.

Annotation: *This article analyzes the transformation of the Republic of Uzbekistan's foreign policy priorities during the years of independence, using the example of relations between Uzbekistan and the United Arab Emirates (UAE). It traces the process from the establishment of diplomatic relations in 1992 through the institutionalization of trade and economic cooperation, and further to the elevation of bilateral ties to the level of strategic partnership during the reform period after 2017. Using statistical data on bilateral trade turnover, investment flows, and joint-venture activity, the article demonstrates the dynamics of cooperation. Particular attention is given to the visa-free regime in tourism and its impact on population mobility. The findings show the evolution of Uzbekistan's foreign policy from multi-vector diplomacy toward a practical, economically oriented partnership.*

Keywords: *foreign policy, diplomatic relations, Uzbekistan–UAE cooperation, trade and economic ties, investment, joint venture, strategic partnership, tourism diplomacy, visa-free regime, regional integration.*

O‘zbekiston mustaqilligining dastlabki kunlaridanoq milliy va jahon davlatchilik tajribasini inobatga olgan holda, o‘zining ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy-huquqiy taraqqiyot yo‘lini belgilashga kirishdi. Shu asosda milliy manfaatlarga mos tashqi siyosiy yo‘nalishlarni shakllantirish, jahon hamjamiyatiga integratsiyalashuv hamda xorijiy davlatlar bilan teng va o‘zaro manfaatli aloqalarni o‘rnatish ustuvor vazifalarga aylandi. Ushbu jarayonlarda O‘zbekistonning tashqi siyosiy faoliyatining me‘yoriy-huquqiy bazasini shakllantirishga alohida e‘tibor qaratib, tashqi siyosiy faoliyatiga doir hujjatlar qabul qilindi. Xususan, O‘zbekiston Respublikasida Tashqi ishlar vazirligi faoliyatini tashkil etish va takomillashtirish masalalari to‘g‘risida qarori[1], O‘zbekiston Respublikasi Xalqaro shartnomalari to‘g‘risidagi qonuni[2], O‘zbekiston Respublikasi tashqi siyosiy faoliyatining asosiy prinsiplari to‘g‘risidagi qonunlari qabul qilindi[3]. Mazkur siyosiy yo‘nalishda huquqiy bazaning mustahkamlanishi natijasida O‘zbekistonning xalqaro maydondagi diplomatik faolligi izchil kengayib bordi.

Ushbu transformatsion jarayonlar Birlashgan arab Amirliklari 1991 yilda O‘zbekiston mustaqilligini yoq e‘tirof etib, 1992 yil 25 oktyabrda ikki davlat o‘rtasida diplomatik munosabatlar o‘rnatilishi ikki davlat hamkorlik aloqalarini rivojlanishi hamda diplomatik vakolatxonalar faoliyatini yo‘lga qo‘yishda muhim qadam

bo'ldi[4]. Shu yili noyabr oyida Dubay shahrida O'zbekiston Respublikasi konsulligi o'z faoliyatini boshladi. Unga 1994 yildan Bosh konsulxona maqomi berilishi esa davlatlararo munosabatlarining tashkiliy mexanizmlari bosqichma-bosqich takomillashib borganini ko'rsatadi. Buning natijasida keyingi davrda O'zbekiston-BAA o'rtasida savdo-iqtisodiy, investitsiya transport, logistika sohalarida dastlabki o'zaro hamkorlikka oid bitim, shartnoma va kelishuvlarga erishishda muhim huquqiy-tashkiliy asos bo'lib xizmat qildi. O'zbekiston-BAA munosabatlari ushbu transformatsiyaning muhim jihatini — diplomatiyaning iqtisodiy mazmun bilan tobora uyg'unlashib borishini ko'rsatadi. Diplomatik vakolatxonalar faoliyatining rivojlanishi siyosiy muloqotni mustahkamlash bilan birga, savdo-iqtisodiy va investitsiyaviy aloqalarni rivojlantirish uchun tashkiliy imkoniyat yaratdi. Shuningdek, 2007-yilda Abu-Dabida O'zbekiston Respublikasining BAA'dagi elchixonasi ochildi. Shu yili BAA vitse prezidenti, bosh vaziri, Dubay amirligi hokimi Shayx Muhammad bin Roshid Ol Maktum O'zbekistonga tashrif buyurdi. Xalqaro muammolar va ikki tomonlama hamkorlik masalalari bo'yicha muntazam ravishda maslahatlashuvlar o'tkazib turish va fikr almashish, BMT Nizomi va xalqaro huquq me'yorlariga muvofiq o'zaro manfaatli hamkorlik masalalari bo'yicha tezkor qarorlar qabul qilishga ko'maklashishni nazarda tutuvchi Tashqi ishlar vazirliklari o'rtasida "Hamkorlik va maslahatlashuvlar" to'g'risidagi 6 moddadan iborat protokol imzolandi[5]. Mazkur jarayon O'zbekiston tashqi siyosatining diplomatik hamkorlik bosqichidan amaliy bosqichga o'tib, savdo-iqtisodiy, investitsiyaviy va boshqa yo'nalishlardagi hamkorlikni rivojlantirish mexanizmiga ham aylandi.

O'zbekiston Respublikasi birinchi prezidenti Islom Karimovning 2008 yil 17-19 mart kunlari BAAga javob tashrifi mamlakatlar o'rtasidagi nafaqat iqtisodiy balki siyosiy, ijtimoiy, gumanitar hamda ta'lim sohalaridagi hamkorliklarga keng yo'l ochdi. Tashrif davomida ikki davlat rahbarlari Islom Karimov va Shayx Xalifa bin Zoid Ol Nahayon o'rtasida bo'lib o'tgan muzokaralarda o'zaro savdo hajmini oshirish, tovarlar va xizmatlar turlarini ko'paytirish, yuk va yo'lovchi tashish xizmatlarini kengaytirish oid masalalarni muhokama qilindi [6]. Bu esa BAA bilan

hamkorlik O'zbekiston tashqi siyosatining geografik va iqtisodiy jihatdan diversifikatsiyalashuvini ham ko'rsatadi. Arab dunyosining iqtisodiy jihatdan rivojlangan davlatlaridan biri bo'lgan BAA bilan aloqalarning chuqurlashuvi O'zbekistonning yangi investitsiya manbalarini izlash, xalqaro iqtisodiy aloqalarni kengaytirish va tashqi iqtisodiy manfaatlarini diversifikatsiya qilish imkoniyatlarini oshirdi. 2008 yil 13 fevralda O'zbekiston va BAA hukumatlari o'rtasida iqtisodiy hamkorlikni yana bir yo'nalishini rivojlantirish maqsadida "Qo'shma iqtisodiy komissiya tuzish" to'g'risidagi Bitim imzolandi. Ikki davlat Tashqi ishlar vazirlari rahbarligida o'zaro aloqalarni rivojlantirishga mas'ul idora va tashkilot vakillaridan iborat komissiya tashkil etilib, komissiya faoliyatini iqtisodiy aloqalarni kengaytirish, savdo, investitsiya, texnologiya sohalarni rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etdi. komissiya faoliyati davomida ikki davlat o'rtasida o'zaro savdo hamjining oshishi, rivojlantirish hamda neft-gaz sohasidagi hamkorlikni yo'lga qo'yish istiqbollariga e'tibor qaratdi. Natijada BAA IPIC, Mubadala, Masdar kabi yirik kompaniyalari bilan hamkorlik yo'lga qo'yildi. "Uzemiraxolding" qo'shma investitsion kompaniyasi O'zbekistonga to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilish bilan birga, energetika, logistika va transport tarmoqlarni modernizatsiya qilish, sanoat zonalarini rivojlantirishga kredit-mablag'lari ajratdi[7].

O'zbekiston-BAA o'rtasida o'zaro savdo hajmini oshirish, qo'shma korxonalar tashkil etish va investitsiyaviy hamkorlik munosabatlarining muhim ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi. Jumladan, 2008 yilda ikki mamlakat tashqi savdo aylanmasi 55 100,0 ming. AQSH dollarini tashkil etgan bo'lsa, 2009-yilda bu ko'rsatkich 129 557,8 ming. dollarga yetib, taxminan 135% ga oshgan bo'lsa, 2011-yilda esa keskin pasayish qayd etilib, 14 771,9 ming dollarni tashkil etgan va bu 2010-yilga nisbatan taxminan 90% ga kamayishni bildiradi. 2012-yilda 18 911,7 ming. dollar bo'lib, 28% o'sish, 2013-yilda 124 275,7 ming. dollar bo'lib, taxminan 557% keskin taxminan o'sish, 2014-yilda 12 249,2 ming dollarga tushib taxminan 90% pasayish, 2015-yilda esa 118 983,1 mln dollarga yetib taxminan 871% tiklanish kuzatilgan. Savdo ko'rsatkichlaridagi bunday keskin o'zgarishlar ikki tomonlama iqtisodiy munosabatlarning hali to'liq barqarorlashmaganini ko'rsatish bilan birga,

ayrim yillarda hamkorlikning jadal kengayish imkoniyatlari mavjud bo'lganini ham namoyon etadi.

2008-2015 yillarda O'zbekiston hududida Amirliklar ishtirokida 68 ta korxonalar tuzilgan bo'lib, ularning 31 tasi yuz foizli Amirliklar kapitali asosida tashkil qilingan. Mazkur korxonalar qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirish, qayta ishlash, oziq-ovqat sanoati, qurulish materiallari ishlab chiqarish, ipakchilik, ko'chmas mulk, ulgurji va chakana savdo, transport, xizmlar ko'rsatish va boshqa sohalarda faoliyat olib borgan[8]. Ulardan qishloq xo'jaligini mahsulotlarini qayta ishlashda "Namangan-sharbat", Afrosiyob meva", qurulish materiallari" Afrosiyob temir binokor", "Chuqursoy qop", tekstil sohasida "Elegans teks", "Baraka teks" kabi qo'shma korxonalar ikki tomonlama iqtisodiy hamkorlikning amaliy natijalaridan bo'ldi.

Mazkur ko'rsatkichlar O'zbekiston tashqi siyosatida iqtisodiy diplomatiyaning shakllanib borayotganini ko'rsatadi. Tashqi siyosiy aloqalar endilikda faqat siyosiy muloqot va diplomatik vakillik bilan emas, balki investitsiya, yangi ishlab chiqarish quvvatlarini yaratish, bandlikni ta'minlash va iqtisodiy modernizatsiyani qo'llab-quvvatlash kabi ichki taraqqiyot vazifalari bilan ham bog'lana boshladi.

2017 yildan boshlab O'zbekistonda davlat va jamiyat hayotining barcha sohalarini modernizatsiya qilish, iqtisodiyotni liberallashtirish, ijtimoiy-iqtisodiy islohatlar samaradorligini oshirishga qaratilgan keng ko'lamli chora-tadbirlar amalga oshirildi. Ushbu jarayon mamlakat tashqi siyosiy ustuvorliklarining mazmuniga ham ta'sir ko'rsatib, ochiqlik, pragmatizm, o'zaro manfaatdorlik va iqtisodiy samaradorlikni tashqi siyosatning muhim yo'nalishlariga aylantirdi.

Mazkur o'zgarishlar O'zbekiston-BAA munosabatlarida ham yaqqol namoyon bo'ldi. Xususan, Shavkat Mirziyoyevning 2019 yil 24-26 mart kunlari Birlashgan Arab Amirliklariga amalga oshirgan rasmiy davlat tashrifi ikki mamlakat o'rtasidagi hamkorlik tarixida yangi bosqichni boshlab berdi. Tashrif davomida investitsiya, moliya, muqobil energetika, sanoat, infratuzilmani rivojlantirish, qishloq xo'jaligi va boshqa sohalarda hamkorlik bo'yicha umumiy qiymati 10 mlrd. AQSh dollaridan ortiq kelishuvlar imzolaniib ikki tomonlama hamkorlikni yangi bosqichda yirik

investitsiyaviy loyihalar va iqtisodiy modernizatsiya masalalari tashqi siyosiy kun tartibining muhim qismiga aylandi[9]. Bu borada qayta tiklanuvchi elektr energiyasini ishlab chiqarishga qaratilgan yirik loyihalarni BAAning “Masdar” kompaniyasi “Masdar” kompaniyasi bilan hamkorligi e’tiborga loyiq.

Shuningdek, O‘zbekiston tashqi siyosiy ustuvorliklarining transformatsiyasi faqat siyosiy va iqtisodiy munosabatlar bilan cheklanmay, turizm va insonlararo aloqalar rivojida ham o‘z aksini topdi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasi turizm salohiyatini rivojlantirish uchun qulay shart sharoit yaratish bo‘yicha qo‘shimcha tashkiliy chora-tadbirlar to‘g‘risida” 2018 yil 3 fevraldagi PF-5326-sonli farmonining 3-bandi talablaridan kelib chiqib “O‘zbekiston Respublikasiga xorijiy fuqarolarning kirish tartibini optimallashtirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risidagi qarorida respublikaga kirish vizasini olish uchun murojaatini ko‘rib chiqish muddatini qisqartirish, E-VISA.UZ” elektron kirish vizalarini yagona ma’lumotlar bazasini shakllantirish orqali elektron kirish vizalarini rasmiylashtirish kabi masalalar ilgari surilgan. Ushu qonun xujjatlariga ko‘ra 28 dan ortiq viza turlari bo‘yicha BAA fuqarolari uchun 30 kungacha vizasiz rejim, diplomatik pasport orqali Misr va BAA vakillariga 90 kungacha viza rejimi o‘rnatildi. Viza tartibining soddalashtirilishi natijasida O‘zbekiston fuqarolarining BAA tashrifi 2014 yildagi 32739 nafardan 2024 yilda 128790 nafarga yetgan. 2025 yil yanvar-fevral oylarida jami 31.8 ming nafar O‘zbekiston fuqarolari 27.606 nafar sayyohlik, 3697 nafar qarindoshlarni yo‘qlash, 291 nafar xizmat yuzasidan, 157 nafar davolanish, 36 nafar o‘qish uchun maqsadda BAAGA borgan bo‘lsa, 2026 yilning dastlabki uch oyida BAA O‘zbekiston fuqarolari eng ko‘p tashrif buyurgan davlatlar orasida yettinchi o‘rinni egallab, 28125 nafar ko‘rsatkichni qayd etgan[10].

Xulosa qilib aytganda, O‘zbekiston–BAA munosabatlarining rivojlanishi mamlakat tashqi siyosiy ustuvorliklarining bosqichma-bosqich transformatsiyasini namoyon etadi. Dastlab diplomatik va huquqiy-institutsional asoslarni shakllantirishga e’tibor qaratilgan bo‘lsa, keyinchalik savdo-iqtisodiy, investitsiyaviy, energetika, transport-logistika va turizm sohalaridagi hamkorlik

ustuvor yo‘nalishlarga aylandi. O‘zbekiston uchun BAA bilan aloqalar investitsiyalarni jalb qilish va tashqi iqtisodiy aloqalarni diversifikatsiya qilish imkonini bergan bo‘lsa, BAA uchun O‘zbekistonning strategik o‘rni va iqtisodiy salohiyati muhim ahamiyat kasb etdi. Ayniqsa, 2017-yildan keyingi davrda ochiqlik va pragmatizmga asoslangan tashqi siyosat ikki tomonlama munosabatlarni yangi bosqichga olib chiqdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1994 yil 16 martdagi 140-sonli “O‘zbekiston Respublikasida Tashqi ishlar vazirligi faoliyatini tashkil etish va takomillashtirish masalalari” to‘g‘risida Qarori. // <https://lex.uz/docs/-691790>
2. O‘zbekiston Respublikasi 1995 yil 22 dekabrda 172-1 sonli “O‘zbekiston Respublikasi Xalqaro shartnomalari” to‘g‘risidagi Qonuni.// <https://lex.uz/docs/-121884>
3. O‘zbekiston Respublikasining 1996 yil 26 dekabrda 336-1-sonli “O‘zbekiston Respublikasi tashqi siyosiy faoliyatining asosiy prinsiplari” to‘g‘risidagi Qonuni. // <https://lex.uz/docs/-39149>
4. Uza.Hamkorlikni kengaytirish masalalari muhokamasi. Xalq so‘zi 2007 yil 27 oktyabr №213 (4366) son. <https://press.natlib.uz/uz/publications/narodnoe-slovouz?range=2005>
5. O‘zbekiston Respublikasi Tashqi ishlar vazirligi va Birlashgan Arab Amirliklari Tashqi ishlar vazirligi o‘rtasida “Hamkorlik va maslahatlashuv” to‘g‘risidagi Protokol <https://lex.uz/ru/docs/-2067239>
6. Boboyev.A. Samarali muzokaralar.// Xalq so‘zi.2008 yil 18 martdagi №54(4464)-son.
7. O‘zbekiston Respublikasi Milliy Arxivi. Fond-M-37, 4-ro‘yxat, 2605-yig‘ma jild, 1- tom, 7,256 varaqlar.
8. O‘zbekiston Respublikasi Milliy Arxivi. Fond-M- 37, 4-ro‘yxat, 2605-yig‘ma jild, 7-tom, 21,256 varaqlar.
9. Xalq so‘zi gazetasi.Uza. “Tashrif doirasida erishilgan kelishuvlar ikki mamlakat manfaatlariga xizmat qiladi” Xalq so‘zi gazetasi 2019 yil 27 mart №58 (7288) son.
10. O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasining tashqi savdo aylanmasi bo‘yicha statistik ma’lumotlari (2008–2015 yy.). — stat.uz.
11. O‘zbekiston Respublikasi Statistika qo‘mitasi rasmiy vab sayti. // [Rasmiy statistika ma'lumotlari](https://Rasmiy-statistika.ma'lumotlari)

URUSH YILLARIDA EVAKUATSIYA QILINGAN BOLALARNING FARG‘ONA VILOYATI HUDUDLARIGA JOYLASHTIRILISHI

Egamova Mahliyo Gapirjonovna

Andijon davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Ikkinchi jahon urushining dastlabki davrida SSSRning nemis-fashistlar tomonidan vaqtincha bosib olingan hududlaridan aholining O‘zbekistonga evakuatsiya qilinishi, evakuatsiya qilingan bolalarning Farg‘ona oblasti hududlariga joylashtirilishi va ularga nisbatan ko‘rsatilgan g‘amxo‘rlik namunalari yoritilgan.*

Kalit so‘zlar: *Ikkinchi jahon urushi, Farg‘ona oblasti, evakuatsiya, yetim bolalar, oblast ijroiya komiteti, ijtimoiy ta‘minot, bolalarga g‘amxo‘rlik.*

Аннотация. *В настоящей статье рассматриваются вопросы эвакуации населения в Узбекистан из временно оккупированных немецко-фашистскими захватчиками территорий СССР в начальный период Второй мировой войны, а также размещение эвакуированных детей в Ферганской области и примеры проявленной о них заботы.*

Ключевые слова: *Вторая мировая война, Ферганская область, эвакуация, дети-сироты, областной исполнительный комитет, социальное обеспечение, забота о детях.*

Annotation. *This article examines the evacuation of the population to Uzbekistan from the territories temporarily occupied by the fascist-German invaders during the initial period of the Second World War, as well as the placement of evacuated children in the Fergana region and examples of care provided for them.*

Key words: *World War II, Fergana region, evacuation, orphans, regional executive committee, social welfare, child welfare.*

Ikkinchi jahon urushining og‘ir va mashaqqatli yillarida o‘zbek xalqining asosiy ma‘naviy-ahloqiy xususiyatlari, uning insonparvarligi yorqin namoyon bo‘ldi. Urush yillarida Birinchi Prezident I.A. Karimov ta‘kidlab o‘tganlaridek, “Bizning xalqimiz voqealarga boy ko‘p ming yillik tarixi davomida ko‘p narsalarni boshdan kechirdi – madaniyat, ilm-fan, o‘z davlatchiligi yutuqlari nashidasini surdi, o‘zaro nizolar, begonalar asorati alamini tortdi, eng yaxshi o‘g‘il-qizlaridan judo bo‘ldi. Lekin tarixning o‘yini ham, omonsiz jangu jadallar ham, tabiiy ofatlar va ochlik ham xalqimizning insoniylik tabiatiga dog‘ tushirolmadi [1, 77]”.

O‘zbek xalqi Sharq ma‘naviyatining eng yaxshi an‘analariga amal qilib, urushning ayanchli yillarida ittifoqning dushman vaqtincha bosib olgan

hududlaridagi aholiga do'stona bag'rini ochdi, o'z yurtidan ayrilgan quvg'inlarni, urush qurbonlarini qalb harorati bilan isitdi, ularni g'amxo'rlik va mehmondo'stlik bilan ko'nglini ko'tardi, qardosh xalqlarga iqtisodiyotni tiklashda va madaniy qurilishni yo'lga qo'yishda yordam berdi. Respublika aholisining o'zi qayg'uli urush yillarida nihoyatda nochor yashashiga qaramasdan shunday yordam qo'lini cho'zdi.

Urush yillarida mamlakatning nemis-fashistlar tomonidan vaqtincha bosib olingan hududlaridan O'zbekistonga bir milliondan ortiq aholi vakillari evakuatsiya qilindi. Respublika shaharlari va qishloqlari aholisi bu yerga kelgan fuqarolarni mehmondo'stlik bilan qarshi oldi. Aholi ularga turar-joylar berib, o'zi siqilib yashadi, ko'chib kelganlarni to'ydirish uchun oxirgi bo'lak nonini ham bo'lib berdi, ular uchun poyabzal, kiyim-bosh to'pladi. Ko'chirib keltirilganlarga yordam berish maqsadida Farg'ona viloyatidagi "Birinchi may" qishloq xo'jalik arteli mehnatkashlarining tashabbusi bilan shaharlarga don, sabzavot, kartoshka, gusht mahsulotlari orilgan karvonlar yetib kela boshladi [2, 454].

1941 yil 29 dekabrda O'zbekiston KP(b) Farg'ona shahar komiteti "Evakuatsiya qilingan fuqarolarni joylashtirish to'g'risida"gi masalani muhokama qilgan V plenumi bo'lib o'tdi. Plenumda evakuatsiya qilinganlarni Farg'ona shahri bo'ylab joylashtirish va ish bilan ta'minlash bo'yicha aniq chora-tadbirlar belgilandi [3, 47]. Bu tadbirlarni amalga oshirish uchun shahardagi barcha partiya, sovet va jamoat tashkilotlari safarbar qilindi. Farg'ona shahar mehnatkashlari evakuatsiya qilinganlarni o'z uylariga bajonidil qabul qilib, ularga mehr va g'amxo'rlik ko'rsatdilar. Jumladan, 1941 yil oxirigacha Farg'ona shahri bo'ylab dastlab yetib kelganlardan 142 ta oila uy-joy va ish bilan ta'minlandi [4, 48].

Farg'ona viloyati shahar va qishloq aholisi front hududlaridan evakuatsiya qilingan rus, ukrain, belorus va boshqa millat vakillarini alohida mehr va e'tibor bilan kutib oldilar. Evakuatsiya qilinganlarning barchasi tez orada uy-joy, oziq-ovqat, kiyim-kechak va ish bilan ta'minlandi [5, 160].

1942 yil 1 fevralga kelib Farg'ona viloyatiga 92415 nafar evakuatsiya qilinganlar kelib, ulardan 43613 nafari Farg'ona, Marg'ilon va Qo'qon shaharlariga,

48802 nafari esa viloyatning turli rayonlariga joylashtirildi. Evakuatsiya qilinganlarning katta oqimi Farg‘ona aholisining ikki baravar ko‘payishiga olib keldi [6, 15].

Farg‘ona oblasti mehnatkashlari evakuatsiya qilinganlarni qanday kutib olishgani haqida o‘sha paytda Farg‘ona shahridagi №10 yog‘ zavodining yotoqxonasi komendanti bo‘lib ishlagan Mariya Mixaylovna Jebokriskayaning xotiralari guvohlik beradi: “Farg‘ona shahriga juda ko‘p evakuatsiya qilinganlar kelishgan, ularning har birining tashvishini bartaraf etish lozim edi. Yolg‘iz bolalarni bizning yotoqxonaga joylashtirishdi. Xonalar liq to‘la edi... Har kim qo‘lidan kelganicha yordam ko‘rsatar, topganini “yangi ko‘chib kelganlar” bilan baham ko‘rishga harakat qilardi. Oilalilarni zichlashtirish tartibida mahalliy xonadonlarga joylashtirishdi. Kimning uyida 2 ta xonasi bo‘lsa (oila a‘zolari sonidan qat’i nazar), bittasi evakuatsiya qilinganlarga berilardi” [7]. 1942 yil 20 fevral holatiga ko‘ra, viloyatga 15634 ta evakuatsiya qilingan oila joylashtirildi. Ularning ko‘pchiligi mahalliy aholi uylaridan alohida xonalar berildi. Ayrim oilalarga moddiy yordam ko‘rsatildi [8, 1].

Farg‘ona oblast partiya komiteti va viloyat Ijroiya komiteti evakuatsiya qilinganlarni kutib olish va joylashtirishni doimiy nazorat qilib borgan. Chunonchi, 1941 yil 2 dekabrda oblast komitetining byurosi va oblast ijroiya komiteti rayon, shahar partiya komitetlari va shahar rayon ijroiya komitetlaridan evakuatsiya qilingan fuqarolarning joylashtirilishi va ishga joylashtirilishini 10 kun muddat ichida yoppasiga tekshirishni talab qildi. Ko‘p bolalilar, mehnatga layoqatsizlar va harbiy xizmatchilarning oilalariga alohida e‘tibor qaratildi [9, 15].

1941 yil 25 dekabrda Farg‘ona oblast byurosi va oblast ijroiya komiteti evakuatsiya qilinganlarga mo‘ljallangan 140 ming rubl mablag‘ni oblast rayonlari bo‘yicha taqsimlagan. 1942 yil yanvar oyida oblast ijroiya komiteti barcha rayon ijroiya komitetlariga evakuatsiya qilinganlarni oziq-ovqat bilan ta‘minlash bo‘yicha ko‘rsatma berdi. 1942 yil dekabr oyida evakuatsiya qilib keltirilganlar orasidan o‘ta muhtojlar uchun 5 tonna xo‘jalik sovuni, 2 ming dona paxtalik nimcha, 7 ming juft poyabzal ajratildi [10, 19].

Xuddi shu kabi tadbirlar Farg‘ona viloyatining barcha rayonlarida ham amalga oshirildi. Umuman, 1942 yil fevral oyidan sentyabrga qadar Quva rayoni ijroiya komiteti evakuatsiya qilinganlarning uy-joy va maishiy sharoitlari, ularning ahvolini tekshirish natijalari, uy-joy fondini qish mavsumiga tayyorlash, kolxozlarga joylashtirilgan evakuatsiya qilinganlarga tomorqa uchastkalari ajratib berish masalalari bo‘yicha qarorlar qabul qildi. Ko‘chirib keltirilgan aholi masalasi partiya-xo‘jalik faollarining deyarli har bir rayon yig‘ilishida, kolxoz raislarining kengashlarida muhokama qilindi. Ko‘chirib keltirilganlarga katta moddiy va pul yordami ko‘rsatildi [11, 1].

1942 yil boshida Farg‘ona shahridagi Dzerjinskiy nomli to‘qimachilik kombinati partiya tashkiloti kombinat komsomol tashkilotining evakuatsiya qilinganlarning ehtiyojlarini qondirish uchun yakshanba kuni ham ishlab berish va rejadan tashqari mahsulot ishlab chiqarish to‘g‘risidagi tashabbusini qo‘llab-quvvatladi. Ushbu tashabbus natijasida qo‘shimcha o‘n minglab metr mato ishlab chiqarildi. 1944 yilda kombinat 485 ta evakuatsiya qilingan oilaga 65624 rubllik pul yordami ko‘rsatdi; 437 ta oilaga 8 ming metr gazlama, 360 ta oilaga yoqilg‘i yetkazib berildi [12, 179]. Ko‘chirib keltirilganlarning mehnatga yaroqli qismi mahalliy aholi bilan yonma-yon front ehtiyojlarini ta‘minlash uchun xalq xo‘jaligining turli tarmoqlarida mehnat qildilar.

Urush tufayli ota-onasidan ayrilgan evakuatsiya qilingan bolalar alohida g‘amxo‘rlik bilan kutib olindi. Urush yillarida O‘zbekistonga jami 200 mingga yaqin bolalar evakuatsiya qilindi. Ularning ko‘pchiligi Farg‘ona viloyatining shahar va qishloqlarida ikkinchi oilasiga ega bo‘ldi. “Ko‘chirib keltirilgan bolalar, - deb yozgan edi o‘shanda Yo‘ldosh Oxunboboev, - o‘z respublikalariga, o‘z shaharlariga, o‘z uylariga kelgandek bo‘lib qoldilar” [13, 29].

1942 yil yanvar oyidayoq Toshkent xotin-qizlar faollarining yig‘ilishi O‘zbekistonning barcha xotin-qizlariga murojaat qilib, shunday degan edi: “Oramizda bolalar qayg‘usiga befarq bo‘lgan va bag‘ritosh kishilar bo‘lmasin. Evakuatsiya qilingan bolalarga jamoatchilik yordami kengroq ko‘rsatilsin! Bu murojaat O‘z KP(b) Markaziy Komiteti byurosi tomonidan ma‘qullandi.

Respublikaning boshqa viloyatlarida bo'lgani kabi Farg'ona viloyatida ham bolalar va mehribonlik uylarini hisobga olish uchun 1942 yil 10 yanvarda maxsus komissiya tuzildi [14, 122].

Shu maqsadda Farg'ona viloyati rayonlaiga bir guruh mas'ul xodimlar safarbar etilib, mavjud bolalar uylari ustidan korxona va muassasalarning jamoatchilik homiyligi tashkil etildi hamda bolalar uchun kiyim-kechak yig'ish bo'yicha aholi o'rtasida tushuntirish-tashviqot ishlari olib borildi.

1941-1942 yillarda Farg'ona viloyatiga 10 ta bolalar uyi evakuatsiya qilindi. Qo'qon rayoniga Voronej oblastining Rossoshi va Kantemirovka rayonlaridan 2 ta bolalar uyi, Qo'qon shahriga Xarkov oblastidan Volochansk bolalar uyi [15, 64], Farg'ona shahriga Bobruysk va Moskvadan, Quva rayoniga Shedlovskdan bolalar uyi, Frunze rayoniga Bogucharskiy bolalar uyi, Marg'ilon shahriga Stalinskdan bolalar uyi, Marg'ilon rayoniga esa yana 2 ta bolalar uyi ko'chirib kelinib, joylashtirildi [16, 122].

Farg'ona oblastining ko'pgina shahar va rayonlarida yangi bolalar uylari va yaslilar tashkil etildi. Masalan, Kirov rayonida evakuatsiya qilingan 3300 nafar bola uchun yasli va bolalar maydonchalari ochildi [17].

1942 yil fevral oyida Farg'ona oblast partiya komiteti va oblast Kengashi front hududlaridan evakuatsiya qilingan 15-18 yoshli 1200 nafar o'smirni joylashtirish to'g'risida qaror qabul qildi. Farg'ona, Qo'qon va Marg'ilonda bolalar uchun bepul ovqatlanish oshxonalari ochildi. Mehribonlik uylariga yordamchi xo'jaliklar tashkil etish uchun yer maydonlari ajratib berildi [18, 5]. Viloyatga evakuatsiya qilingan 1500 nafar polyak bolalariga ham xuddi shunday samimiy g'amxo'rlik ko'rsatildi, bunda o'zbek xalqining mehmondo'stligi va insonparvarligi yaqqol namoyon bo'ldi.

Ko'pgina aholi vakillari yetim qolgan bolalarni o'z tarbiyaga olish istagini bildirdilar. 1942 yil yanvarda 500 nafar xotin-qizlar ishtirok etgan Qo'qon shahar xotin-qizlar faollari yig'ilishida O'zbekiston SSRda xizmat ko'rsatgan o'qituvchi Dadajonova shunday degan edi: "Mening oltita farzandim bor, lekin bunga qaramay yettinchisini tarbiyaga olaman va ulardan vatanparvar insonlarni tarbiyalayman".

Uning bu tashabbusi bilan Qo‘qon shahridagi yana 17 nafar o‘qituvchi evakuatsiya qilingan bolalarni o‘z tarbiyasiga oldi [19].

Farg‘ona shahrida Kalinin shahridan evakuatsiya qilingan bola Volodyani birinchi bo‘lib shahar prokuraturasi xodimi Klavdiya Soxnenko asrab oldi. Farg‘ona shahar prokurori yordamchisi Yaxich, viloyat prokuraturasi katta tergovchisi Ahmadaliev, Farg‘ona shahar partiya komiteti kotibi V.I. Velmojin, don tayyorlash bazasi direktori Kosheeva, Farg‘ona shahar gastronomiya ishchisi Ahmedov, temir yo‘l stansiyasi chilangari Subotko, o‘zbek tilli maktab o‘qituvchisi Yusupov, Farg‘ona pivo zavodi ishchilari Vasilev, Makarenko, Alekseeva, Navaeva, Donchenko, uy bekasi Xankina va viloyat sanitariya-epidemiologiya bo‘limi boshlig‘i Sobirovlar esa ikkitadan yetim bolalarni o‘z tarbiyasiga oldilar [20].

Toshloq rayonidagi “Ilg‘or” kolxozi a‘zosi To‘tibibi Qurbonova olti farzandning onasi bo‘lib, yana bir evakuatsiya qilingan farzandni o‘z tarbiyasiga olgan va barcha kolxozchilarni o‘zidan o‘rnak olishga chaqirgan. Birgina O‘zbekiston rayonidagi Telman nomli kolxozda 11 kishi, shu jumladan kolxoz raisi Madaminov, brigadir G‘oziboev, kolxozchilar Shermatov, Husainov va boshqalar yetim qolgan bolalarni o‘z tarbiyasiga olishdi. Kirov rayonida evakuatsiya qilingan bolalarni 139 ta oila qabul qildi [21].

Evakuatsiya qilib keltirilgan bolalarni o‘z tarbiyasiga olish istagida bo‘lganlar shu qadar ko‘p ediki, Farg‘ona oblasti aholisi shu maqsadda respublikaning boshqa viloyatlariga murojaat qilganlar. Masalan, Qo‘qondan Toshkentga shu mazmundagi telegramma yuborilgan: “Agar boshqa viloyatlarda evakuatsiya qilingan maktab yoshidagi bolalar bo‘lsa, ularni Qo‘qon shahriga yuboring. Evakuatsiya qilib keltirilgan bolalarni o‘z tarbiyasiga olish istagida bo‘lgan fuqarolarning arizalarini qondira olmayapmiz” [22, 12].

Farg‘ona shahridagi zavodlar, fabrikalar, viloyat hududidagi kolxozlar, muassasalar kollektivlari evakuatsiya qilingan bolalarga juda katta g‘amho‘rlik ko‘rsatdi. Masalan, Farg‘ona shahridagi №10 yog‘ zavodi va “O‘zglavxleb”ning Farg‘ona bo‘limi ishchilari evakuatsiya qilingan bolalar uchun maxsus yotoqxona xonalarini jihozlab, 10 nafardan bolani o‘z tarbiyasiga olishdi. Farg‘ona shahridagi

“Sotsializm” arteli jamoasi bir guruh o‘smirlarni o‘z tarbiyasiga oldi. Farg‘ona Issiqlik elektr stansiyasi bolalar bog‘chasi qoshida evakuatsiya qilingan yetim bolalar uchun 15 ta o‘rin jihozlandi. Telman nomli artelda 15 o‘rinli internat ochildi, Kirov rayonidagi beshta kolxoz 40 nafar bolani o‘z qaramog‘iga oldi [23].

Farg‘ona viloyati mehnatkashlari evakuatsiya qilingan bolalar uchun buyumlar, pul mablag‘lari ajratdilar. Evakuatsiya qilingan bolalarga yordam jamg‘armasiga 1942 yil iyun oyining o‘zida Qo‘qon shahri aholisi 140 ming rubl, Farg‘ona shahri aholisi 55 ming rubl, viloyat bo‘yicha esa jami 214 ming rubldan ortiq mablag‘ yig‘ildi [24, 5]. Bunday misollarni juda ko‘p keltirish mumkin. Viloyat aholisi pul mablag‘laridan tashqari, bolalar uylari uchun oziq-ovqat mahsulotlari, kiyim-kechaklar yig‘ib topshirdilar. Ayniqsa, qishloq aholisi shaharlardagi bolalar uylari uchun o‘z tomorqalarida yetishtirilgan meva-cheva, sabzavot mahsulotlari, chorva mahsulotlarini xayriya qilganlar. Bularning barchasi o‘zbek xalqining yuksak vatanparvarlik, baynalmilallik, insonparvarlik tuyg‘ularidan yaqqol dalolat beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, сиёсат, мафкура. – Том 1. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996.
2. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. Тузувчилар: М.Жўраев, Р.Нуруллин, С.Камолов ва бошқалар. – Тошкент: Шарқ, 2000.
3. О‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi arxivi Farg‘ona viloyat bo‘limi (О‘zR PAA Farg‘ona viloyat bo‘limi), 1-fond, 2121-ro‘yxat, 261-ish.
4. О‘zR PAA Farg‘ona viloyat bo‘limi, 1-fond, 2121-ro‘yxat, 261-ish.
5. Farg‘ona viloyat davlat arxivi (Farg‘ona VDA), 121-fond, 4-ro‘yxat, 169-ish.
6. О‘zR PAA Farg‘ona viloyat bo‘limi, 1-fond, 2121-ro‘yxat, 262-ish.
7. «Ферганская правда», 1965 г. 10 апреля.
8. Фарғона ВДА, 121-фонд, 4-рўйхат, 169-иш.
9. О‘zR PAA Farg‘ona viloyat bo‘limi, 1-fond, 97-ro‘yxat, 50-ish.
10. О‘zR PAA Farg‘ona viloyat bo‘limi, 1-fond, 121-ro‘yxat, 146-ish.
11. О‘zR PAA Farg‘ona viloyat bo‘limi, 1-fond, 9-ro‘yxat, 62-ish.
12. Farg‘ona VDA, 125-fond, 1-ro‘yxat, 161-ish.
13. Ахунбабаев Ю. Трудящиеся Узбекистана фронту. – Москва: Профиздат, 1942.
14. О‘zbekiston Milliy arxivi (О‘z MA), R-88-fond, 9-ro‘yxat, 8392-ish.

15. Farg‘ona VDA, 121-fond, 8s-ro‘uxat, 4-ish.
16. O‘z MA, R-88-fond, 9-ro‘uxat, 8392-ish.
17. «Ферганская правда», 1942 г. 17 июня.
18. Farg‘ona VDA, 124-fond, 4-ro‘uxat, 165-ish.
19. «Ферганская правда», 1942 г. 16 января.
20. «Ферганская правда», 1942 г. 16 января.
21. «Ферганская правда», 1942 г. 7 февраля.
22. O‘zR PAA Farg‘ona viloyat bo‘limi, 1-fond, 9-ro‘uxat, 62-ish.
23. «Ферганская правда», 1942 г. 29 марта.
24. Farg‘ona VDA, 121-fond, 4-ro‘uxat, 165-ish.

=====

YANGI IQTISODIY SIYOSAT DAVRIDA FARG‘ONA VODIYSI SANOAT KORXONALARI FAOLIYATI TARIXIDAN

Isomiddinov Erali Darvishaliyevich

Andijon davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. Maqolada Turkiston ASSRda yangi iqtisodiy siyosat (NEP)ga o‘tilishi sharoitida sanoat korxonalarining umumiy ahvoli o‘rganilgan. Sanoat korxonalarining qayta tiklanishi, ularda xo‘jalik yuritishning turli shakllarini joriy etish tajribasi tahlil etilgan.

Kalit so‘zlar: Yangi iqtisodiy siyosat, Turkiston ASSR, sanoat korxonalari, xo‘jalik hisobi, ijara munosabatlari, hunarmandchilik-sanoat kooperatsiyasi, Xalq xo‘jaligi Markaziy Kengashi.

Аннотация. В статье изучено общее положение промышленных предприятий в условиях перехода к новой экономической политике (НЭП) в Туркестанской АССР. Проанализирован опыт восстановления промышленных предприятий, внедрения в них различных форм хозяйствования.

Ключевые слова: Новая экономическая политика, Туркестанская АССР, промышленные предприятия, хозяйственный учет, арендные отношения, ремесленно-промышленная кооперация, Центральный Совет народного хозяйства.

Annotation. The article examines the general situation of industrial enterprises during the transition to the New Economic Policy (NEP) in the Turkestan ASSR. The experience of restoring industrial enterprises and introducing various forms of management in them was analyzed.

Key words: New Economic Policy, Turkestan ASSR, industrial enterprises, economic accounting, lease relations, craft-industrial cooperation, Central Council of National Economy.

Fuqarolar urushi tugaganidan so'ng sovet mamlakati tarixida xo'jalik qurilishining yangi bosqichi boshlandi. Tinch hayotga o'tish murakkab jarayon bo'lib, u nafaqat markaziy hududlar, balki mamlakatning chekka o'lkalari, jumladan, Turkiston uchun ham xos bo'lgan o'ta og'ir va murakkab vaziyatda kechdi. Turkistonda o'tish davrining umumiy qiyinchiliklariga qo'shimcha ravishda o'ziga xos muammolar ham yuzaga keldi, xo'jalikdagi vayronagarchilik bu yerda ayniqsa og'ir tus oldi.

Turkiston Avtonom Respublikasida 1918-1920-yillarda sodir bo'lgan voqealar xalq xo'jaligining barcha tarmoqlarini izdan chiqishiga, ayniqsa qishloq xo'jaligini halokat yoqasiga keltirgan edi. 1920-yilda qishloq xo'jalik yalpi mahsuloti 1915-yildagiga nisbatan 2 barobarga qisqarib ketgandi. O'z navbatida sanoat korxonalari ham chuqur tanazzul ichida bo'lib, O'zbekiston hududlaridagi 1917-yilgacha mavjud korxonalarning deyarli yarmi ishdan chiqqan edi. Ayniqsa, bolsheviklar joriy etgan "harbiy kommunizm" siyosati xalqning moddiy ahvolini yanada og'ir ahvolga solib qo'ygandi.

Ana shunday tang bir vaziyatda sovet hukumati 1921-yilning mart oyida RKP(b)ning X syezdida butun mamlakatda yangi iqtisodiy siyosat (NEP)ga o'tish haqida qaror qildi. Yangi iqtisodiy siyosat mohiyatan tovar-bozor munosabatlarining ayrim belgilarini tiklashni, xo'jalik yuritishda tashabbuskorlikka yo'l berishni, yetarli vositalarga ega bo'lgan tadbirkorlarni qo'llab-quvvatlashni nazarda tutar edi.

Amalga oshirilayotgan yangi yo'l umumlashgan holda yangi iqtisodiy siyosat (NEP) ga burilish bilan najot topdi. Yangi andoza iqtisodiy muammolarni, milliy masalani hal qilishga birmuncha vazminroq yondashuvni belgilab berdi. Yangi iqtisodiy siyosat mol-mulkni qisman davlat tasarrufidan chiqarishni, bozorni tartibga solishning ayrim mexanizmlarini tiklashni, tadbirkorlik imkoniyatini, ijarani, diniy idoralarni tiklashni bozorni muvofiqlashtiruvchi rejalashtirish bilan qo'shib olib borishni nazarda tutardi. Milliy munosabatlar sohasida buyuk davlatchilik shovinizmi qoralandi, hokimiyat va boshqaruv organlarini keng

“mahalliyalashtirish” chora-tadbirlari ko‘rildi, dahriylik hujumi cheklab qo‘yildi [1, 81-82].

Turkistonda yangi iqtisodiy siyosatga o‘tishning bir qator o‘ziga xos xususiyatlari mavjud edi. Bu yerda shaharlarda ham, qishloqda ham ishchilar qatlami aholining umumiy tarkibida ancha kam salmoqqa ega bo‘lib, RSFSR markaziga qaraganda ancha sust uyushgan edi. Mehnatkashlarning anchagina salmoqli qismini hunarmand-kosiblar tashkil etardi. Turkiston iqtisodiyoti markazga qaraganda ko‘p ukkladli bo‘lib, har bir ukkladning salmog‘i boshqacha edi. Turkiston hududida fuqarolar urushi yoki sovetlarga qarshi qurolli harakat ancha uzoq davom etdi, bu ham xalq xo‘jaligining izdan chiqishiga, uzoq vaqt davomida tinch mehnatga o‘tishni qiyinlashtirdi. Ayniqsa, Farg‘ona vodiysida bu jarayon ancha murakkab kechdi.

Oziq-ovqat razvyorstkasining oziq-ovqat solig‘i bilan almashtirilishi dehqonlarga soliqdan ortgan mahsulotlarini bozorda sotish imkonini berdiki, bu esa ularning o‘z ehtiyojlari uchun hunarmandchilik-sanoat mahsulotlariga bo‘lgan talabini yuzaga keltirdi. Boshqacha aytganda, oziq-ovqat solig‘ining joriy etilishi qishloq xo‘jaligining keskin rivojlanishiga ta’sir ko‘rsatdi. Yangi iqtisodiy siyosat tamoyillariga ko‘ra, xo‘jalik yuritishda ko‘p ukkladlilikka yo‘l berilgan bo‘lib, bunda o‘z xo‘jaligining rivojlanishidan manfaatdor bo‘lgan tovar ishlab chiqaruvchi mayda tadbirkorlarga ma’lum imtiyozlar berish, shart-sharoitlar yaratish nazarda tutilardi.

Turkiston ASSRda yangi iqtisodiy siyosatga o‘tishda RSFSR Xalq Komissarlari Sovetining “Yangi iqtisodiy siyosatni hayotga tatbiq etish to‘g‘risida”gi ko‘rsatmasi muhim ahamiyatga ega bo‘ldi. Bu ko‘rsatma Turkistonda yangi siyosatni amalga oshirishda dastur vazifasini bajardi. 1921-yil 27-oktyabrda Turkiston ASSR Xalq Komissarlari Soveti “RSFSR XKSning yangi iqtisodiy siyosatni hayotga tatbiq etish to‘g‘risidagi ko‘rsatmasini qabul qilish to‘g‘risida” qaror qabul qilib, Turkistondagi barcha komissarliklarga va alohida boshqarmalarga uni amaliyotga joriy etishni tavsiya qildi [2, 73].

RSFSR hukumatining 1921-yil may oyidagi “Ayirboshlash to‘g‘risida”gi dekretiga asosan Turkiston ASSR Markaziy Ijroiya Komiteti 1921-yil 8-avgustda

Turkiston o'lkasi hududida qishloq xo'jaligi mahsulotlari, hunarmandchilik va mayda sanoat buyumlarini erkin ayirboshlash, xarid qilish hamda sotishga ruxsat etilishi haqida qaror chiqardi [3, 245]. Faqat davlat ta'minotining barcha turlaridan olib tashlangan korxonalar o'z mahsulotini bozorda erkin sotish huquqini oldi. Davlat ta'minotida qoldirilgan yirik sanoat esa zaruriy davlat fondini tashkil etishni ta'minlashi lozim edi.

1921-yil yanvar holatida Turkiston ASSR Xalq Xo'jaligi Markaziy Kengashi (XXMK) ixtiyorida 857 ta korxona bor edi. Keyinroq 286 ta paxta, yog'-moy va sovun zavodlari yangi tashkil etilgan Paxta komitetiga, 24 ta matbaa korxonasi Turkiston davlat nashriyoti tasarrufiga o'tkazildi [4, 197-198].

Xalq xo'jaligini qayta tiklash davlat mablag'laridan oqilona foydalanishni talab etardi. Shuning uchun 1921-yil avgustda Turkiston Respublikasi Xalq Xo'jaligi Markaziy Kengashi RKP(b) MKning avgust Plenumi qarori va Turkiston ASSR XKSning 1921-yil 5-iyuldagi buyrug'iga amal qilib, respublikaning barcha sanoat korxonalarini uch guruhga bo'ldi. Birinchi guruhga XXMK ishlab chiqarish bo'limlari tomonidan bevosita boshqariladigan korxonalar kiritildi. Aynan ular birinchi navbatda davlat ta'minotining barcha turlari – pul, moddiy mablag'lar, yoqilg'i, mahsulotlar va boshqalar bilan ta'minlandi. Ikkinchi guruhga viloyat xalq xo'jaliklari tomonidan boshqariladigan, ammo davlat ishlab chiqarish dasturlari va Markaziy xalq xo'jaligi ishlab chiqarish bo'limlarining umumiy ko'rsatmalari asosida ishlaydigan korxonalar kiritildi. Ular ham, garchi ikkinchi navbatda bo'lsa-da, davlat ta'minoti bilan ta'minlangan. Uchinchi guruhga yopilishi yoki ijaraga berilishi lozim bo'lgan mayda hunarmandchilik korxonalari kiritildi. Ular davlat ta'minotining barcha turlaridan mahrum etilgan [5, 211].

Yangi iqtisodiy siyosat shartlariga ko'ra, Turkiston ASSRdagi sanoat korxonalarining bir qanchasi ijaraga berildi. Bu esa sanoatni rivojlantirishda davlat mablag'lari yetishmagan vaziyatda bu maqsadga xususiy kapitallarni jalb etish imkonini berdi. Sanoat korxonalari asosan yirik kooperativ tashkilotlarga va ularning sanoat, matlubot va qishloq xo'jalik birlashmalariga 3 yildan 6 yilgacha muddatga ijaraga berilishi ko'zda tutildi [6, 4].

1921-yil oxiri – 1922-yil boshlaridan Turkistonda sanoat ishlab chiqarishi jonlana boshladi. 1917-yilga qadar O‘zbekiston hududlarida 210 ta paxta tozalash zavodlari bo‘lib, 1921-1922-yillardagi urush va vayrongarchiliklar sababli ulardan faqat 19 tasi ishlar edi, xolos. Sanoatni tiklash borasida ko‘rilgan tadbirlar natijasida 1923-yilda 23 ta, 1924-yilga kelib esa 35 ta paxta tozalash zavodi faoliyat ko‘rsata boshladi. Ayni paytda bu zavodlarning ishlab chiqarish quvvati ham oshirildi. Agar urushdan avval bitta zavod yiliga o‘rtacha 186 ming pud paxtani qayta ishlagan bo‘lsa, 1923-yilda bu miqdor 268 ming pudga, 1924-yilda esa 374 ming pudga yetdi [7, 8]. Xalq xo‘jaligini tiklash yillarida, ya’ni, 1926-yilda Andijondagi №4, Qo‘qonqishloqdagi №6, Haqqulobodagi №7, Uchqo‘rg‘ondagi №9 paxta tozalash zavodlari ham to‘la ishga tushirildi.

Andijon shahridagi sanoat korxonalarining bir qismi ijaraga berildi. 1923- yilga kelib, ular orasida g‘isht zavodi va ichak zavodlari, “mahalliy” xususiyatdagi, ya’ni suv kuchi bilan harakatlanadigan ikkita tegirmon va kushxona bor edi. Xo‘jalik hisobiga o‘tkazilgan korxonalar orasida shahar bosmaxonasi va elektr stansiyasi ham bor edi [8, 8].

Turkiston ASSRda sanoatning boshqa tarmoqlari ham asta-sekin tiklana boshladi. 1924-yilda O‘zbekistonda 5,6 ming pud neft qazib olindi. Bu ko‘rsatkich 1913-yildagidan ikki barobar kam bo‘lishiga qaramay, bu tarmoq keyingi yillarda jadal rivojlandi.

Respublikada to‘xtab qolgan sanoat korxonalarini qayta tiklash bilan bir qatorda yangi sanoat korxonalarini qurishga ham e’tibor qaratildi. 1921-yilda Xilkovo sement zavodini to‘la ishga tushirish, Farg‘ona pillakashlik fabrikasini qurib bitkazish ishlari yakunlandi. Umuman, 1924-yilda O‘zbekiston hududlarida 9 ta elektr stansiyasi, 2 ta metallni qayta ishlash zavodi, 2 ta tikuv va 1 ta pillakashlik fabrikasi qurildi [9, 107]. Sanoat korxonalarining qayta ishga tushirilishi va yangilarining barpo etilishi O‘zbekistonda ishchilar sonining keskin ko‘payishiga olib keldi. 1927-yilda O‘zbekistonda ishchilar soni 1925-yildagiga taqqoslaganda 17%ga, paxta tozalash sanoatida esa 27 foizga ko‘paydi [10, 165]. Shunisi muhimki, ishchilar soni asosan mahalliy millat vakillari hisobiga ko‘paydi.

Xalq xo‘jaligini tiklash yillarida O‘zbekistonda ilgari faoliyat ko‘rsatgan sanoat tarmoqlarini qayta tiklash bilan bir paytda yangi sanoat tarmoqlarini barpo etish bo‘yicha ham birmuncha ishlar amalga oshirildi. 1924-yilda Andijon shahrida, 1925-yilda Qo‘qonqishloqda yangi paxta tozalash zavodlari qurib, ishga tushirildi. 1927-yilda esa Farg‘ona vodiysida umumiy quvvati 75 ming tonna bo‘lgan 3 ta paxta tozalash zavodlari (Uchqo‘rg‘on, Shahrixon va Haqqulobodda) yangidan qurildi. Mazkur zavodlar ancha samarali hisoblangan ikki kamerali va 80 arrali “Pretta” jinlari bilan jihozlandi [2, 91].

Ilgari mavjud sanoat korxonalarining qayta tiklanishi va yangilarining qurib ishga tushirilishi respublika yalpi sanoat mahsulotlari xajmining keskin ortishiga olib keldi. Chunonchi, 1924-25 xo‘jalik yilida O‘zbekistonda 110,3 million rubllik sanoat mahsulotlari ishlab chiqarilgan bo‘lsa, 1927-28 xo‘jalik yilida bu ko‘rsatkich 270,9 million rublga yetdi [9, 118]. Bu ko‘rsatkich bilan respublika birinchi jahon urushigacha bo‘lgan (1913 yil) sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish xajmidan o‘zib ketdi. Shu tariqa, 1928-yilda O‘zbekistonda xalq xo‘jaligini qayta tiklash asosan, yakunlandi.

Xalq xo‘jaligini tiklash yillarida respublika xalq xo‘jaligida sanoat mahsulotlarining salmog‘i ham oshdi. Agar 1927-1928-xo‘jalik yilida yalpi ichki mahsulotda sanoatning salmog‘i 23 foizni tashkil qilgan bo‘lsa, 1927-1928-xo‘jalik yilida bu miqdor 27 foizga ko‘tarildi.

1922-1923-yillardan e‘tiboran respublikada yog‘ ishlab chiqarish korxonalarini ham qayta tiklash, jihozlarini rekonstruksiya qilish borasida muhim ishlar yo‘lga qo‘yildi. Bu esa mavjud korxonalarda mahsulot ishlab chiqarish hajmining oshishiga ta’sir ko‘rsatdi. Agar 1913-yilda Turkistondagi 22 ta yog‘ zavodida 28,5 ming tonna paxta yog‘i ishlab chiqarilgan bo‘lsa, 1927-1928-yillarda O‘zbekistondagi 7 ta zavodda shuncha miqdordagi tozalangan paxta yog‘i ishlab chiqarildi. 1928-yilda yog‘ ishlab chiqarish korxonalari paxta tozalash korxonalaridan mustaqil bo‘lgan alohida oziq-ovqat sanoati tarmog‘iga aylandi.

Yangi iqtisodiy siyosat yillarida Farg‘ona vodiysida ayniqsa ipakchilik sanoati shiddat bilan rivojlandi. Farg‘ona shahrida va Marg‘ilonda qurilgan pillakashlik

fabrikalarida pilladan ipak tola yigirish xajmi yil sayin oshib bordi. Masalan, 1923-yilda respublika hududlaridagi korxonalarda 6,4 ming tonna ipak tolasi ishlab chiqarilgan bo'lsa, 1927-yilda bu ko'rsatkich 52,6 ming tonnani tashkil qildi, ya'ni 4 yil ichida ipak tola ishlab chiqarish 8 barobarga ko'paydi.

Xalq xo'jaligini tiklash davrida yirik sanoat korxonalari u qadar rivojlanmagan O'zbekiston sharoitida mayda hunarmandchilik ishlab chiqarishi xalq xo'jaligida muhim o'rin egallar edi. Hunarmandchilik ishlab chiqarishi sanoat korxonalarini yarim tayyor xomashyo bilan, ichki bozorni esa ma'lum darajada tayyor sanoat mahsulotlari bilan ta'minlardi. Xom ashyo tayyorlash va mahsulot sotishni birgalikda olib borishning foydali ekanligini tushungan hunarmandlar artellarga birlashdilar, hunarmandchilik kooperatsiyalarini tashkil etdilar. 1921- yilda Turkiston ASSRda ishlab chiqarishning turli tarmoqlariga oid 1270 ta kooperativ-hunarmandchilik artellari mavjud bo'lib, ularga 30 mingga yaqin hunarmand birlashgan edi [11, 190]. Yangi iqtisodiy siyosat davrida mayda hunarmandchilik ishlab chiqarish soxasiga ham e'tibor berildiki, 1927-yilda hunarmandchilik kooperatsiyasining xalq xo'jaligidagi salmog'i 17,5 foizni tashkil etdi. Quyidagi jadvalda O'zbekiston SSRda 1925/26 – 1927/28 yillarda hunarmandchilik kooperativ sanoatining rivojlanish dinamikasi keltirilgan:

Jadval

1925-1928-yillarda O'zbekiston SSRda hunarmandchilik-sanoat kooperativlari dinamikasi [12, 103]

Hunarmandchilik korxonalari	1925/26	1926/27	1927/28	1925/26 yilga nisbatan 1927/28 yilda %
Artellar soni	341	386	415	125
Hunarmandlar soni	12852	16384	22000	170
Yalpi mahsulot (ming rubl)	11414	17415	30629	270
1 hunarmandga to'g'ri kelgan yalpi mahsulot (rubl)	888,1	1062,9	1392,2	150

Bu davrda kooperativ-artellar faoliyatida hunarmandlarga birmuncha erkinlik va mustaqillik berildi. Bunday vaziyatda ishlab chiqarish natijalari va samaradorligi

ham yuqoriroq bo'ldi. Bu esa tovar-pul munosabatlari doirasida rivojlanuvchi kooperativ harakatning keng imkoniyatlarga ega ekanligidan dalolat berardi. Afsuski, bu imkoniyatlardan to'la foydalanish imkoni bo'lmadi. Sanoat mahsulotlari ishlab chiqarishida kooperatsiyadan nisbatan kam foydalanildi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Мустабид тузумнинг Ўзбекистон миллий бойликларини талаш сиёсати: тарих шохидлиги ва сабоқлари (1865-1990 йиллар). Лойиҳа раҳбари ва масъул муҳаррир Д.А. Алимова. – Тошкент: Шарқ, 2000.
2. Ульмасбаев Ш.Н. Промышленное развитие советского Узбекистана. Историко-экономический очерк. – Ташкент: Госиздат УзССР, 1958.
3. О'з МА, R-17-fond, 1-ro'yxat, 47-ish.
4. Отчет о деятельности Туркестанского экономического совета за февраль-октябрь месяцы 1921 года. Под ред. Д.П. Красновского. – Ташкент: ТЭС, 1922.
5. О'з МА, R-25-fond, 1-ro'yxat, 498-ish.
6. О'з МА, R-10-fond, 1-ro'yxat, 14-ish.
7. О'з МА, R-27-fond, 1-ro'yxat, 386-ish.
8. Andijon viloyat davlat arxivi, 59-fond, 1-ro'yxat, 104-ish.
9. История народного хозяйства Узбекистана. Том I. – Ташкент: Госиздат УзССР, 1962.
10. О'з МА, R-837-fond, 5-ro'yxat, 154-ish.
11. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб. Ўзбекистон совет муштамлакачилиги даврида. – Тошкент: Шарқ, 2000.
12. О'з МА, R-837-fond, 5-ro'yxat, 424-ish.

=====

IKKINCHI JAHON URUSHI YILLARIDA DENOVLIK JANGCHILARNING FRONTDAGI QAHRAMONLIGI VA G'ALABAGA QO'SHGAN HISSASI

Choriyev Raxmonberdi Yusufovich
Termiz davlat universiteti tadqiqotchisi
rychoriyev90@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0005-5664-0021>
UDK: 94(575.151):355

Annotatsiya: Mazkur maqolada Ikkinchi jahon urushi yillarida Denov tumani aholisining fashizmga qarshi kurashdagi ishtiroki, xususan, frontga safarbar etilgan denovlik jangchilarning jangovar faoliyati, ko'rsatgan jasorati va harbiy mukofotlari tarixiy-tahliliy jihatdan yoritilgan. Shuningdek, Denov aholisi

tomonidan mudofaa jamg'armalariga mablag' yig'ilishi, jangchilarga issiq kiyim-kechak va oziq-ovqat yuborilishi, evakuatsiya qilingan aholiga ko'rsatilgan yordam ham tahlil qilinadi. Maqolada denovlik jangchilarning jasorati xalqning fashizm ustidan g'alabaga erishish yo'lidagi umumiy safarbarligining muhim tarkibiy qismi bo'lganligi asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: *Ikkinchi jahon urushi, Denov, Surxondaryo, fashizm, mudofaa jamg'armasi, evakuatsiya.*

Аннотация: *В данной статье в историко-аналитическом аспекте освещается участие населения Деновского района в борьбе против фашизма в годы Второй мировой войны, в частности боевой путь мобилизованных на фронт деновских воинов, их мужество и военные награды. Также анализируются сбор средств населением Денова в фонд обороны, отправка бойцам тёплой одежды и продовольствия, а также оказание помощи эвакуированному населению. В статье обосновывается, что героизм деновских воинов являлся важной составляющей общей мобилизации народа на пути к победе над фашизмом.*

Ключевые слова: *Вторая мировая война, Денов, Сурхандарьинская область, фашизм, фонд обороны, эвакуация.*

English: *Abstract: This article provides a historical and analytical examination of the participation of the population of Denov District in the struggle against fascism during the Second World War, with particular attention to the combat activities, bravery, and military awards of Denov soldiers mobilized to the front. It also analyzes the collection of funds by the population of Denov for the Defense Fund, the provision of warm clothing and food to soldiers, and assistance provided to the evacuated population. The article argues that the bravery of Denov soldiers constituted an important component of the people's overall mobilization in the struggle to achieve victory over fascism.*

Keywords: *Second World War, Denov, Surkhandarya Region, fascism, Defense Fund, evacuation.*

Kirish.

Ikkinchi jahon urushi XX asr tarixidagi eng dahshatli harbiy-siyosiy to'qnashuvlardan biri bo'lib, uning oqibatlari millionlab insonlarning hayoti va taqdiriga ta'sir ko'rsatdi. 1941-yil 22-iyunda fashistlar Germaniyasining Sovet Ittifoqiga hujum qilishi bilan urushning yangi va yanada keng ko'lamli bosqichi boshlandi. Bu voqea O'zbekiston, jumladan, Surxondaryo vohasi aholisining ham ijtimoiy-iqtisodiy va ma'naviy hayotida tub o'zgarishlarni yuzaga keltirdi.

Urushning dastlabki kunlaridanoq Denov tumanida frontga ko'ngilli ravishda borish istagini bildirgan fuqarolar soni ortib bordi. Harbiy komissariatlarga yuborilgan arizalarda yigitlar Vatan himoyasiga borishga tayyor ekanliklarini

bildirganlar. Denov tumani “Hazarbog‘” davlat xo‘jaligi 4-bo‘lim traktorchisi Otabek Raxmonov ham harbiy komissariatga murojaat qilib, texnikani boshqarishni bilishini, avtomashinada ishlashi mumkinligini ta’kidlab, uni frontga yuborishni so‘ragan. Bunday murojaatlar o‘sha davrda yoshlarning Vatan taqdiri uchun mas’uliyat hissi yuqori bo‘lganini ko‘rsatadi.

Urushning dastlabki oylaridayoq Denovdan ikki mingdan ortiq fuqaro ko‘ngilli ravishda frontga ketish istagini bildirgan. Keyinchalik tumandan minglab kishilar harbiy xizmatga safarbar qilinib, urushning turli frontlarida jang qildilar. Ularning ayrimlari yuksak harbiy mukofotlarga sazovor bo‘lib, xalq xotirasida qahramon jangchilar sifatida qoldilar.

Muhokama.

Urush yillarida O‘zbekistonning barcha hududlari singari Denov tumani ham inson resurslari bilan frontni ta’minlashda faol qatnashdi. Mehnatga layoqatli erkaklarning katta qismi armiyaga chaqirilishi natijasida qishloq xo‘jaligi, sanoat va boshqa sohalarda ishchi kuchi tanqisligi yuzaga keldi. Shunga qaramay, frontga yuborilgan jangchilar o‘rnini ayollar, keksalar va yoshlar egallab, front uchun zarur mahsulotlarni ishlab chiqarishni davom ettirdilar.

Denovlik jangchilarning jangovar yo‘li urushning eng og‘ir va hal qiluvchi frontlari bilan bog‘liq bo‘ldi. Ular Moskva mudofaasi, Dneprdan kechib o‘tish, Kursk jangi, Ukraina va Belorussiyani ozod qilish, SSSR hududidan tashqaridagi janglar hamda Sharqiy Yevropadagi harbiy operatsiyalarda ishtirok etdilar.

Denovliklarning frontdagi ishtiroki faqat ommaviy safarbarlik ko‘lami bilangina emas, balki ayrim jangchilarning ko‘rsatgan jasorati bilan ham alohida ahamiyat kasb etadi.

Fashizmga qarshi kurashda Denovlik Ollomurod Nazarov jasorat ko‘rsatgan jangchilardan biridir. U Denov tumani Vaxshivor qishloq kengashi hududidan frontga chaqirilgan. 194-o‘qchi diviziyasining 616-o‘qchi polki tarkibida oddiy o‘qchi sifatida jang qilgan Nazarov dushman qarorgohiga birinchi bo‘lib bostirib kirib, 12 nafar gitlerchini yo‘q qilgan.

1944-yil 26-avgustda Bryansk yo‘nalishidagi janglarda va Mormal aholi manzili uchun kechgan janglarda ikki marta yaralangan. 1944-yil 13-iyundagi diviziya qo‘mondonligi buyrug‘iga binoan III darajali “Shuhrat” ordeni bilan mukofotlangan. 1945-yil 15-fevralda dushman bilan janglarning birida qahramonlarcha halok bo‘lgan va Polsha hududida dafn etilgan.

Denovlik Omon Soliyev ham 87-gvardiyachi o‘qchi diviziyasining 1378-polki tarkibida jang qilgan. 1944-yil 9-mayda Sevastopol yaqinidagi janglarda u dushman mudofaasiga birinchi bo‘lib bostirib kirib, granata yordamida pulemyot nuqtasini yo‘q qilgan hamda avtomat bilan dushmanning sakkiz nafar askarini yakson qilgan. Yarador bo‘lishiga qaramay, jang maydonini tark etmagan. Ushbu jasorati uchun 1944-yil 18-maydagi buyruq bilan III darajali “Shuhrat” ordeni bilan taqdirlangan. Og‘ir jarohatlari oqibatida 1945-yil 25-yanvarda harbiy gospitalda vafot etgan.

Denov bilan bog‘liq jangchilar orasida Aleksandr Illarionovich Tkachyovning ham alohida o‘rni bor. 1907-yilda Chkalov viloyatining Buzuluk tumanidagi Nijne-Troitskoye qishlog‘ida tug‘ilgan A.I. Tkachyov Termiz shahrida harbiy xizmatni o‘tagan va 1943-yilda shu yerdan frontga jo‘nab ketgan.

Urush yillarida ko‘rsatgan jasorati uchun u “Shuhrat” ordenining to‘liq sohibiga aylangan. Urushdan keyin, 1946-yilda harbiy xizmatdan qaytgach, Denov shahrida yashab, o‘rmon xo‘jaligida hisobchi bo‘lib ishlagan. Keyinchalik qishloq xo‘jaligi boshqarmasida mehnat qilgan. 1976-yil 19-mayda vafot etgan.

Tkachyovning jangovar faoliyati ayniqsa dushmanning kuchli mudofaa inshootlarini egallash bilan bog‘liq janglarda namoyon bo‘lgan. Uning boshchiligidagi jangchilar mustahkamlangan dushman mudofaasiga yorib kirib, muhim strategik obyektni egallashda qatnashgan.

Denovlik Ziyo Mardonqulovning hayoti ham urush avlodining taqdirini yaqqol aks ettiradi. U 1941-yil oktabr oyida frontga yuborilgan. 1942-yil yanvarida ikki oylik harbiy tayyorgarlikdan so‘ng jangovar harakatlarda ishtirok etgan va artilleriya bo‘linmasida to‘pchi sifatida xizmat qilgan.

1943-yilda Kursk janglarida qatnashib yaralangan. 35 kunlik davolanishdan keyin yana frontga qaytgan va Leningrad shahrini qamal holatidan ozod qilish uchun

olib borilgan janglarda qatnashgan. Ko‘rsatgan jasorati uchun “Qizil Yulduz” ordeni va boshqa mukofotlar bilan taqdirlangan. 1944-yil noyabr oyida og‘ir jarohat tufayli harbiy xizmatdan bo‘shatilgan.

Urushdan keyin Z. Mardonqulov 48 yil mehnat qildi. Uning uzoq yillik mehnati va tinchlikni mustahkamlashga qo‘shgan hissasi ham munosib baholangan. U 2009-yil 20-mayda 88 yoshida vafot etdi.

Denovlik jangchilarning frontdagi qahramonligini front ortidagi aholining fidokorona mehnatidan ajratib bo‘lmaydi. Chunki urushning borishi faqat jang maydonidagi harbiy harakatlar bilan emas, balki front ortidagi ishlab chiqarish, oziq-ovqat ta‘minoti, kiyim-kechak tayyorlash, mablag‘ yig‘ish va harbiy texnika uchun resurslar ajratish bilan ham chambarchas bog‘liq edi.

Denov aholisi jangchilarga issiq kiyim-kechak, oziq-ovqat va turli sovg‘alar yuborishda faol qatnashdi. Ayollar kunduzgi mehnatidan keyin kechalari jangchilar uchun issiq kiyimlar tikdilar. Sanoat korxonalarida esa front ehtiyojlari uchun zarur mahsulotlar ishlab chiqarildi.

Mudofaa jamg‘armalariga mablag‘ yig‘ish ham umumxalq harakatining muhim yo‘nalishlaridan biriga aylandi. Denov qishloq kengashiga qarashli “Kengash” jamoa xo‘jaligi a‘zolari 3000 so‘m naqd pul va 5000 so‘mlik zayom obligatsiyasini mudofaa ehtiyojlariga yo‘naltirdilar. Ayrim xo‘jaliklar maxsus “mudofaa gektarlari” tashkil etib, ularda yetishtirilgan hosilni mudofaa jamg‘armalariga topshirishni yo‘lga qo‘ydilar.

Denov qishloq kengashiga qarashli 15 ta jamoa xo‘jaligining har biri 1–2 gektardan mudofaa gektarlarini tashkil qilgani, “Yurchi” qishloq kengashidagi beshta jamoa xo‘jaligida esa 2–3 gektardan shunday yerlar ajratilgani front ortidagi aholining g‘alaba uchun moddiy safarbarligini ko‘rsatadi.

Maorif xodimlari va o‘quvchilar ham bu jarayondan chetda qolmagan. Denov tumanining 22 nafar o‘qituvchisi mudofaa jamg‘armasiga naqd pul va zayom obligatsiyalari topshirgan. 1942-yil yanvarigacha Denov maorifchilari tomonidan mudofaa fondlariga mablag‘ va zayomlar yig‘ilgan.

Denov aholisining frontga ko'rsatgan yordami Leningrad himoyachilariga yordam ko'rsatish harakatida ham namoyon bo'ldi. M. To'rahujoyev nomidagi jamoa xo'jaligi a'zolari leningradliklarga yordam sifatida katta miqdorda mablag', chorva mollari va oziq-ovqat mahsulotlari to'pladilar.

Denov mehnatkashlari tomonidan Leningrad himoyachilari ehtiyojlari uchun pul mablag'lari, chorva mollari, go'sht, quruq va ho'l mevalar, asal, kartoshka hamda boshqa mahsulotlar yuborilgani qayd etiladi. Ayrim fuqarolar shaxsiy xo'jaligidagi mol-mulklarini ham ushbu xayrli ishga bag'ishlaganlar.

Masalan, A. Turdiyev bir sigir va pul mablag'i bilan, Sh. Murodova bir sigir va pul bilan, o'qituvchi Shoynazarov esa qo'y, echki va pul mablag'i bilan Leningrad aholisi uchun yordam ko'rsatgan. Bunday misollar urush yillarida front ortidagi aholi orasida o'zaro ko'mak va hamjihatlikning kuchli bo'lganini ko'rsatadi.

Urush yillarida Denov tumani nafaqat frontni inson resurslari bilan ta'minladi, balki urush hududlaridan ko'chirilgan aholiga ham boshpana berdi. 1941–1945-yillarda Surxondaryo viloyati 20 mingdan ortiq evakuatsiya qilingan aholini qabul qilgan. Ularning orasida harbiy xizmatchilarning oila a'zolari, ayollar va bolalar ham bor edi.

Denov tumaniga ko'chirilgan aholini uy-joy va ish bilan ta'minlashga alohida e'tibor qaratildi. Viloyat ijroiya qo'mitasi tomonidan Denov tumaniga uy-joy qurish uchun mablag' ajratilgan. Evakuatsiya qilinganlarning mehnatga layoqatli qismi jamoa xo'jaliklari va boshqa sohalarga ishga joylashtirilgan.

Denov shahridagi ayrim maktablar, tashkilot va idoralar harbiy kasalxonalar hamda evakuatsiya qilingan muassasalar uchun bo'shatib berilgan. Evakuatsiya qilingan bolalar uchun turli sovg'alar tashkil etilib, ularning ta'lim olishi va madaniy hayotini yo'lga qo'yishga ham e'tibor berilgan. Bolalar uylari va yangi maktablarning tashkil etilishi urush sharoitida ham ijtimoiy himoya masalalari e'tibordan chetda qolmaganini ko'rsatadi.

Xulosa.

Shunday qilib, Denov tumani misolida Ikkinchi jahon urushi yillaridagi G'alaba frontdagi jangchilar jasorati va front ortidagi xalqning fidokorona mehnati

uyg'unligining natijasi bo'lganini ko'rish mumkin. Denovlik jangchilarning qahramonlik yo'li, ularning hayoti va taqdiri bugungi avlod uchun Vatanga sadoqat, jasorat va burchga fidoyilikning muhim tarixiy namunasi bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Tursunov S.N. Ikkinchi jahon urushida Surxondaryolik jangchilarning g'alabaga qo'shgan hissasi // Journal of Tamaddun Nuri. – 2024. – Jild 4. – №55. – B. 9–12.
2. Soatov O., Tursunov S., Umarov I., Toshev K. Frontdan kelgan xatlar. – Toshkent: Tafakkur, 2020. – 320 b.
3. Tursunov S., Qobilov E., Pardayev T. va boshq. Surxondaryo tarix ko'zgusida. – Toshkent: Sharq, 2001. – 384 b.
4. Tursunov S., Qobilov E., Murtazoyev B. va boshq. Surxondaryo tarixi. – Toshkent: Sharq, 2004. – 606 b.
5. Tursunov S.N., Turdiyev T. Denov. – Toshkent: Fan, 2009. – 495 b.

=====

BOYSUN TUMANI ICHKI ISHLAR BO'LIMI: TASHKIL TOPISHI VA FAOLIYATI TARIXIDAN

Sodiqov Mirsharif Sa'dullayevich

Termiz davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi
[*mirsharifsodiq@gmail.com*](mailto:mirsharifsodiq@gmail.com)

Annotatsiya: Ushbu maqolada Boysun tumani ichki ishlar bo'limining shakllanishi va keyingi taraqqiyoti tarixiy nuqtayi nazardan tadqiq etilgan. Tadqiqotda bo'limning tashkil topishi, ma'muriy binosining shakllanishi, moddiy-texnik ta'minoti, rahbarlar tarkibining almashinuvi, shaxsiy tarkibning rivojlanishi hamda huquqbuzarliklarning oldini olishga qaratilgan faoliyat yo'nalishlari tahlil qilinadi. Shuningdek, mustaqillik yillarida bo'limga rahbarlik qilgan mansabdor shaxslar faoliyati xronologik ketma-ketlikda yoritilib, profilaktika inspektorlarining mahallalar bilan hamkorligi, ularning xizmat va maishiy sharoitlarini yaxshilash bo'yicha amalga oshirilgan tadbirlar ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: Boysun tumani, ichki ishlar bo'limi, huquq-tartibot, huquqbuzarliklar profilaktikasi, profilaktika inspektori, davlat mukofoti, "Jasorat" medali.

Abstract: This article provides a historical analysis of the establishment and subsequent development of the Internal Affairs Department of Boysun District. Particular attention is paid to the formation of the department, its administrative premises, material and technical support, changes in its leadership, personnel development, and major areas of crime and offense prevention. The article

chronologically examines the activities of the department heads who served during the years of independence and considers measures aimed at strengthening cooperation between prevention inspectors and local communities.

Keywords: Boysun District, Internal Affairs Department, law enforcement, crime and offense prevention, prevention inspector, state award, "Jasorat" Medal.

Аннотация: В статье в историческом аспекте рассматривается процесс становления и последующего развития отдела внутренних дел Бойсунского района. Основное внимание уделено вопросам формирования отдела, его административного здания, материально-технического обеспечения, изменения руководящего состава, развития кадрового потенциала и основным направлениям деятельности по профилактике правонарушений. В хронологической последовательности анализируется деятельность руководителей отдела, работавших в годы независимости, а также рассматриваются меры по укреплению взаимодействия инспекторов профилактики с органами самоуправления граждан.

Ключевые слова: Бойсунский район, отдел внутренних дел, правоохранительная деятельность, профилактика правонарушений, инспектор профилактики, государственная награда, медаль «Жасорат».

Kirish.

Jamiyatda barqarorlikni ta'minlash, fuqarolarning xavfsizligini muhofaza qilish va jamoat tartibini saqlash davlatning asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi. Mazkur vazifalarni amaliy jihatdan ro'yobga chiqarishda ichki ishlar organlari muhim institutsional tuzilma sifatida faoliyat yuritadi. Ayniqsa, tuman va shahar miqyosida faoliyat ko'rsatuvchi ichki ishlar bo'limlari huquq-tartibotni bevosita hudud aholisi bilan ishlash orqali ta'minlashning muhim bo'g'ini sanaladi.

Boysun tumani ichki ishlar bo'limining tarixini o'rganish hududdagi huquq-tartibot tizimining rivojlanish bosqichlarini aniqlash bilan bir qatorda, ichki ishlar organlarining tashkiliy tuzilmasi, kadrlar siyosati, moddiy-texnik ta'minoti va profilaktik faoliyatidagi o'zgarishlarni ham kuzatish imkonini beradi.

Mazkur bo'limning faoliyat tarixi faqatgina tashkiliy tuzilmalarning shakllanishi bilan cheklanmaydi. Unda turli davrlarda xizmat qilgan xodimlarning kasbiy faoliyati, xizmat tajribasi, fidoyiligi, jamoatchilik bilan hamkorlik qilish amaliyoti va huquqbuzarliklarning oldini olish borasidagi sa'y-harakatlari ham muhim o'rin egallaydi. Shu jihatdan Boysun tumani ichki ishlar bo'limi tarixini

mahalliy huquq-tartibot tizimining tarkibiy qismi sifatida tadqiq etish ilmiy va amaliy ahamiyatga ega.

Muhokama va natijalar.

Mavjud ma'lumotlarga ko'ra, Boysun tumani ichki ishlar bo'limi 1966-yilda tashkil etilgan. Uning tashkil etilishi tumanda jamoat tartibini saqlash, aholining xavfsizligini ta'minlash, jinoyatchilik va boshqa huquqbuzarliklarga qarshi kurashish faoliyatini yagona boshqaruv tizimi asosida olib borish imkonini bergan.

Dastlabki davrda bo'lim zimmasiga yuklatilgan vazifalar asosan jamoat tartibini saqlash, sodir etilgan jinoyatlarni aniqlash va tergovga qadar tekshiruv ishlarini amalga oshirish, huquqbuzarliklarning oldini olish hamda fuqarolar xavfsizligini ta'minlash bilan bog'liq bo'lgan. Keyinchalik jamiyatdagi ijtimoiy-siyosiy va huquqiy jarayonlarning o'zgarishi natijasida ichki ishlar organlari faoliyatining mazmuni ham kengayib borgan.

Shu ma'noda, Boysun tumani IIBning rivojlanish jarayonini hududdagi huquq-tartibot tizimining takomillashuvi bilan uzviy bog'liq holda baholash mumkin.

Boysun tumani ichki ishlar bo'limining ma'muriy binosi "Obi" mahallasi hududida joylashgan. Mavjud ma'lumotlarda mazkur bino 1994-yilda "Kimyo" AJ binosi o'rnida tashkil etilgani qayd etiladi.

Keyingi yillarda binoda ta'mirlash va obodonlashtirish ishlari amalga oshirilib, xodimlarning xizmat faoliyatini samarali tashkil etishi uchun tegishli sharoitlar yaratilgan. Xizmat xonalarining jihozlanishi, zarur texnik vositalar bilan ta'minlanishi va moddiy-texnik bazaning mustahkamlanishi bo'lim faoliyatining tashkiliy imkoniyatlarini kengaytirgan.

Ichki ishlar organlari faoliyatida moddiy-texnik ta'minotning holati xizmat vazifalarini o'z vaqtida va sifatli bajarish imkoniyatlariga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu nuqtayi nazardan Boysun tumani IIBning moddiy bazasini takomillashtirishga qaratilgan tadbirlar bo'limning xizmat salohiyatini oshirishning muhim omillaridan biri bo'lgan.

Boysun tumani ichki ishlar bo'limining mustaqillik yillaridagi faoliyatini o'rganishda rahbarlar tarkibi alohida tarixiy ahamiyatga ega. Chunki bo'limga

rahbarlik qilgan shaxslarning faoliyati uning tashkiliy rivoji, xizmat intizomi va jamoaning ish samaradorligi bilan bevosita bog'liq.

Mavjud ma'lumotlarga ko'ra, 1990–1999-yillar davomida Boysun tumani ichki ishlar bo'limiga podpolkovnik Jo'ra Nurkeldiyev, Qurbonmurod Turdimurodov, Amirqo'l Aliyov hamda Nuriddin Rahimovlar rahbarlik qilgan.

Mustaqillikning keyingi bosqichlarida bo'lim rahbarlari quyidagi ketma-ketlikda faoliyat olib borgan:

- 1999–2000-yillarda — polkovnik Ismoil Himmatov;
- 2000–2005-yillarda — Abdurahmon Bozorboyev;
- 2005–2007-yillarda — Faxriddin Kenjayev;
- 2007–2008-yillarda — podpolkovnik Abdujabbor Avliyoqulov;
- 2009–2012-yillarda — polkovnik Shuhrat Bo'ronov;
- 2012–2015-yillarda — podpolkovnik Muzaffar Hasanov;
- 2015–2017-yillarda — podpolkovnik G'ayrat Chaqqonov;
- 2017–2018-yillarda — podpolkovnik Sherqo'zi Sattorov;
- 2018-yilda — podpolkovnik Jomi Karimov;
- 2018–2019-yillarda — podpolkovnik Elbek Nurillayev;
- 2020–2023-yillarda — podpolkovnik Do'stmurod Boboyev;
- 2023-yil yanvaridan — podpolkovnik Furqat Murtazoyev.

Rahbarlar almashinuvi bo'lim faoliyatining turli davrlardagi o'ziga xos jihatlarini aniqlash uchun muhim ko'rsatkich hisoblanadi. Ayniqsa, mustaqillikdan keyingi davrda huquq-tartibot tizimining yangi talablar asosida qayta tashkil etilishi rahbarlardan nafaqat boshqaruv tajribasi, balki zamonaviy huquqiy va tashkiliy yondashuvlarni ham talab qilgan.

Ichki ishlar organlarining samarali faoliyatini ta'minlovchi asosiy omillardan biri malakali va yetarli miqdordagi kadrlar bilan ta'minlanganlikdir. Boysun tumani IIB misolida ham shaxsiy tarkibning bosqichma-bosqich ko'paygani va xizmat imkoniyatlarining kengaygani kuzatiladi.

Xususan, 1994-yilda bo'limda 40 nafar xodim xizmat qilgan bo'lsa, keyingi davrga kelib shaxsiy tarkib 97 nafarga yetgan. Bu ko'rsatkich tumandagi aholining

ehtiyotlari, hududning geografik xususiyatlari va huquq-tartibotni ta'minlash bilan bog'liq vazifalarning kengayishi bilan izohlanadi. Xodimlarning xizmat hududlariga tezkor yetib borishi va vazifalarni samarali bajarishi uchun bo'linga 8 ta xizmat avtomashinasi ajratilgan. Transport vositalarining mavjudligi tezkor xizmat ko'rsatish, fuqarolarning murojaatlarini o'rganish, profilaktik tadbirlarni tashkil etish va jamoat tartibini ta'minlashda muhim amaliy ahamiyat kasb etgan.

Huquqbuzarliklarning oldini olish tizimida profilaktika inspektorlarining faoliyati alohida o'rin tutadi. Ularning aholi yashash joylariga yaqin hududlarda faoliyat yuritishi ichki ishlar organlari bilan fuqarolar o'rtasidagi bevosita aloqani kuchaytirishga xizmat qiladi.

Boysun tumanida ham ushbu yo'nalishga e'tibor qaratilib, tumandagi 39 ta mahalla fuqarolar yig'inining barchasida profilaktika yoki katta profilaktika inspektorlari faoliyati yo'lga qo'yilgan. Profilaktika inspektorlarining asosiy vazifalari hududdagi kriminogen vaziyatni o'rganish, huquqbuzarlikka moyil shaxslar bilan profilaktik ish olib borish, fuqarolar murojaatlarini ko'rib chiqish, mahalla faollari bilan hamkorlik qilish va jamoat tartibini saqlashga qaratilgan tadbirlarni amalga oshirishdan iborat bo'lgan.

Bunday yondashuv huquqbuzarlik sodir etilgandan keyin unga munosabat bildirishdan ko'ra, uning sabab va shart-sharoitlarini oldindan aniqlash hamda bartaraf etishga qaratilgan profilaktik mexanizmlarning kuchayishiga xizmat qilgan.

Profilaktika inspektorlarining samarali ishlashi uchun ularning xizmat va ijtimoiy sharoitlarini yaxshilash masalasiga ham e'tibor qaratilgan. Mavjud ma'lumotlarga ko'ra, 22 nafar profilaktika inspektori xizmat uyi bilan ta'minlangan. Qolgan xodimlarni ham 2023-yil davomida xizmat uylari bilan ta'minlash choralari ko'rilgan. Shuningdek, 13 nafar profilaktika inspektoriga imtiyozli kredit asosida avtomashinalar berilgani qayd etiladi. Bu esa inspektorlarning o'zlariga biriktirilgan hududlarda xizmat vazifalarini bajarish imkoniyatlarini kengaytirgan.

Ichki ishlar organlarida xizmat qilish xodimdan huquqiy bilim, kasbiy tayyorgarlik, yuksak mas'uliyat, ma'naviy-axloqiy barqarorlik va jismoniy chiniqishni talab etadi. Shu sababli Boysun tumani IIBda shaxsiy tarkibning kasbiy

va ma'naviy salohiyatini oshirishga qaratilgan mashg'ulotlar muntazam tashkil etilgan.

Xususan, xodimlarning dunyoqarashi va ma'naviy saviyasini yuksaltirish maqsadida "Ma'naviyat va ma'rifat darslari" o'tkazilgan. Mazkur mashg'ulotlar orqali xodimlarda xizmat burchiga sadoqat, fuqarolar bilan muloqot madaniyati, huquqiy ong va kasbiy mas'uliyatni mustahkamlashga e'tibor berilgan.

Bunday tadbirlarni ichki ishlar organlari xodimlarini faqat jismoniy va kasbiy jihatdan emas, balki ma'naviy-axloqiy jihatdan ham tayyorlash tizimining tarkibiy qismi sifatida baholash mumkin.

Ichki ishlar organlarida xizmat qilgan xodimlarning kasbiy faoliyatini baholashda davlat mukofotlari muhim tarixiy ko'rsatkichlardan biri hisoblanadi. Boysun tumani IIBda xizmat qilgan ayrim xodimlarning jasorat va fidoyiligi ham davlat tomonidan munosib e'tirof etilgan.

Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining tegishli farmonlariga muvofiq, 1995-yil 9-noyabrda Boysun tumani ichki ishlar bo'limi jinoyat qidiruv bo'linmasi katta tezkor vakili, mayor Safar Panjiyev "Jasorat" medali bilan mukofotlangan. Shuningdek, 1999-yil 13-yanvarda bo'lim navbatchilik qismining katta navbatchi inspektori, mayor Ziyodulla Safarov ham "Jasorat" medali bilan taqdirlangan. Mazkur mukofotlar Boysun tumani ichki ishlar bo'limi xodimlarining xizmat faoliyatida jasorat, fidoyilik va kasbiy burchga sodiqlik an'analari shakllanganini ko'rsatuvchi muhim dalillardan biridir.

Xulosa.

Umuman olganda, Boysun tumani ichki ishlar bo'limining faoliyat tarixi hududda huquq-tartibotni ta'minlash tizimining shakllanishi va takomillashuvi jarayonlarini aks ettiradi. Bo'lim faoliyati davomida moddiy-texnik baza mustahkamlanib, kadrlar salohiyati oshdi, profilaktik faoliyatning mahallalar bilan hamkorlikdagi mexanizmlari rivojlandi. Xodimlarning kasbiy, ma'naviy va jismoniy tayyorgarligini kuchaytirishga qaratilgan chora-tadbirlar hamda xizmatda alohida jasorat ko'rsatgan xodimlarning davlat mukofotlari bilan taqdirlanishi bo'lim tarixining muhim jihatlaridan hisoblanadi. Mazkur jarayonlar Boysun

tumanida jamoat xavfsizligi va huquq-tartibotni ta'minlash tizimining izchil rivojlanganini ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar va manbalar:

1. Allayorov B.E. Surxondaryoda ichki ishlar organlarining tashkil etilishi va faoliyati (1917–1991-yy.). Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. – Termiz, 2024. – B. 165.
2. Boysunning mard o'g'lonlari. – Boysun, 2023. – B. 60–68.
3. Surxondaryo viloyat davlat arxivi, 18-fond, 1-ro'yhat, 471-ish, 19-varaq.
4. Бобоев М., Соатов О. Сурхондарё милицияси. – Самарқанд: “Суғдиён”, 1998. – Б. 215.
5. Халқ хизматида 75 йил. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 1992. – Б. 52–53.
6. Boysun tumani Ichki ishlar bo'limi xodimlari va faxriylarining xizmat faoliyatiga oid biografik ma'lumotlar. – Boysun tumani IIB arxivi va xizmat materiallari, 2000–2023-yillar.

=====

TERMIZ SHAHRI ICHKI ISHLAR BO'LIMI FAOLIYATI TARIXIDAN

Sodiqov Mirsharif Sa'dullayevich

Termiz davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

[*mirsharifsodiq@gmail.com*](mailto:mirsharifsodiq@gmail.com)

Annotatsiya: Mazkur maqolada Termiz shahri ichki ishlar bo'limi faoliyati tarixi, uning shakllanishi va jamoat tartibini ta'minlashdagi o'rni tarixiy-tahliliy nuqtayi nazardan yoritilgan. Tadqiqotda Termiz shahrida 1920-yillarda militsiya va jinoyat qidiruv xizmatlarining tashkil etilishi, dastlabki mahalliy kadrlarning shakllanishi, shahar hududida militsiya bo'linmalarining kengayishi, Ikkinchi jahon urushi va urushdan keyingi yillardagi faoliyat, 1950–1960-yillardagi tashkiliy o'zgarishlar hamda 1968-yildan keyin ichki ishlar bo'limi xizmatlarining ixtisoslashuvi tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Termiz shahri, ichki ishlar bo'limi, militsiya, jinoyat qidiruvi, BXSS, jamoat tartibi, huquq-tartibot, profilaktika.

Аннотация: В статье в историко-аналитическом аспекте освещается история деятельности отдела внутренних дел города Термеза, процесс его формирования и роль в обеспечении общественного порядка. В исследовании анализируются создание органов милиции и уголовного розыска в Термезе в 1920-е годы, формирование первых местных кадров, расширение милицейских подразделений на территории города, деятельность в годы Второй мировой войны и послевоенный период, организационные изменения 1950–1960-х годов, а также специализация служб отдела внутренних дел после 1968 года.

Ключевые слова: город Термез, отдел внутренних дел, милиция, уголовный розыск, БХСС, общественный порядок, правопорядок, профилактика.

Abstract: *This article provides a historical and analytical overview of the history of the Internal Affairs Department of Termiz, its formation, and its role in maintaining public order. The study examines the establishment of militia and criminal investigation services in Termiz in the 1920s, the formation of the first local personnel, the expansion of militia units across the city, their activities during the Second World War and the post-war period, organizational changes in the 1950s–1960s, and the specialization of Internal Affairs Department services after 1968.*

Keywords: *Termiz city, Internal Affairs Department, militia, criminal investigation, OBKhSS, public order, law and order, prevention.*

Kirish.

Termiz shahri ichki ishlar bo‘limining tarixi shaharning XX asrdagi ijtimoiy-siyosiy va ma‘muriy taraqqiyoti bilan uzviy bog‘liqdir. Shaharning Amudaryo bo‘yida, Afg‘oniston bilan chegaraga yaqin hududda joylashgani, transport va savdo yo‘llarining muhim nuqtasi hisoblangani jamoat tartibi va xavfsizligini ta‘minlash masalasiga alohida e‘tibor qaratishni taqozo etgan.

Termizda huquq-tartibotni ta‘minlash tizimining shakllanishi XX asrning birinchi choragida boshlangan. Dastlabki militsiya bo‘linmalari juda kam sonli xodimlardan tashkil topgan bo‘lib, ularning zimmasiga jinoyatchilikka qarshi kurashish, jamoat tartibini saqlash va aholi xavfsizligini ta‘minlash kabi vazifalar yuklatilgan.

Muhokama.

Termiz shahrida militsiya tizimining shakllanishi 1920-yillardagi siyosiy va ma‘muriy o‘zgarishlar bilan bog‘liq holda kechdi. 1925-yilda Surxondaryo okrugining tashkil etilishi shaharda davlat boshqaruvi va huquq-tartibot organlarining tashkiliy asoslarini mustahkamlashga turtki berdi.

Termizda jinoyat qidiruv xizmatining tashkil etilishi shahar militsiyasi tarixida muhim voqea bo‘ldi. Mavjud ma‘lumotlarga ko‘ra, 1925-yil 15-iyunda Termizda jinoyat qidiruv bo‘limi tashkil etilgan. Keyinchalik bo‘limning Sherobodga ko‘chirilishi munosabati bilan Termizda kichik tarkibdagi jinoyat qidiruv bo‘linmasi faoliyati davom ettirilgan.

Chori Berkaliyev boshchiligidagi besh kishidan iborat jinoyat qidiruv bo‘linmasi shaharda jinoyatchilikka qarshi kurashishning dastlabki ixtisoslashgan tuzilmalaridan biri bo‘lgan. Manbalarda ushbu bo‘linma xodimlari tomonidan jinoyatlarni fosh etish ko‘rsatkichlari 50–80 foiz atrofida bo‘lgani haqida ma’lumotlar keltiriladi.

O‘sha davrda moddiy-texnik ta’minot juda zaif bo‘lgan. Xodimlar ixtiyorida atigi ikki dona “Nagan” to‘pponchasi bo‘lgani haqidagi ma’lumotlar xizmatning og‘ir sharoitda amalga oshirilganidan dalolat beradi. Shunga qaramay, Termiz shahri militsiyasi xodimlari jinoyatchilikka qarshi kurashish va shaharda jamoat tartibini ta’minlashda muhim vazifalarni bajarganlar.

Termiz shahri ichki ishlar bo‘limi tarixida mahalliy kadrlarning shakllanishi muhim o‘rin tutadi. Dastlab ichki ishlar organlarida tajribali mutaxassislar yetishmagani sababli Toshkent va boshqa hududlardan xizmatga xodimlar yuborilgan.

Keyinchalik mahalliy aholi vakillaridan ham xizmatga layoqatli yoshlarni tanlash va tayyorlashga e’tibor kuchaydi. Chori Berkaliyev ana shu jarayonning muhim vakillaridan biri edi. Uning rahbarligidagi bo‘linma jinoiy guruhlarini aniqlash, jinoyatlarni fosh etish va jamoat xavfsizligini ta’minlashda ishtirok etgan.

Shuningdek, Jo‘ra Eshmirzayevning faoliyati ham Termiz shahri ichki ishlar organlari tarixida muhim ahamiyat kasb etadi. U 1893-yilda Termiz shahrida tug‘ilgan bo‘lib, 1920-yilgacha dehqonchilik bilan shug‘ullangan. Keyinchalik davlat boshqaruvida turli vazifalarda ishlagan. 1921-yilda Termiz rayon inqilobiy qo‘mitasi raisi, 1924-yilda Termiz shahar ijroiya qo‘mitasi raisi vazifalarida faoliyat yuritgan. 1926-yilda okrug militsiyasi boshlig‘i lavozimiga saylangan va shu yilning 12-oktyabrida respublika ichki ishlar organlari qarori bilan militsiya hamda jinoyat qidiruvi boshqarmasi rahbari etib tayinlangan. Jo‘ra Eshmirzayevning xizmat yo‘li mahalliy kadrlarning ichki ishlar organlarida rahbarlik lavozimlariga ko‘tarilishi jarayonini ko‘rsatuvchi muhim misol hisoblanadi.

Pattakesar mahallasidagi militsiya bo‘linmasi shahar huquq-tartibot tizimining muhim bo‘g‘inlaridan biri bo‘lgan. Bo‘linma tarkibida rahbar, jinoyat qidiruv

xodimi va agenti, uchastka noziri, otliq va piyoda kichik militsionerlar, ish yurituvchi, ZAGS va pasport stoli xodimi hamda harbiy stol ish yurituvchisi kabi lavozimlar mavjud bo'lgan.

1930-yillarda militsiya tizimida tashkiliy o'zgarishlar amalga oshirilib, xizmatning huquqiy va kasbiy asoslari mustahkamlandi. 1930-yildan militsiyani harbiylashtirish jarayoni boshlandi. 1936-yildan xodimlarni attestatsiyadan o'tkazish va maxsus unvonlar berish amaliyoti joriy etildi.

Shu davrda militsiya tarkibida davlat avtomobil nazorati xizmati tashkil etildi. Termiz shahrida mazkur xizmatning yo'l harakati va transport xavfsizligini ta'minlashdagi vazifalari kengayib bordi.

Iqtisodiy jinoyatchilikka qarshi kurashish maqsadida BXSS xizmati tashkil etildi. Davlat va jamoat mulkini talon-taroj qilish, chayqovchilik va boshqa iqtisodiy huquqbuzarliklarga qarshi kurash mazkur xizmatning asosiy vazifalaridan bo'ldi.

Termiz shahrida voyaga yetmaganlar bilan ishlashga mo'ljallangan militsiya bolalar xonasining tashkil qilinishi ham profilaktika yo'nalishining shakllanganidan dalolat beradi.

1941-yil 6-martda Surxondaryo viloyati tashkil etilgach, Termiz shahri viloyat markazi sifatida ichki ishlar tizimida ham muhim ma'muriy mavqega ega bo'ldi.

Ikkinchi jahon urushi boshlanishi Termiz shahri ichki ishlar organlari faoliyatiga jiddiy ta'sir ko'rsatdi. Militsiya xodimlarining bir qismi frontga safarbar etildi. Shaharda qolgan xodimlar esa jamoat tartibini saqlash, jinoyatchilikka qarshi kurashish, strategik obyektlarni muhofaza qilish va aholi xavfsizligini ta'minlash vazifalarini bajardilar.

Urush yillarida oziq-ovqat mahsulotlarini talon-taroj qilish, qalloblik, kartochkalardan noqonuniy foydalanish va qalbaki kartochkalar tayyorlash holatlariga qarshi kurashishga alohida e'tibor qaratildi.

Termiz shahri kabi strategik va chegara hududida joylashgan shaharda ichki ishlar organlarining mazkur vazifalari ayniqsa muhim ahamiyat kasb etdi.

Urushdan keyingi yillarda Termiz shahri ichki ishlar bo'limi oldida yangi vazifalar paydo bo'ldi. Jinoyatchilikning oldini olish va sodir etilgan jinoyatlarni

fosh qilish bilan bir qatorda, shaharda ijtimoiy tartibni tiklash va iqtisodiy hayotni barqarorlashtirish jarayonida ham ichki ishlar organlari ishtirok etdilar.

1949-yilda militsiya Davlat xavfsizligi vazirligi tizimida faoliyat yuritgan davrda militsiya xizmati, jinoyat qidiruvi va davlat hamda jamoat mulkini o'zlashtirishga qarshi kurashish kabi asosiy yo'nalishlar shakllangan.

1950-yillarda ichki ishlar organlarini mustahkamlash ishlari davom ettirildi. 1956-yilda viloyat ijroiya qo'mitasi huzurida ichki ishlar boshqarmasi, shahar va tumanlarda esa militsiya bo'limlarining tashkil etilishi Termiz shahri militsiyasining ma'muriy boshqaruv tizimidagi o'rnini mustahkamladi.

1960-yilda ichki ishlar vazirligi tugatilib, Jamoat tartibini saqlash vazirligi tashkil etildi. 1962-yil avgust oyida "Militsiya to'g'risida"gi Nizom tasdiqlanishi militsiya xodimlarining xizmat vazifalari va huquqiy maqomini yanada aniqlashtirdi. Nizomda militsiya xodimlarining Vatanga sadoqatli, axloqan yetuk, hushyor, jasur va kasbiy tayyorgarlikka ega bo'lishiga alohida talablar qo'yildi.

Termiz shahri militsiyasida ham xodimlarning kasbiy tayyorgarligiga e'tibor kuchaytirildi. Shu bilan birga, mahalliy xotin-qizlarni ichki ishlar organlariga xizmatga jalb qilish jarayoni kengaydi. Olmos Xurramova, Muqaddam Choriyeva va O'g'iloy Arziyeva kabi xodimlar Surxondaryo ichki ishlar tizimida xizmat qilgan dastlabki mahalliy xotin-qizlar qatorida tilga olinadi.

1968-yil noyabr oyida Jamoat tartibini saqlash vazirligining Ichki ishlar vazirligiga aylantirilishi ichki ishlar organlari faoliyatida yangi bosqichni boshlab berdi. Bu davrda Termiz shahar ichki ishlar bo'limida jinoyat qidiruvi va BXSS xizmatlariga alohida e'tibor qaratildi. Jinoyat qidiruv bo'linmasida Ne'matjon Kuchukov va Yevgeniy Kuzovchikov, BXSS bo'linmasida Rahmat Ahmedov va Muhammad Boboyev kabi rahbarlar faoliyat yuritgan.

1970–1980-yillar Termiz shahar ichki ishlar bo'limi faoliyatida xizmat turlarining kengayishi va kadrlar salohiyatining oshishi bilan xarakterlanadi. Bu davrda mahalliy kadrlarni ichki ishlar organlariga xizmatga jalb qilishga katta e'tibor qaratildi. Yangi xodimlarning kasbiy tayyorgarligi, jismoniy holati va xizmat intizomini oshirishga qaratilgan mashg'ulotlar muntazam o'tkazildi.

Termiz shahar IIB xodimlarining Samarqand shahrida “PM”dan otish musobaqasida ishtirok etishi, Termiz otchoparida o‘tkazilgan tadbirlar, jismoniy tayyorgarlik mashg‘ulotlari va xizmat yig‘ilishlari o‘sha davrda xodimlarning maxsus tayyorgarligiga e‘tibor kuchli bo‘lganini ko‘rsatadi.

Termiz daryo portidagi “oporni punkt” ham shahar ichki ishlar organlari faoliyatida muhim o‘rin egallagan. 1978-yilda ushbu bo‘linma faoliyati, 1979-yilda esa uning SSSR Ichki ishlar vazirligi ko‘rik-tanlovida ishtirok etgani haqidagi fotomateriallar saqlangan.

Bu fotosuratlar Termiz shahrida huquq-tartibotni ta‘minlashning o‘ziga xos yo‘nalishlari, xizmatchilarning tashqi ko‘rinishi, xizmat sharoiti va o‘sha davrdagi ichki ishlar tizimi faoliyatini o‘rganish uchun muhim vizual manba hisoblanadi.

Termiz shahar ichki ishlar bo‘limi tarixini o‘rganishda uning rahbarlari faoliyati alohida ahamiyatga ega. 1961–1963-yillarda A. Abdullayev, 1963–1969-yillarda Hikmat Shohakimov, 1969–1970-yillarda Karim Eshonov Termiz shahar IIB boshlig‘i vazifasida ishlagan. 1975–1977-yillarda Qo‘shoq Qarshiyev, 1977–1982-yillarda Ro‘zi Norqulov, 1982–1985-yillarda Ulash Saimov, 1985–1988-yillarda Vladimir Bursev, 1988–1990-yillarda Mirzajon Bozorov shahar ichki ishlar bo‘limiga rahbarlik qilgan.

Xulosa.

Umuman olganda, Termiz shahri ichki ishlar bo‘limining shakllanishi va rivojlanish tarixi shaharda huquq-tartibotni ta‘minlash tizimining bosqichma-bosqich takomillashib borganini ko‘rsatadi. 1920-yillarda dastlabki militsiya va jinoyat qidiruv bo‘linmalarining tashkil etilishidan boshlab, keyingi davrlarda xizmatlarning ixtisoslashuvi, mahalliy kadrlar salohiyatining oshishi, moddiy-texnik bazaning mustahkamlanishi va profilaktik faoliyatning kengayishi kuzatilgan. Ayniqsa, Termizning strategik va chegara hududidagi mavqei ichki ishlar organlari zimmasidagi vazifalarning o‘ziga xos xususiyatlarini belgilagan. Shu jihatdan Termiz shahri IIB tarixi hududda jamoat tartibi va xavfsizligini ta‘minlash tizimining shakllanish jarayonlarini aks ettiruvchi muhim tarixiy yo‘nalishlardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar va manbalar:

1. Allayorov B.E. Surxondaryoda ichki ishlar organlarining tashkil etilishi va faoliyati (1917–1991-yy.). Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. – Termiz, 2024. – B. 165.
2. Anorov J. Termiz shahar ichki ishlar boshqarmasi: Tarix, bugun va kelajak. – Termiz: 2023. – B. 11-12.
3. Бобоев М., Соатов О. Сурхондарё милицияси. – Самарқанд: “Сугдиён”, 1998. – Б. 215.
4. Халқ хизматида 75 йил. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 1992. – Б. 52–53.
5. Tursunov S., Qobilov E., Murtazoyev B. va boshq. Surxondaryo tarixi. – Toshkent: Sharq, 2004. – 606 b.
6. Tursunov S. Termiz tarixi. – Toshkent: “Tafakkur”, 2021. – 270 b.

=====

TURKISTON ASSR MADANIY-MA'RIFIY MUASSASALAR FAOLIYATINING NAZARIY ASOSLARI (1917-1924)

Raxmonova Nozimaxon Qodirovna

Andijon davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. Maqolada Turkiston hududida yangi tarixiy sharoitda aholi o'rtasida madaniy-ma'rifiy muassasalar faoliyatini yo'lga qo'yishning shakllari va xususiyati asoslab berilgan. Bu davrda tashkil etila boshlangan madaniy-ma'rifiy muassasalar sovet tuzumiga muqobil bo'lgan boshqa tashkilotlar, jamiyatlarning muholif faoliyatiga qarshi hukmron bolsheviklar partiyasi rahbariyatining konseptual tuzilmalarida tashkiliy va partiyaviy-siyosiy ishlarning uzviy qismi sifatida kun tartibiga qo'yilgani, uning maqsad va mohiyatining nazariy jihatlarini tavsiflangan.

Kalit so'zlar: Turkiston ASSR, sovet hukumati, madaniy-ma'rifiy siyosat, “madaniy inqilob”, savodsizlikni tugatish, klublar, qiroatxonalar, qizil choyxonalar, kutubxonalar.

Аннотация. В статье обосновываются формы и особенности организации деятельности культурно-просветительских учреждений среди населения Туркестана в новых исторических условиях. Охарактеризованы теоретические аспекты целей и сущности этих учреждений, которые начали создаваться в данный период. Подчеркивается, что в концептуальных установках руководства правящей большевистской партии их создание ставилось на повестку дня как органичная часть организационной и партийно-политической работы, направленной против оппозиционной деятельности обществ и других организаций, альтернативных советскому строю.

Ключевые слова: Туркестанская АССР, советское правительство, культурно-просветительская политика, «культурная революция», ликвидация неграмотности, клубы, читальни, красные чайханы, библиотеки.

Annotation. *The article substantiates the forms and features of organizing the activities of cultural and educational institutions among the population of Turkestan under new historical conditions. Theoretical aspects of the goals and essence of these institutions, which began to be established during this period, have been characterized. It is emphasized that in the conceptual guidelines of the leadership of the ruling Bolshevik Party, their creation was put on the agenda as an organic part of organizational and party-political work aimed at opposing the opposition activities of societies and other organizations alternative to the Soviet system.*

Key words: *Turkestan ASSR, Soviet government, cultural and educational policy, “cultural revolution”, elimination of illiteracy, clubs, reading rooms, red teahouses, libraries.*

XX asrning birinchi choragida Turkistonning umumiy rivojlanish muammolari sovet hokimiyati davrida ham mintaqaviy, ham umumittifoq miqyosidagi tadqiqotlarda ko‘rib chiqilgan. Mualliflar arxiv materiallari asosida sovet tuzumi o‘zgarishlarining dastlabki o‘n yilliklari davri milliy ziyolilarning shakllanish jarayonlari, O‘rta Osiyo xalqlarining ijtimoiy tarixi, XX asrning birinchi choragida Turkistonda madaniyat, maorif, san‘at, sog‘liqni saqlash, tarixshunoslik va manbashunoslik masalalari, xalq ta‘limi tarixining ayrim muammolari, “bosmachilik”, harbiy intervensiya va yangi iqtisodiy siyosatga o‘tish yillarida Turkiston Respublikasidagi umumiy vaziyatni ko‘rib chiqqanlar. Bu davrda Turkistonda madaniy-ma‘rifiy, jamoat tashkilotlarini rivojlantirish muammolari, odatda, bu davrga xos bo‘lgan an‘anaviy tarzda – partiyaviy rahbarlik va partiya-sovet mafkurasi ruhi orqali ochib berilgan. Nashr etilgan hujjatlar to‘plamlari va arxiv materiallari [1], RSFSR hukumati, Xalq maorif komissarligi qarorlari [2], dissertatsiya tadqiqotlari davrning mafkuraviy aqidalari va ta‘siridan xoli emas. Ammo ulardagi faktologik ma‘lumotlar XX asrning ikkinchi o‘n yilligidagi ijtimoiy-siyosiy o‘zgarishlar davrida Turkiston ASSR va O‘zbekiston SSRdagi vaziyatni har tomonlama tanqidiy tahlil qilish imkonini beradi.

Qiyosiy-tarixiy, retrospektiv tahlil madaniy-ma‘rifiy tashkilotlarning shakllanishining tarixiy jihatlarini, zamonaviy O‘zbekiston jamiyatining ijtimoiy-madaniy muammolari shakllanishining manbalarini, bugungi kunda respublika

rahbariyati tomonidan amalga oshirilayotgan madaniy-ma'rifiy islohotlar sohasidagi davlat strategiyasi va siyosatining evolyusiyasini aniqlash imkonini beradi. Qolaversa, O'zbekiston Respublikasi iqtisodiy jihatdan bozor munosabatlariga izchil kirib borayotgan sharoitda oddiy savodxonlik, ma'rifatga bo'lgan ehtiyoj yaqqol ko'zga tashlanadi. Barcha mehnatga layoqatli aholini, ayniqsa yoshlarni ta'lim-tarbiyani rivojlantirish, umumiy va milliy madaniyatni yuksaltirish jarayoniga faol jalb etish hayotiy muhim ahamiyatga ega.

Mazkur tadqiqotda Turkistonda sovet hokimiyatining ilk o'n yilligidagi ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar, ayniqsa, sovet tuzumiga qarshi qurolli kurash tufayli yuzaga kelgan o'ziga xosliklarni hisobga olgan holda madaniy-ma'rifiy muassasalar faoliyati negiziga qo'yilgan aniq konseptual asoslar aniqlandi. Bularga quyidagilar kiradi: madaniyat xodimlarida yangicha sinfiy ongni shakllantirish zarurati; Turkistondagi madaniy-ma'rifiy qurilishga o'lkadagi barcha millat va elatlarni keng jalb etish, bu jarayonga aholining boshqa toifalari – yoshlar, xotin-qizlarni ham safarbar qilish [3, 17]; jamoatchi yordamchilarning keng faollar guruhini yaratish; puxta va sabr-toqat bilan olib boriladigan qat'iy va muntazam tashviqot; tashviqot bilan bir qatorda (ma'rifiy-pedagogik faoliyat jarayonida) madaniyat xodimlarini va butun Turkiston aholisini chuqur siyosiy bilimlar bilan qurollantirishga mo'ljallangan siyosiy targ'ibotni yo'lga qo'yish [4, 35] zarurligini asoslash; madaniy-ma'rifiy faoliyatning faqat siyosiy xarakterga ega ekanligini ta'kidlagan holda siyosiy, ta'lim va madaniy-ma'rifiy ishlarning yagona tizim ekanini isbotlash.

Sovet hokimiyatining dastlabki yillaridagi ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar davrida Turkistondagi madaniy-ma'rifiy muassasalar faoliyatida quyidagi asosiy xususiyatlar ajralib turardi: partiya, davlat hokimiyati va harbiy boshqaruv organlari tomonidan ko'p qirrali faoliyatga tezkor va uzluksiz rahbarlik qilinishi hamda buning natijasida Maorif Xalq komissarligi ma'rifiy sohalardagi vazifalarni hal etishda turli idoralarning sa'y-harakatlari muvofiqlashtirilishi va ierarxiyasi ta'minlanishi; madaniy-ma'rifiy sohada o'tkaziladigan barcha tadbirlarning qat'iy belgilab qo'yilishi; voqea va hodisalarni baholashda sinfiy yondashuv; madaniy-ma'rifiy, ta'limiy, faoliyatning fuqarolar urushi, urushdan vayron bo'lgan xo'jalikni

tiklash yillarida yuzaga kelgan aniq harbiy-siyosiy vaziyat bilan bog'lanishi; ma'rifiy faoliyatdagi asosiy kuchni aholining barcha qatlamlari o'rtasidagi savodsizlikni tugatishga qaratish yo'nalishining belgilanishi [5, 12].

Ijtimoiy ongning konservativligi, xo'jalik yuritishdagi an'anaviylik Turkiston ijtimoiy-madaniy hayotiga tub o'zgarishlarning kirib kelishiga to'sqinlik qildi. Bu davrda Turkiston madaniy hayoti butun bir madaniyat muassasalari tizimiga tayanar edi. XX asr boshlarida Turkistonning yirik shaharlarida Rossiya imperiyasi mustamlakachiligi sharoitidagi o'quv yurtlari, kutubxonalar, muzeylar, turli jamiyatlar, klublar va hokazolar madaniy hayot markazlari bo'lib, ular jamiyatning ijtimoiy va madaniy jihatdan birxillashuvining ob'ektiv jarayoniga mos keladigan madaniy taraqqiyotning yangi ko'rinishlarini shakllantirishda ishtirok etdi [6, 172].

Hujjatli materiallar va hukumat qarorlarini o'rganish jarayonida Turkistondagi madaniy jarayonlar rivojlanishining o'ziga xos jihati ko'rinadiki, unga ko'ra, savodsizlikni tugatish bo'yicha asosiy tadbirlar sovet tuzumiga qurolli qarshilik harakati sababli ayrim chekinishlar hamda tanaffuslar bilan o'tkazilgan bo'lsa-da, targ'ibot-tashviqot ishlari uzluksiz olib borilgan. Madaniy-ma'rifiy faoliyatda ham xuddi shunday holat kuzatildi. Sovet hokimiyati sharoitida Turkiston kommunistik partiyasining ma'rifiy va ta'limiy faoliyati ahamiyatiga doir yangi nazariy asoslar joriy qilindi. Bu asoslar voqea va hodisalarni baholashda mutlaqlashtirilgan sinfiy yondashuv tamoyillariga asoslanardi. Mamlakatda fuqarolar urushi avj olgan, so'ngra vayron bo'lgan xo'jalik tiklanayotgan bir sharoitda sovet hokimiyatining Turkistonda madaniy-ma'rifiy muassasalar faoliyatini rivojlantirish muammosiga konseptual yondashuvi hamda uning yechimi o'ta siyosiy lashgan qat'iy tus oldi va bunda umuminsoniy tamoyillar keskin qadrsizlantirildi [7, 37]. Sovet hukumati siyosiy rahbarlarining ayrim konseptual qarashlari umuminsoniy axloq me'yorlarining poymol etilishiga zamin yaratdi va bu holat o'rganilayotgan davrda amalda sodir bo'ldi.

Madaniy-ma'rifiy, xayriya, jamoat, ilmiy tashkilotlarning aksariyati ko'p tarmoqli bo'lib, siyosiy va ijtimoiy hayotning o'sha tarixiy sharoitida dam olish, ilmiy, pedagogik, ma'rifiy va boshqa funksiyalarni birlashtirgan holda ko'p qirrali

madaniy faoliyat olib bordi. Turkiston o'lkasiga zamonaviy sanoatning kirib kelishi shaharlar aholisining madaniy ehtiyojlarining sezilarli darajada o'sishiga olib keldi va asta-sekin o'zbek madaniyati infratuzilmasini o'zgartirdi. Modernizatsiya jarayonlari ta'sirida aholining ayrim ijtimoiy guruhlari xalq an'analari va urf-odatlaridan uzoqlashib, yangi qadriyat yo'nalishlari va turmush tarzini shakllantirdilar. Bu jarayon zamirida ma'rifat, ta'lim, turmush tarzining ma'lum ma'noda yevropalashgan shakllari yoyilishi kuzatildi [8, 110].

Turkistonda sovet hukumati tomonidan madaniyat infratuzilmasini barpo etishda aholining boshlang'ich savodxonligini ommalashtirish omili muhim ahamiyat kasb etdi. Mamlakat xalq ta'limi tizimini tubdan qayta qurish 1917 yilgi Oktyabr davlat to'ntarishidan keyin, Turkistonda ham bolsheviklar hokimiyati o'rnatilganidan keyin boshlandi. 1919 yilda qabul qilingan "Rusiyzabon bo'lmagan xalqlar o'rtasida maorif ishini tashkil etish to'g'risidagi nizom"da madaniyat muassasalari va jamoat tashkilotlarining ma'rifiy faoliyatining asosiy tamoyillari belgilab berildi [1, 67-68]. Madaniyat va ma'rifat sohasida ikkita konsepsiya – mahalliyashtirish va markazlashtirish vujudga keldi. Mahalliyashtirish siyosati RSFSR Maorif Xalq Komissarligining 1918 yil 31 noyabrdagi "Milliy ozchiliklar maktablari to'g'risida"gi, 1921 yil 21 fevraldagi "RSFSRda milliy ozchiliklar o'rtasida maorif ishini tashkil etish to'g'risida"gi va boshqa qarorlarida mustahkamlab qo'yildi [9, 76]. Bu siyosat madaniy-ma'rifiy muassasalarning keng tarmog'ini yaratish hamda respublikalardagi "tub millatlar" vakillaridan boshqaruvchi kadrlar, xo'jalik xodimlari va ziyolilarni tayyorlash orqali maorif va ta'limni kengaytirishni ko'zda tutgan edi. Mazkur davrda ona tilidagi milliy maktablarni tashkil etish, oddiy mehnatkashlar farzandlarini barcha bosqichdagi maktablarga jalb qilish, RSFSR xalqlari uchun yozuv va milliy adabiyot yaratish, milliy ta'lim mazmunini ishlab chiqish, o'qituvchi kadrlar tayyorlash hamda milliy maktablar uchun o'quv adabiyotlarini nashr etish kabi vazifalar belgilandi.

Markazlashtirish konsepsiyasini amalga oshirishga o'tish XX asr 20-yillari o'rtalaridan boshlanadi. Bu ko'p jihatdan mamlakatda jadal modernizatsiyani amalga oshirish hamda sovet hokimiyati tuzumini mustahkamlashga qaratilgan

umumiy siyosiy yo‘nalish bilan bog‘liq edi. Mamlakatda ta‘lim va maorif sohasida yagona partiya-davlat monopoliyasi vujudga keldi. Adabiyotlar va hujjatli materiallar tahlili shuni ko‘rsatadiki, sovet hokimiyatining dastlabki o‘n yilligida Turkiston jadidlari, ayrim taniqli davlat va madaniyat arboblari matbuotda respublikadagi madaniy o‘zgarishlar, aholining madaniy saviyasini yuksaltirish, madaniy qurilish vazifalari, xalq maorifi va ta‘limi, xalq pedagogikasi an‘analarini saqlab qolish kabi masalalar yuzasidan chiqishlar qilgan va munozaralar olib borganlar [8, 112].

Turkistondagi sovet hokimiyatining siyosiy rahbarlari ma‘rifiy muassasalarning o‘lkadagi amaliy faoliyati o‘ziga xos xususiyatlarga ega ekanini ham tushunib yetganlar. Qolaversa, buning tarixiy zarurati bir qator omillar bilan yanada kuchaygan, mamlakat hayotining barcha sohalarida tub o‘zgarishlarning boshlanishi va rivojlanishi bilan dinamik o‘zgarib, doimo mafkuralashib borgan. Sovet hokimiyatining dastlabki o‘n yilligidagi o‘zgarishlar davomida madaniy-ma‘rifiy muassasalarda ishlovchilar sonining ortishi hamda ularning ijtimoiy va milliy tarkibining tabaqalanishi ham bu davrdagi o‘ziga xos xususiyatlar jumlasiga kiradi. Bu jarayonda sovet hukumati madaniy-ma‘rifiy muassasalar ishini to‘laqonli yo‘lga qo‘yishda Oktyabr to‘ntarishidan oldingi mahalliy ziyolilar orasidan chiqqan mutaxassislariga ishonchsizlik bilan munosabatda bo‘ldi.

Sovet hokimiyati Turkistonda o‘rnatilgan tuzumning dastlabki yillarida fuqarolar urushining ekstremal sharoitlarida, xo‘jalikni tiklash va mustahkamlashda XX asrning 20-yillari oxiri va 1930-yillarida madaniy-ma‘rifiy muassasalarning sovet mafkurasiga bo‘ysundirilgan turli modellarini muvaffaqiyatli sinovdan o‘tkaza oldi. Bunda, birinchi navbatda, savodsizlikni tugatish sohasida erishilgan yutuqlarni nazarda tutib, buni muvaffaqiyatli deb e‘tirof etish mumkin edi. Chunki, aholining katta yoshdagi barcha qatlamlarini ommaviy ravishda savodxon qilish tadbiri Turkistonda ham ijobiy ahamiyatga ega bo‘ldi, bolsheviklarning bu tadbiri aholining barcha qatlamlari tomonidan qo‘llab-quvvatlandi. Tabiiy ravishda, bu tadbir sovetlarga qarshi qurolli kurash avj olgan murakkab bir vaziyatda aholining

ko‘p sonli mehnatkash qismining sovet tuzumi tomoniga og‘ib ketishida hal qiluvchi muhim omil vazifasini ham bajardi.

Shuni alohida ta’kidlash lozimki, Turkistondagi ma’rifiy muassasalar faoliyatining konseptual asoslari sovet hokimiyati tomonidan nafaqat mamlakatdagi umumiy ma’rifiy-madaniy faoliyat muammolari bilan birgalikda ishlab chiqilgan, balki ular yana ikkita yirik muammoni hal qilish jarayonida ham shakllantirilgan. Ya’ni, madaniy qurilish yangi sovet tuzumi davlatchiligini shakllantirishning tarkibiy qismi sifatida ko‘rilgan. Shundan kelib chiqib, Turkistondagi ta’lim-tarbiya muassasalari faoliyatini shu umumiy maqsad yo‘lida nazariy asoslash hamda ularning ishini tashkil etish tamoyillarini ishlab chiqishga alohida e’tibor qaratilgan.

Shunday qilib, Turkistondagi madaniy-ma’rifiy faoliyatning amaliy vazifalari izchilligi bilan ajralib turgan, biroq voqea-hodisalarni baholashda sinfiy yondashuv ruhida bo‘lgan konseptual asoslarda hal etilgan. Qolaversa, sinfiy yondashuv, bir tomondan, fuqarolar urushi kabi ob’ektiv voqeliklar ta’sirida, ikkinchi tomondan esa, bolshevizm dohiylari, siyosiy yetakchilarning marksizmga hamda mutlaq haqiqat darajasiga ko‘tarilgan shaxsiy nazariy qarashlariga mutaassibona sodiqligi kabi sub’ektiv omillar tufayli qat’iy, gohida esa shafqatsiz tus olgan va bu holat insoniy ahloqning eng oddiy me’yorlari yo‘q qilinishiga olib kelgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Великий Октябрь и раскрепощение женщин Средней Азии и Казахстана (1917-1936 гг.). Сборник документов и материалов. Отв. сост. Ю.П. Дзагурова. – Москва: Мысль, 1971. – 463 с.
2. Коммунистическая партия Туркестана в резолюциях съездов и конференций. – Ташкент: Узбекистан, 1988. – 312 с.
3. Алимова Д. Женский вопрос в Средней Азии: История изучения и современные проблемы. – Ташкент: Фан, 1991. – 132 с.
4. Камалов У. Из истории ликвидации неграмотности взрослого населения Узбекистана. – Ташкент: Ўқитувчи, 1974.
5. Карпова Л.И. Отечественная история. Пособие к изучению раздела дисциплины «Советская Россия в годы НЭПа». Для студентов 1-курса всех специальностей всех форм обучения. – Москва: МГТУ ГА, 2003. – 48 с.
6. Мустабид тузумнинг Ўзбекистон миллий бойликларини талаш сиёсати: тарих шоҳидлиги ва сабоқлари (1865-1990 йиллар). Лойиҳа раҳбари ва масъул муҳаррир Д.А. Алимова. – Тошкент: Шарқ, 2000. – 432 б.

7. Боева Л.А. Идеологическое обеспечение НЭПа. // Вестник МГПУ. Серия «Исторические науки». 2010. № 2. – С. 31-41.

8. Туркестан в начале XX века: К истории истоков национальной независимости. / Коллектив авт.: Р. М. Абдуллаев, С. С. Агзамходжаев, И. А. Алимов и др. – Ташкент: Шарк, 2000. – 672 с.

9. Турсунов Х.Т. Национальная политика Коммунистической партии в Туркестане (1917-1924 гг.) – Ташкент, 1971. – 367 с.

=====

IKKINCHI JAHON URUSHIDA SOG‘LIQNI SAQLASH TIZIMINING TUTGAN O‘RNI (ANDIJON VILOYATI MISOLIDA)

Mashrapov Shahzod Homidjon o‘g‘li
Namangan Davlat universiteti 2-kurs tayanch doktoranti
lutsifer0507@gmail.com,
+99897373 0995

Annotatsiya. Mazkur maqolada Ikkinchi jahon urushi yillarida Andijon viloyati sog‘liqni saqlash tizimining faoliyati va rivojlanish jarayonlari tahlil qilingan. Tadqiqotda evakuatsiya gosпитallarining tashkil etilishi, tibbiy xizmat ko‘rsatish tizimining kengaytirilishi, sanitariya-epidemiologik vaziyat hamda epidemiyalarga qarshi amalga oshirilgan chora-tadbirlar yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Andijon viloyati, sog‘liqni saqlash tizimi, Ikkinchi jahon urushi, evakuatsiya gosпитallari, tibbiyot xodimlari, evakuatsiya, sovet davri.

Аннотация. В данной статье анализируются деятельность и процессы развития системы здравоохранения Андижанской области в годы Второй мировой войны. В исследовании освещаются вопросы организации эвакуационных госпиталей, расширения системы медицинского обслуживания, санитарно-эпидемиологической ситуации, а также мер, осуществлявшихся по борьбе с эпидемиями.

Ключевые слова: Андижанская область, система здравоохранения, Вторая мировая война, эвакуационные госпитали, медицинские работники, эвакуация, советский период.

Abstract. This article analyzes the activities and development of the healthcare system in Andijan Region during the Second World War. The study examines the establishment of evacuation hospitals, the expansion of the medical care system, the sanitary and epidemiological situation, as well as measures implemented to combat epidemics.

Keywords: Andijan Region, healthcare system, Second World War, evacuation hospitals, medical workers, evacuation, Soviet period.

O‘zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgandan so‘ng, sog‘liqni saqlash tizimining hududiy shakllanishi va takomillashuvi, o‘z navbatida, aholining turmush darajasini belgilovchi muhim omillardan biri bo‘ldi. O‘zbekiston prezidenti Sh.M. Mirziyoyev: “Mamlakatimizda inson huquqlari va qonuniy manfaatlarini ta‘minlash, qadr-qimmatini ulug‘lashda sog‘liqni saqlash tizimi ustuvor ahamiyat kasb etadi. Shuning uchun ham yurtimizda tinchlik va sog‘liqni ta‘minlashga erishsak, qolgan hamma narsaga erishamiz” [1] – deya ta‘kidlagani bejiz emas. Shuningdek, Sog‘liqni saqlash tizimi har bir davrda ijtimoiy taraqqiyotning ajralmas qismi sifatida qaralgan. Xususan, 1941-1945-yillar oralig‘i – bu borada alohida e‘tibor bilan o‘rganilishi lozim bo‘lgan davrdir. Aynan shu urush yillarida Andijon viloyati sog‘liqni saqlash tizimi faoliyati mavjud og‘ir vaziyatga qaramasdan kengayishini o‘z ichiga olgan davr bo‘lgan.

Ushbu maqolada Andijonning Ikkinchi jahon urushidagi sog‘liqni saqlash tizimiga oid O‘zbekiston milliy arxivida saqlanayotgan O‘zbekiston SSR (O‘zSSR) Xalq Komissarlari Sovetiga oid hujjatlar (R-837), O‘zSSR Moliya komissarligiga oid hujjatlar (R-93) kabi arxiv fondlari, A.X. Xo‘jaqovning “Медицинский журнал Узбекистана” jurnalida “Здравоохранение Андижанской области в годы Великой Отечественной войне” nomli ilmiy maqolasi va M. Muhitdinov, A. Xo‘jaqovlarning “Здравоохранение Андижанской области” nomli kitob manbaviy ahamiyati ochib berilgan.

Ikkinchi jahon urushi yillarida Andijon viloyat sog‘liqni saqlash tizimini takomillashtirish hamda Sovet armiyasining yarador va bemor harbiy xizmatchilariga malakali tibbiy yordam ko‘rsatishda muhim ahamiyat kasb etgan va qator yangi tibbiyot muassasalari tashkil etilgan. 1941-yil avgust oyida Andijon shahrida 2 ta, yil oxiriga kelib esa 1200 o‘rinli 5 ta gospital faoliyati yo‘lga qo‘yilgan. 1943-yil boshlariga kelib Andijon viloyatida 10 ta evakuatsiya gospitali faoliyat ko‘rsatgan bo‘lsa, urush yillarida ularning umumiy soni 11 taga yetgan. Gospitallar uchun eng qulay maktab va ma‘muriy binolar ajratib berilgan. Mazkur gospitallar davolash yo‘nalishiga ko‘ra ixtisoslashtirilib, terapevtik, yuqumli kasalliklar, jarrohlik, travmatologiya, urologiya, qorin bo‘shlig‘i jarohatlari, quloq,

tomoq, burun hamda ko'z kasalliklari bo'yicha faoliyat yuritgan. Ular zarur fizioterapevtik uskunalar, rentgen apparatlari, laboratoriya jihozlari, jarrohlik asbob-uskunalari va bemorlarni parvarishlash vositalari bilan ta'minlangan. Front chizig'ining g'arbga siljib borishi bilan yarador va bemorlarni yetkazib berishni tezlashtirish hamda yengillashtirish maqsadida gospitallar ham qayta joylashtirib borilgan. Andijon viloyati tomonidan frontga malakali kadrlar bilan ta'minlangan va zarur tibbiy jihozlar bilan jihozlangan 8 ta gospital yuborilgan. Gospitallarda ishlash uchun eng malakali jarrohlar, terapevtlar, travmatologlar, infeksiyonistlar hamda boshqa mutaxassislikdagi shifokorlar jalb etilgan. Andijon viloyatida tashkil etilgan gospitallarda jami 9760 nafar tibbiyot xodimi faoliyat yuritib, ularning bir qismi mamlakatning markaziy hududlaridagi vaqtincha bosib olingan hududlardan evakuatsiya qilingan mutaxassislardan iborat bo'lib, ular asosan tibbiyot ilmiy-tadqiqot institutlari, oliy ta'lim muassasalari hamda yirik davolash markazlari xodimlari bo'lgan[3, b. 9].

Har bir gospitallarning o'z homiylari bo'lib, ular binolarni jihozlash ishlarida katta yordam ko'rsatgan. Jumladan, "Andijonirmash" zavodi homiyligida gospitalda bug'li isitish tizimi o'rnatilgan[2, b. 32]. Gospitallar uchun tibbiyot hamshiralarini va sanitariya drujinalarini tayyorlashda O'zbekiston Qizil Yarim Oy jamiyati viloyat qo'mitasi yordam ko'rsatgan. Mahalliy aholi yaradorlarni parvarishlash, sanitariya poyezdlarini tushirish hamda fuqarolik davolash muassasalarida navbatchilik qilish ishlarida ishtirok etgan. Davolash usullari hamda mahalliy aholi tomonidan ko'rsatilgan yordam muvaffaqiyatlar asosi bo'lgan. Natijada minglab yarador, bemor askar hamda ofitserlar yana Sovet Armiyasi safiga qaytarilgan.

Ikkinchi jahon urushi arafasida Andijon viloyatida sanitariya-epidemiologiya stansiyasi tashkil etilgan bo'lib, 1 ta Paster stansiyasi, 6 ta bezgakka qarshi stansiya, 12 ta dezinfeksiya punktlari va 2 ta qizamiqqa qarshi punktlar faoliyat yuritgan. Shuningdek, 3 ta sanitariya-bakteriologik laboratoriya ham ishlagan. Bundan tashqari, 4 ta tumanlararo xo'jalik hisobidagi dezinfeksiya otryadlari faoliyat ko'rsatgan. Ularda 5 nafar malyariolog, 1 nafar epidemiolog va 34 nafar sanitariya feldsheri ishlagan[2, b. 33].

Evakuatsiya qilinganlar bilan birinchi eshelonlar Andijon viloyatiga 1941-yil oxirida yetib kelgan. Bu esa turar joy yetishmasligi hamda aholi punktlarida sanitariya holatining yomonlashuviga olib kelgan. Toshmali terlama va boshqa yuqumli kasalliklar tarqalishi xavfi yuzaga kelib, mavjud tuzum qaroriga muvofiq, viloyatning barcha tumanlarida favqulodda epidemiyaga qarshi komissiyalar tashkil etilgan. Korxonalarda, kolxoz va sovxozlarda profilaktik hamda epidemiyaga qarshi tadbirlarni boshqarish uchun shtablar tuzilgan. Viloyat sog'liqni saqlash bo'limi har kuni toshmali terlama holatlari bo'yicha hisobot qabul qilib borgan. Barcha tumanlarga tajribali infeksiyonistlar va favqulodda epidemiyaga qarshi komissiya vakillari yuborilgan. Epidemiologik vaziyat, ayniqsa, og'ir bo'lgan hududlarga shifokor va 2 nafar o'rta tibbiyot xodimidan iborat maxsus guruhlar jo'natilgan. Kasalliklarni faol aniqlash maqsadida xonadonma-xonadon tekshiruvlar o'tkazilib, o'n minglab aholiga profilaktik emlashlar qilingan. 1942-yil 2-martda "Toshmali terlamaga qarshi kurash bo'yicha" Respublika komissiyasi tomonidan qabul qilingan qarorga muvofiq, evakuatsiya qilingan va vaqtincha mehnatga layoqatsiz fuqarolar uchun yotib davolanish tipidagi muassasalarni tashkil etish belgilangan. Qarorga binoan, Andijon viloyat ijroiya qo'mitasiga soddalashtirilgan davolash tipidagi yotoqxona muassasalarini tashkil etish vazifasi yuklatilgan. Ushbu muassasa Respublika byudjeti hisobidan bepul saqlash va ovqatlantirish sharti bilan jami 70 o'ringa mo'ljallanib, mehnatga layoqatni tiklash muddati o'rtacha 20 kundan oshmasligi belgilangan[4, b. 25].

Bezgakka qarshi kurash ishlari ham faol olib borilib, 1941-yilda bezgak bo'yicha 54 837 nafar aholi tekshirilgan bo'lsa, urush oxiriga kelib bu ko'rsatkich 166 430 nafarga yetdi. Birinchi navbatda evakuatsiya qilinganlar, o'quvchilar va harbiy xizmatga boruvchilar tekshiruvdan o'tkazildi. Aniqlangan infeksiya tashuvchilar davolanishga yuborilgan. Shuningdek, barcha joylarda tozalik 10 kunliklari o'tkazildi. Jamoat joylari, vokzallar, bufetlar, yotoqxonalar va maktablar muntazam ravishda dezinfeksiyalovchi vositalar bilan ishlov berib borilgan[3, b. 10].

Sanitariya-ma'rifiy ishlar keng ko'lam kasb etib, 1942-yilda viloyat sog'liqni saqlash bo'limi huzurida sanitariya ma'rifati bo'yicha kengash tashkil etildi, shahar va tuman sog'liqni saqlash bo'limlari shtatlariga sanitariya-ma'rifat tashkilotchisi lavozimi kiritilgan. Sanitariya xizmati organlari oziq-ovqat, savdo hamda kommunal-maishiy ob'ektlarning sanitariya holati ustidan nazoratni kuchaytirgan. 1943-1945-yillar davomida jami 8340 ta tekshiruv o'tkazilib, viloyatda sanitariya-epidemiologiya muassasalari tarmog'i kengaytirilgan. 1945-yil oxiriga kelib 17 ta sanitariya-epidemiologiya stansiyasi, 2 ta sanitariya-bakteriologik laboratoriya va 2 ta sanitariya ma'rifati uyi faoliyat yuritib, ularda 32 nafar sanitariya shifokori va 115 nafar o'rta tibbiyot xodimi ishlagan. Bularning barchasi, o'ta murakkab sanitariya-epidemiologik sharoitga qaramasdan, sanitariya xizmatiga aholini ommaviy epidemiyalardan ishonchli himoya qilish va ayrim epidemik o'choqlarni tezkor bartaraf etish imkonini bergan.

Aholi salomatligini muhofaza qilishga qaratilgan umumiy chora-tadbirlar tizimida evakuatsiya qilingan mudofaa sanoati korxonalarida ishlovchi ishchi va xizmatchilarga xizmat ko'rsatishga alohida ahamiyat berilgan. Zavodlarda shifokorlik punktlari tashkil etib, kolxozchilar uchun 20 dan ortiq tibbiy punktlar tashkil etildi[2, b. 35]. Yangi tashkil etilgan tibbiy muassasalarni o'rta tibbiy ma'lumotli kadrlar bilan qisman bo'lsa-da, ta'minlashda 1945-yilda tibbiy hamshiralarni tayyorlash maqsadida maxsus o'quv bazalari sifatida shahar va rayon shifoxonalari belgilab olingan. Unga ko'ra, Andijon viloyati hududida 5 ta shahar va rayon shifoxonalari negizida jami 150 nafar tibbiy hamshira tayyorlash ko'zda tutilgan[5, b. 91-92].

Shahar davolash muassasalari – venerologik dispanser, silga qarshi dispanser, tropik stansiya, tez yordam stansiyasilar viloyat darajasida qayta tashkil etilgan. Andijon shahrida 100 o'rinli shahar kasalxonasi, fizioterapiya kasalxonasi, 2 ta poliklinika, bolalar kasalxonasi, 2 ta bolalar sil sanatoriyasi, 3 ta ayollar maslahatxona bo'limi, tish davolash muassasasi va tish texnik laboratoriyasi, shuningdek aptekalar boshqarmasi ochilgan. Urush yillarida sog'liqni saqlash tizimining moddiy-texnik bazasi jadal rivojlanishi natijasida 1945-yil oxiriga kelib

viloyatda 104 ta ambulatoriya-poliklinika muassasasi, umumiy sig'imi 1626 o'rin bo'lgan 36 ta kasalxona va dispanser (shundan 692 o'rin qishloq joylarda), 20 ta apteka, apteka do'koni va 44 ta apteka punkti faoliyat yuritdi. Mavjud o'rinlar quyidagicha: terapevtik 191 ta, jarrohlik 140 ta, ginekologik 35 ta, bolalar 60 ta, ko'z kasalliklari 35 ta, quloq-burun-tomoq 30 ta, silga qarshi 70 ta, teri-tanosil 60 ta, infeksiya (kattalar va bolalar uchun) 378 ta, psixiatriya 30 ta, tug'ruqxona 173 ta etib taqsimlangan. Andijon viloyatining qishloq hududlarida 115 ta feldsher-akusherlik punktlari faoliyat ko'rsatgan[3, b. 10-11].

Jang maydonlarida, front uchun mahsulot ishlab chiqaruvchi sanoat korxonalarida, gospihallarda, kasalxona va poliklinikalarda Andijon viloyat sog'liqni saqlash xodimlari Germaniyaga qarshi urushda sovetlar g'alabasiga o'z hissasini qo'shgan.

Xulosa qilib, ikkinchi jahon urushi yillarida Andijon viloyati sog'liqni saqlash tizimi front va frontorti ehtiyojlari asosida qayta tashkil etilgan hamda mavjud murakkab sharoitlarga qaramasdan o'z faoliyatini izchil davom ettirgan. Viloyatda evakuatsiya gospihallari tashkil etilib, yarador va bemor harbiy xizmatchilarga malakali tibbiy yordam ko'rsatilgan. Shu bilan birga, evakuatsiya qilingan aholi o'rtasida yuzaga kelgan sanitariya-epidemiologik xavflarning oldini olish maqsadida keng ko'lamli profilaktik va dezinfektsiya tadbirlari amalga oshirilgan. Urush yillarida sanitariya-ma'rifiy ishlarning kuchaytirilishi, yangi davolash-profilaktika muassasalarining tashkil etilishi hamda tibbiy kadrlar tayyorlash tizimining kengaytirilishi sog'liqni saqlash tizimining barqaror faoliyat yuritishiga xizmat qilganini aytish mumkin.

MANBA VA ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Prezident Sh.M.Mirziyoyevning sog'liqni saqlash sohasi xodimlarini qilgan tabrigidan // <https://xabar.uz/uz/jamiyat/prezident-sogliqni-saqlash>.
2. Мухитдинов М., Хужаков А. Здравooхранение Андижанской области. – Ташкент: Медицина, 1985.
3. Ходжаков А.Х. Здравooхранение Андижанской области в годы Великой Отечественной войне // Медицинский журнал Узбекистана – 1985 – № 5 – С. 9-11.
4. O'zMA, R.93-fond, 16-ro'yxat, 1298-yig'ma jild, 25-varaq
5. O'zMA, R.837-fond, 32-ro'yxat, 5015-yig'ma jild, 91-92-varaqlar.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALARDA TARIXIY TASAVVURNI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK VA METODIK IMKONIYATLARI

G.M.Xushiyeva

*Guliston davlat universiteti
mustaqil tadqiqotchisi*

Annotatsiya. Maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarda tarixiy tasavvurni rivojlantirishning pedagogik va metodik imkoniyatlari yoritilgan. Tarixiy mazmundagi hikoyalar, didaktik o'yinlar, ko'rgazmali vositalar va milliy-madaniy meros namunalaridan foydalanishning ahamiyati tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: maktabgacha ta'lim, tarixiy tasavvur, tarixiy fikrlash, vaqt tushunchasi, didaktik o'yin, ko'rgazmalilik, madaniy meros.

Аннотация. В статье рассматриваются педагогические и методические возможности развития исторических представлений у детей дошкольного возраста. Анализируется значение исторических рассказов, дидактических игр, наглядных средств и национально-культурного наследия.

Ключевые слова: дошкольное образование, исторические представления, историческое мышление, понятие времени, дидактическая игра, наглядность, культурное наследие.

Abstract. The article examines pedagogical and methodological opportunities for developing historical representations in preschool children. It analyzes the role of historical stories, didactic games, visual aids, and national-cultural heritage in this process.

Keywords: preschool education, historical representations, historical thinking, concept of time, didactic games, visual aids, cultural heritage.

Zamonaviy ta'lim tizimida yosh avlodning intellektual salohiyatini rivojlantirish, mustaqil fikrlash qobiliyatini shakllantirish, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat ruhida tarbiyalash muhim pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi. Mazkur vazifalarni amalga oshirishda maktabgacha ta'lim bosqichi alohida o'rin tutadi. Chunki aynan shu davrda bolaning dunyoqarashi, idroki, tasavvuri, xotirasi, nutqi va tafakkurining dastlabki asoslari shakllanadi.

O'zbekiston Respublikasining "Maktabgacha ta'lim va tarbiya to'g'risida"gi Qonunida maktabgacha ta'lim va tarbiyaning asosiy vazifalari hamda ushbu

sohadagi munosabatlarning huquqiy asoslari belgilangan [1]. Maktabgacha ta'lim va tarbiyaning davlat standartida esa bolaning har tomonlama rivojlanishini ta'minlashga qaratilgan ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etish uchun muhim talablar belgilab berilgan [2]. Mazkur me'yoriy asoslardan kelib chiqib, bolalarning bilish faoliyati bilan bir qatorda ularning tarix, o'tmish, milliy qadriyatlar va madaniy meros haqidagi dastlabki tasavvurlarini rivojlantirish uchun ham pedagogik imkoniyatlar mavjud.

Maktabgacha yoshdagi bolalarda tarixiy tasavvurni shakllantirish tarix fanini maktab dasturidagi shaklda o'qitish degani emas. Bu bosqichda murakkab siyosiy jarayonlar, tarixiy sanalar yoki ilmiy tushunchalarni o'rgatishdan ko'ra, bolaning yoshiga mos ravishda "o'tmish", "hozirgi davr", "qadimda", "oldin", "bugun" va "keyin" kabi sodda tushunchalarni shakllantirish maqsadga muvofiqdir. Ana shu elementar tushunchalar keyinchalik tarixiy voqea va hodisalarni vaqt nuqtai nazaridan anglashning boshlang'ich asosini tashkil etadi.

Maktabgacha yoshdagi bolalar tarixiy voqelikni ko'proq obrazli tasavvur orqali qabul qiladilar. Shu sababli tarixiy mazmundagi materiallarni ularga hikoya, ertak, rivoyat, rasm, qadimiy buyumlarning tasvirlari, milliy kiyimlar, me'moriy yodgorliklar va didaktik o'yinlar yordamida yetkazish muhimdir. Bunday pedagogik faoliyat bolaning o'tmish haqidagi qiziqishini kuchaytirishi bilan birga, uning kuzatish, qiyoslash, savol berish va sodda xulosalar chiqarish ko'nikmalarini rivojlantirishga ham xizmat qiladi.

Tarixiy tasavvurning shakllanishi tarixiy fikrlashning dastlabki bosqichi sifatida qaralishi mumkin. Chunki bola o'tmish va bugungi kun o'rtasidagi oddiy farqlarni aniqlash, predmetlarni vaqt jihatidan qiyoslash hamda voqealarning "oldin" yoki "keyin" sodir bo'lganini anglash orqali tarixiy voqelikni tushunishga dastlabki qadam qo'yadi.

Mazkur maqolaning maqsadi maktabgacha yoshdagi bolalarda tarixiy tasavvurni rivojlantirishning pedagogik va metodik imkoniyatlarini tahlil qilish, tarixiy mazmundagi materiallarni bolalarning yosh xususiyatlariga moslashtirish yo'llarini ko'rsatish hamda samarali metod va vositalarni tizimlashtirishdan iborat.

Maktabgacha yoshdagi bolalarning psixologik rivojlanishi, bilish jarayonlari va pedagogik faoliyatini tashkil etish masalalari pedagogika hamda psixologiya fanlarida keng o'rganilgan. Mazkur ilmiy qarashlar tarixiy tasavvurni shakllantirish metodikasini ishlab chiqishda ham nazariy asos vazifasini bajaradi.

G.A. Uruntayeva maktabgacha yoshdagi bolalarning psixologik xususiyatlarini o'rganib, ushbu yosh bosqichida idrok, xotira, tafakkur va tasavvur kabi bilish jarayonlarining faol rivojlanishiga e'tibor qaratadi [4, 15-b.]. Bolaning bilish faoliyatidagi mazkur o'zgarishlar atrof-muhit bilan bir qatorda o'tmish haqidagi elementar ma'lumotlarni ham idrok qilish uchun psixologik zamin yaratadi.

Maktabgacha yoshdagi bolada tarixiy tasavvurni shakllantirishda uning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olish zarur. Chunki bu yoshdagi bola abstrakt tarixiy kategoriyalardan ko'ra aniq predmetlar, tasvirlar, obrazlar va amaliy faoliyat orqali berilgan ma'lumotlarni osonroq o'zlashtiradi. Shuning uchun tarixiy mazmundagi mashg'ulotlarni ko'rgazmali va faoliyatga yo'naltirilgan shaklda tashkil qilish metodik jihatdan muhimdir.

S.A. Kozlova va T.A. Kulikova maktabgacha pedagogikada bolaning har tomonlama kamol topishi uchun ta'lim-tarbiya faoliyatini uning yosh imkoniyatlariga muvofiq tashkil etish zarurligini ko'rsatadilar [5, 84-b.]. Ushbu yondashuvdan kelib chiqib, tarixiy tasavvurni rivojlantirishni faqat alohida mashg'ulot sifatida emas, balki nutq o'stirish, tasviriy faoliyat, o'yin, atrof-muhit bilan tanishtirish va ma'naviy tarbiya jarayonlari bilan uyg'unlashtirish mumkin.

L.S. Vygotskiyning bolalik davridagi tasavvur va ijodkorlikka oid qarashlari tarixiy tasavvurni shakllantirish nuqtai nazaridan ham alohida ahamiyatga ega [6, 42-b.]. Bola o'zi bevosita ko'rmagan voqea, davr yoki muhitni mavjud bilimlari, eshitgan hikoyalari va ko'rgan obrazlari asosida tasavvur qiladi. Shu jihatdan tarixiy hikoyalar, qadimiy shahar va obidalar tasvirlari, xalq ertaklari hamda ajdodlar turmushiga oid materiallar bolada o'tmish obrazini hosil qilish uchun muhim pedagogik vosita bo'lib xizmat qiladi.

Shuningdek, ilk va maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishiga qo'yiladigan davlat talablarida bolaning yoshiga muvofiq rivojlanish ko'rsatkichlarini hisobga

olish nazarda tutilgan [3]. Bu tarixiy mazmundagi materiallarni tanlashda ham bolaning yosh va psixologik imkoniyatlaridan kelib chiqish lozimligini ko'rsatadi.

Tahlil qilinayotgan ilmiy va metodik qarashlar tarixiy tasavvurni rivojlantirishni maktabgacha ta'limning umumiy rivojlantiruvchi vazifalaridan ajratib bo'lmazligini ko'rsatadi. Tarixiy mazmundagi material bola uchun murakkab axborot manbai emas, balki uning tasavvuri, nutqi, xotirasi va tafakkurini rivojlantirishga xizmat qiluvchi pedagogik vosita sifatida qo'llanishi lozim.

Tadqiqotning metodologik asosini shaxsga yo'naltirilgan, kompetensiyaviy, tizimli va faoliyatga asoslangan pedagogik yondashuvlar tashkil etadi. Ushbu yondashuvlarda bolaning ta'lim jarayonidagi faol ishtiroki, uning individual imkoniyatlari va yosh xususiyatlarini hisobga olish ustuvor hisoblanadi.

Shaxsga yo'naltirilgan yondashuv asosida tarixiy mazmundagi materiallar bolaning qiziqishi, kundalik tajribasi va mavjud bilimlari bilan bog'lanadi. Masalan, oila tarixidan boshlab bobo-buvilar hayoti, mahalla, qishloq yoki shahardagi tarixiy joylar haqida suhbat tashkil qilish bolaning mavzuni o'ziga yaqin mazmun sifatida qabul qilishiga yordam beradi.

Tizimli yondashuv tarixiy tasavvurni rivojlantirish jarayonini alohida va bir-biridan uzilgan mashg'ulotlar majmui sifatida emas, balki bosqichma-bosqich rivojlanadigan yaxlit pedagogik jarayon sifatida tashkil etishni nazarda tutadi. Bunda sodda vaqt tushunchalaridan boshlab, qiyoslash, ketma-ketlikni aniqlash va o'tmish bilan bugungi kun o'rtasidagi aloqalarni tushunishga tomon rivojlanish ko'zda tutiladi.

Tadqiqot jarayonida nazariy tahlil, qiyosiy-tahliliy metod, kuzatish, suhbat, savol-javob va pedagogik monitoring usullaridan foydalanildi. Nazariy tahlil orqali maktabgacha pedagogika va bolalar psixologiyasiga oid qarashlar o'rganildi. Qiyosiy metod asosida tarixiy tasavvurni rivojlantirishda foydalanish mumkin bo'lgan pedagogik usullar o'zaro solishtirildi.

Kuzatish metodi tarbiyalanuvchilarning tarixiy mazmundagi materiallarga qiziqishi, rasmlar va buyumlarga munosabati, savollarga javob berish faolligi hamda vaqt ketma-ketligini anglash xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi. Suhbat va

savol-javob esa bolaning o'z fikrini ifodalashi, mavjud bilimlarini namoyon qilishi va yangi ma'lumotlarni qay darajada tushunganini aniqlash uchun qo'llaniladi.

Metodik vositalar sifatida didaktik o'yinlar, tarixiy mazmundagi qisqa hikoyalar, rasmlar, qadimiy buyumlar tasviri, milliy kiyimlar, me'moriy yodgorliklar tasviri, xalq og'zaki ijodi namunalari va turli interfaol topshiriqlardan foydalanish imkoniyatlari tahlil qilindi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarda tarixiy tasavvurni rivojlantirishning eng muhim yo'nalishlaridan biri vaqt tushunchasining dastlabki elementlarini shakllantirishdir. Tarixiy voqelikni tushunish, eng avvalo, voqea va hodisalarning ma'lum vaqt davomida sodir bo'lishini anglashni talab etadi. Biroq maktabgacha yoshdagi boladan murakkab xronologik tizimlarni bilish talab etilmaydi. Uning uchun kundalik hayot bilan bog'liq sodda vaqt kategoriyalaridan foydalanish samaraliroqdir [3; 4].

Masalan, "kecha", "bugun", "ertaga", "oldin", "hozir", "keyin", "qadimda" kabi tushunchalarni muntazam qo'llash orqali bolada vaqtning ketma-ketligi haqidagi dastlabki tasavvurlarni rivojlantirish mumkin. "Avval nima bo'lgan?", "Keyin nima sodir bo'lgan?", "Hozir qanday?" kabi savollar bolaning voqea va hodisalarni muayyan ketma-ketlikda idrok qilishiga yordam beradi.

Tarixiy tasavvurni rivojlantirishda qiyoslash usuli alohida samaradorlikka ega. Qiyoslash orqali bola nafaqat ikki predmet orasidagi tashqi farqlarni, balki vaqt davomida yuz bergan o'zgarishlarni ham anglashga yaqinlashadi. Masalan, qadimgi va zamonaviy transport vositalari, turar joylar, kiyimlar yoki maishiy buyumlar rasmlarini qiyoslash mumkin.

Tarbiyachi qadimiy arava va zamonaviy avtomobil tasvirini ko'rsatib: "Qaysi biri oldin paydo bo'lgan?", "Ular nimasi bilan farq qiladi?", "Odamlar nima uchun yangi transport vositalarini yaratgan?" kabi savollar berishi mumkin. Bunday topshiriq tarixiy mazmun bilan birga bolaning kuzatuvchanligi va mantiqiy fikrlashini ham rivojlantiradi.

Maktabgacha yoshdagi bolalar uchun ko'rgazmalilik muhim didaktik tamoyillardan biridir. Ularning abstrakt fikrlash imkoniyatlari hali to'liq

shakllanmaganligi sababli ko‘plab tushunchalar aniq obrazlar yordamida yaxshiroq idrok etiladi [4].

Tarixiy tasavvurni rivojlantirishda qadimiy binolar, mehnat qurollari, milliy kiyimlar, transport vositalari, hunarmandchilik mahsulotlari va boshqa tarixiy-madaniy obyektlarning tasvirlaridan foydalanish mumkin. Masalan, tarixiy obida tasviri namoyish etilganda tarbiyachi uning nomini aytish bilangina cheklanmasdan, “Bu bino hozirgi binolarga o‘xshaydimi?”, “Uning qaysi qismlari boshqacha?”, “Sizningcha, odamlar bunday binoni qanday qurgan?” kabi savollar orqali bolaning mushohadasini faollashtirishi mumkin.

Ko‘rgazmali materialning samaradorligi uning bolaga qanchalik tushunarli taqdim etilishiga bog‘liq. Shu bois rasmlar va boshqa vizual materiallar ortiqcha murakkab tafsilotlardan holi, aniq hamda mashg‘ulot maqsadiga muvofiq tanlanishi lozim.

O‘yin maktabgacha yoshdagi bolaning yetakchi faoliyat turlaridan biri bo‘lganligi sababli tarixiy tasavvurni shakllantirish jarayonida didaktik o‘yinlardan foydalanish katta pedagogik imkoniyatlarga ega [5].

“Oldin va hozir”, “Qaysi biri qadimiy?”, “Ketma-ket joylashtir”, “Buyumni top”, “Nima o‘zgargan?” kabi didaktik o‘yinlar tarixiy tasavvurni shakllantirishga moslashtirilishi mumkin. Masalan, “Ketma-ket joylashtir” o‘yinida bolaga turli davrlardagi transport vositalari tasvirlangan kartochkalar beriladi. Bola ularni o‘z tasavvuriga ko‘ra eng qadimgisidan zamonaviygacha joylashtiradi. Keyinchalik tarbiyachi uning tanlovini izohlashni so‘raydi.

“Oldin va hozir” o‘yinida esa qadimgi va zamonaviy maishiy buyumlar juftliklari ko‘rsatilishi mumkin. Masalan, qadimgi chiroq bilan zamonaviy elektr chirog‘i, arava bilan avtomobil yoki eski yozuv vositalari bilan zamonaviy vositalar qiyoslanadi. Bu bola ongida vaqt o‘tishi bilan inson hayoti va turmushida o‘zgarishlar yuz berishi haqidagi elementar tushunchani shakllantiradi.

Tarixiy mazmundagi qisqa hikoyalar bolalarning o‘tmishga qiziqishini oshirishning samarali usullaridan biri hisoblanadi. Hikoyaning obrazliligi bola tasavvurining faol ishlashiga yordam beradi [6].

Bunda hikoya hajman qisqa, sodda va bolaning yoshiga mos bo'lishi kerak. Murakkab tarixiy terminlar, ko'p sonli sanalar va bir-biri bilan bog'liq bo'lmagan faktlardan foydalanish maqsadga muvofiq emas. Asosiy e'tibor bolaning muayyan tarixiy obrazni tasavvur qila olishiga qaratilishi lozim.

Xalq ertaklari va rivoyatlaridan foydalanish ham bolalarning tarixiy-madaniy tasavvurini kengaytirishi mumkin. Biroq ertak va rivoyat tarixiy manba bilan aynan bir narsa emasligini pedagogning o'zi aniq anglashi zarur. Ular, avvalo, bolaga ajdodlarning dunyoqarashi, turmush tarzi va ma'naviy qadriyatlari haqidagi obrazli tasavvurlarni yetkazish vositasi sifatida qo'llanilishi mumkin.

Tarixiy tasavvurni shakllantirishda milliy-madaniy meros namunalaridan foydalanish alohida pedagogik ahamiyatga ega. Chunki tarix bola uchun faqat uzoq o'tmishda sodir bo'lgan mavhum voqealar yig'indisi emas, balki bugungi hayotda davom etayotgan an'analar, qadriyatlar, me'moriy yodgorliklar va madaniy meros bilan ham bog'liqdir.

Milliy bayramlar, urf-odatlar, xalq o'yinlari, hunarmandchilik, milliy kiyimlar, tarixiy obidalar va xalq og'zaki ijodi namunalari tarixiy-madaniy tasavvurni shakllantirishning muhim vositalari bo'lishi mumkin [1; 2].

Masalan, Navro'z bayrami haqida suhbat jarayonida bolaga bayramning bugungi ko'rinishini tushuntirish bilan birga, "Bu bayramni bizning ota-bobolarimiz ham nishonlagan", degan sodda tarixiy bog'lanish berilishi mumkin. Shu tariqa bola hozirgi madaniy hodisaning o'tmish bilan aloqadorligini tushunishga yaqinlashadi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarda tarixiy tasavvurni shakllantirishda "yaqindan uzoqqa" tamoyiliga rioya qilish muhim. Bola, avvalo, o'ziga tanish bo'lgan predmet va hodisalarni osonroq idrok qiladi. Shu sababli tarixiy mazmundagi tushunchalarni bolaning oilasi va bevosita ijtimoiy muhiti bilan bog'lab boshlash maqsadga muvofiq.

Dastlab bolaning oilasi va avlodlari haqida suhbat o'tkazish mumkin. "Sening buving bolaligida qanday o'yinlar o'ynagan?", "Bobongning bolaligi senikidan nimasi bilan farq qilgan?" kabi savollar tarixiy vaqtning eng yaqin va tushunarli ko'rinishini namoyon qiladi.

Keyingi bosqichda mahalla, qishloq yoki shahardagi tarixiy obyektlar, so'ngra milliy tarix va madaniyatning yoshga mos namunalari bilan tanishtirish mumkin. Bu ketma-ketlik bolaning o'z tajribasidan nisbatan keng tarixiy-madaniy muhitga tomon harakatlanishini ta'minlaydi.

Tarixiy tasavvurni rivojlantirish faqat ma'lumot berish bilan chegaralanmasligi lozim. Tarbiyachi bolaning o'zi fikr yuritishi uchun pedagogik vaziyat yaratishi muhim.

“Elektr bo'lmagan paytda odamlar uylarini qanday yoritgan?”, “Telefon bo'lmagan davrda uzoqdagi odamlar qanday xabar yuborgan?”, “Avtomobil bo'lmaganda odamlar uzoq joylarga qanday borgan?” kabi savollar bolaning mavjud bilimlari asosida taxmin qilishiga imkon beradi.

Bunda pedagog bolaning javobini tinglashi, qo'shimcha savollar orqali uning fikrini rivojlantirishi va keyinchalik sodda tushuntirish berishi lozim. Bunday metod tayyor bilimni yetkazishdan ko'ra bolaning faol bilish faoliyatini rag'batlantiradi.

Tahlillar asosida maktabgacha yoshdagi bolalarda tarixiy tasavvurni rivojlantirish jarayonini shartli ravishda quyidagi bosqichlarda tashkil qilish mumkin:

idrok etish → tasavvur qilish → qiyoslash → vaqt ketma-ketligini aniqlash → savol berish → fikr bildirish → sodda xulosa chiqarish.

Birinchi bosqichda bola tarixiy mazmundagi rasm, buyum yoki hikoya bilan tanishadi. Ikkinchi bosqichda uning mazmunini tasavvur qilishga harakat qiladi. Uchinchi bosqichda ko'rilgan predmet yoki hodisa bugungi hayot bilan qiyoslanadi. Keyinchalik vaqt ketma-ketligi aniqlanib, bola o'zini qiziqtirgan savollarni berishga undaladi. Yakuniy bosqichda esa pedagog ko'magida sodda xulosalar shakllantiriladi.

Masalan: “Qadimda odamlar aravada yurgan, hozir esa avtomobildan foydalanamiz” yoki “Buvilarimiz bolaligida hozirgi o'yinchoqlarning ayrimlari bo'lmagan” kabi xulosalar maktabgacha yoshdagi bola uchun tarixiy o'zgarishni anglashning sodda ko'rinishi hisoblanadi.

Shunday qilib, tarixiy tasavvurni shakllantirish jarayonida uchta asosiy komponentning o'zaro uyg'unligi muhim: yoshga mos tarixiy mazmun, samarali pedagogik metod va bolaning faol ishtiroki. Tarixiy materialning ko'pligi emas, balki uning bola tomonidan tushunilishi, tasavvur qilinishi va mavjud bilimlar bilan bog'lanishi pedagogik natijadorlikni belgilaydi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarda tarixiy tasavvurni rivojlantirish ularning umumiy bilish faoliyati, tafakkuri va dunyoqarashini shakllantirishning muhim tarkibiy qismlaridan biridir. Mazkur yosh davrida tarixni tizimli fan sifatida o'rgatish emas, balki bolaning o'tmish va bugungi kun, vaqt ketma-ketligi, ajdodlar hayoti hamda milliy-madaniy meros haqidagi dastlabki tasavvurlarini rivojlantirish ustuvor vazifa hisoblanadi.

Tarixiy mazmundagi materiallarni tanlashda bolalarning yosh va psixologik xususiyatlarini hisobga olish zarur. Murakkab tarixiy sanalar va tushunchalardan ko'ra, bolaning kundalik tajribasiga yaqin bo'lgan predmet, voqea va obrazlardan foydalanish yuqori pedagogik samaradorlikni ta'minlaydi.

Ko'rgazmali vositalar, didaktik o'yinlar, tarixiy hikoyalar, ertak va rivoyatlar, qiyoslash, savol-javob hamda muammoli topshiriqlardan kompleks foydalanish bolalarning tarixiy mazmundagi mashg'ulotlarga qiziqishini oshiradi. Shu bilan birga, bunday metodlar kuzatish, qiyoslash, ketma-ketlikni anglash, savol berish va sodda xulosalar chiqarish kabi bilish ko'nikmalarining rivojlanishiga xizmat qiladi.

Milliy-madaniy meros materiallaridan foydalanish tarixiy tasavvurni ma'naviy-tarbiyaviy mazmun bilan boyitadi. Bolaning oila tarixidan boshlab mahalla, hudud va milliy madaniyatga tomon bosqichma-bosqich tanishtirilishi tarixiy mazmunni tushunarli va hayotiy shaklda o'zlashtirish imkonini beradi.

Umuman olganda, maktabgacha ta'limda tarixiy tasavvurni rivojlantirish metodikasini takomillashtirish bolalarning bilish faolligi, mustaqil fikrlashi, tarixiy-madaniy merosga qiziqishi hamda milliy qadriyatlarga hurmatini shakllantirishga xizmat qiladi. Tarixiy tasavvurning maktabgacha yoshdan boshlab izchil rivojlantirilishi keyingi ta'lim bosqichlarida tarixiy bilimlarni ongli o'zlashtirish va tarixiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish uchun zarur pedagogik zamin yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi. Maktabgacha ta'lim va tarbiya to'g'risida: O'zbekiston Respublikasining Qonuni. O'RQ-595-son. 2019-yil 16-dekabr.
2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi. Maktabgacha ta'lim va tarbiyaning davlat standartini tasdiqlash to'g'risida: Qaror. 802-son. 2020-yil 22-dekabr.
3. O'zbekiston Respublikasi Maktabgacha ta'lim vazirligi. O'zbekiston Respublikasining ilk va maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishiga qo'yiladigan davlat talablarini tasdiqlash haqida: Buyruq. 1-mh-son. 2018-yil 18-iyun.
4. Uruntayeva, G.A. Doshkolnaya psixologiya: uchebnoe posobie / G.A. Uruntaeva. – 5-e izd. – Moskva: Akademiya, 2001. – 336 s.
5. Kozlova, S.A., Kulikova, T.A. Doshkolnaya pedagogika: uchebnoe posobie / S.A. Kozlova, T.A. Kulikova. – 4-e izd. – Moskva: Akademiya, 2002. – 424 s.
6. Vygotskiy, L.S. Voobrajenie i tvorchestvo v detskom vozraste / L.S. Vygotskiy. – Moskva: Prosveshchenie, 1991. – 356 s.

=====

RAQAMLI JAMIYAT SHAROITIDA ICHKI ISHLAR ORGANLARI XODIMLARINI IJTIMOY HIMOYA QILISHNING YANGI IJTIMOY- FALSAFIY PARADIGMALARI

Abduraximov Donyorbek Mahmudjonovich

Namangan davlat universiteti tadqiqotchisi

Telfon qaram: +998973730004

Annotatsiya. Mazkur maqolada raqamli jamiyat sharoitida ichki ishlar organlari xodimlarini ijtimoiy himoya qilishning yangi ijtimoiy-falsafiy paradigmalari tahlil qilinadi. Tadqiqot ijtimoiy himoyani faqat moddiy kompensatsiya va imtiyozlar tizimi sifatida emas, balki raqamli huquqlar, ma'lumotlar daxlsizligi, algoritmik adolat, psixologik farovonlik, xizmat va oila muvozanati, teng kirish hamda inson qadr-qimmatini birlashtiruvchi integral institut sifatida talqin etadi. Raqamlashtirish bir tomondan murojaatlarni tezlashtirish, xizmatlarni standartlashtirish va protsessual shaffoflikni oshirish imkonini bersa, ikkinchi tomondan xodim to'g'risidagi katta hajmdagi ma'lumotlarning markazlashuvi, avtomatlashtirilgan baholash va doimiy raqamli kuzatuv yangi ijtimoiy xavflarni yuzaga keltirishi asoslanadi. Maqolada milliy va xorijiy ilmiy adabiyotlar sintezi asosida “kompensator himoya”dan “raqamli-gumanistik, preventiv va imkoniyatlarga yo'naltirilgan himoya” paradigmasiga o'tish zarurati ko'rsatilib, ichki ishlar organlari xodimlarining ijtimoiy barqarorligini baholash uchun protsessual adolat, ma'lumotlar suvereniteti, raqamli inkluzivlik va tashkiliy ishonch mezonlari taklif qilinadi.

Kalit so‘zlar: *ichki ishlar organlari, ijtimoiy himoya, raqamli jamiyat, raqamli huquqlar, algoritmik adolat, ma'lumotlar xavfsizligi, tashkiliy adolat, kasbiy farovonlik, raqamli davlat, inson qadr-qimmati.*

Аннотация. В данной статье анализируются новые социально-философские парадигмы социальной защиты сотрудников внутренних дел в цифровом обществе. Исследование рассматривает социальную защиту не только как систему материальной компенсации и льгот, но и как целостный институт, объединяющий цифровые права, конфиденциальность данных, алгоритмическую справедливость, психологическое благополучие, баланс между работой и семьей, равный доступ и человеческое достоинство. Утверждается, что, с одной стороны, цифровизация позволяет ускорить рассмотрение апелляций, стандартизировать услуги и повысить процессуальную прозрачность, а с другой — централизация больших объемов данных о сотрудниках, автоматизированная оценка и постоянное цифровое наблюдение создают новые социальные риски. Статья, основанная на синтезе отечественной и зарубежной научной литературы, показывает необходимость перехода от парадигмы «компенсационной защиты» к парадигме «цифрового гуманизма, превентивной и ориентированной на возможности защиты» и предлагает критерии процессуальной справедливости, суверенитета данных, цифровой инклюзивности и организационного доверия для оценки социальной стабильности сотрудников внутренних дел.

Ключевые слова: органы внутренних дел, социальная защита, цифровое общество, цифровые права, алгоритмическая справедливость, безопасность данных, организационная справедливость, профессиональное благополучие, цифровое государство, человеческое достоинство.

Abstract. This article analyzes new socio-philosophical paradigms of social protection of internal affairs officers in the digital society. The study interprets social protection not only as a system of material compensation and benefits, but also as an integral institution combining digital rights, data privacy, algorithmic justice, psychological well-being, work-family balance, equal access and human dignity. It is argued that while digitalization, on the one hand, allows for faster appeals, standardization of services and increased procedural transparency, on the other hand, the centralization of large amounts of employee data, automated assessment and constant digital surveillance create new social risks. The article, based on a synthesis of national and foreign scientific literature, shows the need to move from “compensatory protection” to “digital-humanistic, preventive and opportunity-oriented protection” paradigm, and proposes the criteria of procedural justice, data sovereignty, digital inclusiveness and organizational trust to assess the social stability of internal affairs officers.

Keywords: internal affairs bodies, social protection, digital society, digital rights, algorithmic justice, data security, organizational justice, professional well-being, digital state, human dignity.

Raqamli jamiyatning shakllanishi davlat, institut va shaxs o'rtasidagi munosabatlarni o'zgartirib, ijtimoiy himoya tizimlarini ham yangi ontologik, aksiologik va institutsional mezonlar asosida qayta ko'rib chiqishni talab qilmoqda. Axborot oqimlarining tezlashuvi, katta ma'lumotlar bazalarining integratsiyasi, sun'iy intellekt elementlarining boshqaruv amaliyotiga kirib kelishi va davlat xizmatlarining platformalashuvi shaxsning ijtimoiy xavfsizligini faqat daromad, uy-joy, tibbiy xizmat yoki pensiya bilan o'lchash yetarli emasligini ko'rsatadi. Ayniqsa, yuqori xavf, psixologik zo'riqish, tezkor qaror va jamoatchilik nazorati bilan bog'liq ichki ishlar organlari xodimlari uchun ijtimoiy himoya ko'p qatlamli mazmun kasb etadi. Raqamli muhitda xodimning xizmat trayektoriyasi, sog'liq holati, murojaatlari, moddiy ta'minoti va malaka natijalari turli axborot tizimlarida qayd etilishi mumkin. Shu sababli himoyalanganlik kafolatlar mavjudligi bilan birga ma'lumotlar qanday yig'ilishi, qayta ishlanishi, ularga kim kirishi, algoritmik tavsiyalar qanday izohlanishi va xodim nohaq raqamli qarorga qanday e'tiroz bildirishi bilan ham belgilanadi. Texnologiya boshqaruv samaradorligini oshirish vositasi bo'lishi bilan birga, inson ustidan ko'rinmas nazoratning yangi shakliga aylanishi mumkin. O'zbekistonda ichki ishlar organlari xodimlarini ijtimoiy himoya qilish huquqiy jihatdan bosqichma-bosqich institutsionallashtirishgan. "Ichki ishlar organlari to'g'risida"gi qonun mehnatga haq to'lash, tibbiy xizmat, uy-joy, sug'urta, pensiya va zararlarni qoplash kabi kafolatlarni belgilaydi; keyingi tashkiliy-huquqiy hujjatlar xodim va uning oila a'zolarini qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini tizimlashtirdi. Raqamlashtirish bu evolyutsiyada alohida ahamiyatga ega: elektron murojaat, elektron hisob va ma'lumotlar almashinuvi ijtimoiy yordamga kirishni tezlashtirishi, subyektiv ta'sirni kamaytirishi va jarayonni tekshiriladigan qilishi mumkin. Biroq texnologik vositaning o'zi avtomatik ravishda adolatni ta'minlamaydi. Tizim tushunarsiz bo'lsa, ma'lumotlar yangilanmasa, mezonlar oshkor qilinmasa yoki insoniy istisnolarni hisobga olish imkoni bo'lmasa, formal tenglik yangi raqamli tengsizlikni yuzaga keltiradi. Shu ma'noda raqamli ijtimoiy himoya "elektron xizmat"dan kengroq bo'lib, protsessual adolat, axborot

suvereniteti, raqamli savodxonlik, shaxsiy ma'lumotlar daxlsizligi va institutsional ishonch uyg'unligini talab etadi.

Manuel Castellsning tarmoq jamiyati konsepsiyasi axborot texnologiyalari zamonaviy institutlarning vaqt va makon tuzilishini o'zgartirib, tarmoqlarni ijtimoiy tashkil etilishning asosiy shakliga aylantirishini ko'rsatadi [3]. Shu nuqtai nazardan, ichki ishlar organlari xodimlarini ijtimoiy himoya qilish tibbiyot, moliya, kadrlar, uy-joy, ta'lim va psixologik yordam resurslarini bog'lovchi ekotizim sifatida tushunilishi mumkin. Shoshana Zuboff esa raqamli infratuzilmalarda ma'lumotlar yig'ilishi nazorat va hokimiyat asimmetriyasini kuchaytirishi mumkinligini ta'kidlaydi [4]. Bu ikki nazariy yo'nalish raqamli ijtimoiy himoyaning asosiy dialektikasini ochadi: bog'langanlik imkoniyatni kengaytiradi, ammo nazoratsiz ma'lumotlashtirish xodim avtonomiyasini qisqartirishi mumkin. Demak, yangi paradigma texnologiyani emas, inson qadr-qimmati va real imkoniyatlarni markazga qo'yishi kerak. Ichki ishlar organlari xodimlarining ijtimoiy himoyasi raqamli jamiyatda uch darajada qayta talqin qilinadi. Birinchisi - moddiy va huquqiy kafolatlarning raqamli erishuvchanligi: xodim o'z huquqi, ariza holati, to'lov yoki xizmatga oid ma'lumotni tez va ishonchli ko'ra olishi lozim. Ikkinchisi - raqamli mehnat muhitining salomatlikka ta'siri: uzluksiz aloqa, elektron nazorat va axborot yuklamasi kasbiy kuyish hamda ish-oila chegaralarining yemirilishini kuchaytirishi mumkin. Politsiya xodimlari farovonligiga oid tadqiqotlar tashkiliy bosim, rahbar qo'llab-quvvatlashi va adolat hissi ruhiy farovonlik hamda ishga jalb etilish bilan bog'liqligini ko'rsatadi [9; 10]. Uchinchi daraja - algoritmik va ma'lumotlar adolati: avtomatlashtirilgan tizim yordamga muhtojlikni aniqlashda foydali bo'lishi mumkin, ammo qaror mezonlari izohlanadigan, audit qilinadigan va inson tomonidan qayta ko'rib chiqiladigan bo'lishi zarur.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Mavzuga oid milliy ilmiy adabiyotlarda ichki ishlar organlari xodimlarini ijtimoiy himoya qilishning raqamli jamiyat bilan kesishuvchi masalalari hali mustaqil konseptual yo'nalish sifatida to'liq shakllanmagan bo'lsa-da, mavjud tadqiqotlar yangi paradigmani asoslash uchun muhim nazariy tayanch beradi.

Avvalo, O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi tadqiqotchisi Lola Radjapovaning "Some aspects of improving the social protection of employees of internal affairs bodies" nomli maqolasi xodimlarning pensiya ta'minoti, uy-joy, mehnat ta'tili va boshqa ijtimoiy kafolatlarini huquqiy-institutsional nuqtai nazardan tahlil qiladi [1]. Muallif ijtimoiy himoyani xizmatning o'ziga xos xavfi va xodimning barqaror kasbiy faoliyatini ta'minlash bilan bog'laydi. Mazkur yondashuv raqamli jamiyat sharoitida yangi mazmun oladi: ilgari asosiy muammo kafolatning normativ mavjudligi bo'lgan bo'lsa, endilikda uning raqamli erishuvchanligi, murojaat jarayonining shaffofligi, ma'lumotlarning to'g'riligi va xizmat natijasini kuzatish imkoniyati ham ijtimoiy himoyaning sifat ko'rsatkichiga aylanadi. Radjapova ilgari surgan huquqiy kafolatlar arxitekturasi shu sababli "raqamli protsessual adolat" kategoriyasi bilan boyitilishi mumkin: xodim nafaqat huquqqa ega bo'lishi, balki ushbu huquqdan ortiqcha byurokratik xarajatlarsiz, teng va tushunarli elektron protsedura orqali foydalana olishi zarur. Ikkinchi muhim milliy tadqiqotchi Ruslan Shamshimetov bo'lib, uning ichki ishlar organlari xodimlarining kasbiy faoliyati va oilaviy munosabatlari xususiyatlariga bag'ishlangan ishida stress, kasbiy krizis, shaxsiy rivojlanish va oilaviy munosabatlar o'rtasidagi bog'liqlik ochib beriladi [2]. Ushbu yondashuv ijtimoiy himoyani faqat moddiy yordam bilan chegaralamaslik uchun metodologik asos yaratadi. Raqamli jamiyatda xizmat axborotining uzluksizligi, mobil qurilmalar orqali doimiy aloqada bo'lish, elektron hisobotlar, ma'lumotlar monitoringi va tezkor javob talabi ish va shaxsiy hayot o'rtasidagi chegaralarni yanada noziklashtiradi. Demak, Shamshimetov ko'rsatgan kasbiy va oilaviy farovonlik muammolariga raqamli yuklama, "doim onlayn" holati va texnologik stress omillarini qo'shish zarur. Radjapova va Shamshimetov yondashuvlarini uzviy sintez qilish natijasida ijtimoiy himoyaning ikki muhim qatlami namoyon bo'ladi: birinchisi - kafolatlarning huquqiy-institutsional bazasi, ikkinchisi - ushbu kafolatlarning xodimning real psixologik, oilaviy va kasbiy hayotiga ta'siri. Mazkur maqola ushbu ikki qatlamni uchinchi - raqamli-aksiologik qatlam bilan birlashtiradi. Ya'ni ijtimoiy himoya samaradorligi endilikda tizimda qancha ma'lumot mavjudligi yoki xizmatlar nechog'li avtomatlashtirilgani bilan

emas, balki raqamlashtirish xodimning qadr-qimmati, erkinligi, adolat hissi, maxfiyligi va real imkoniyatlarini qanchalik kengaytirishi bilan o'lchanadi. Shu tariqa milliy adabiyotlarda mavjud huquqiy va psixologik yo'nalishlar raqamli jamiyat kontekstida birlashtirilib, xodimni "boshqariladigan ma'lumotlar obyekti" emas, balki raqamli huquqlarga ega bo'lgan ijtimoiy subyekt sifatida ko'rishga asos yaratiladi.

METODOLOGIK QISM

Ushbu maqolada raqamli jamiyat sharoitida ichki ishlar organlari xodimlarini ijtimoiy himoya qilishning yangi ijtimoiy-falsafiy paradigmalari o'rganilar ekan, o'zaro to'ldiruvchi metodologik kompleksdan foydalanildi. Dialektik metod "raqamlashtirish va insoniylik", "samaradorlik va maxfiylik", "standartlashtirish va individual ehtiyoj", "nazorat va avtonomiya" kabi qarama-qarshi, biroq o'zaro shartlangan kategoriyalarni tahlil qilishga xizmat qildi. Tizimli metod moddiy ta'minot, tibbiy xizmat, uy-joy, sug'urta, psixologik yordam, oilaviy barqarorlik, kasbiy rivojlanish va axborot xavfsizligini yagona ekotizim elementlari sifatida ko'rish imkonini berdi. Institutsional metod normativ kafolatlar, idoraviy protseduralar va elektron platformalar xodimning real imkoniyatlariga qanday ta'sir qilishini aniqlashda qo'llanildi. Aksiologik metod orqali raqamli ijtimoiy himoya inson qadr-qimmati, adolat, tenglik, maxfiylik, ishonch va xavfsizlik qadriyatlari nuqtai nazaridan baholandi. Germenevtik metod "ijtimoiy himoya", "raqamli jamiyat", "tashkiliy adolat" va "algoritmik qaror" tushunchalarining ma'no qatlamlarini ochdi. Komparativ metod O'zbekiston tajribasini tarmoq jamiyati, raqamli davlat, elektron byurokratiya, algoritmik boshqaruv va politsiya farovonligiga oid xorijiy tadqiqotlar bilan qiyoslash imkonini berdi [3-10]. Kontent-tahlil orqali erishuvchanlik, shaffoflik, diskretsia, ma'lumotlar nazorati, psixologik yuklama, ish-oila muvozanati va tashkiliy adolat tayanch kodlar sifatida ajratildi. Tarixiy-mantiqiy metod kompensator modeldan preventiv va raqamli-gumanistik modelga o'tish mantiqini rekonstruksiya qilish uchun ishlatildi. Castells [3] va Zuboff [4] konsepsiyalari texnologiyaning bir vaqtda imkoniyat yaratuvchi va nazoratni kuchaytiruvchi tabiatini tahlil qilishda konseptual qarama-qarshi nuqtalar

bo'ldi; Buffat [8], Bullock [7], Piotrowski va Purba [9; 10] xulosalari esa raqamli diskretsiya, tashkiliy adolat va ruhiy farovonlik mezonlarini aniqlashtirdi. Metodologiya empirik so'rov natijasini da'vo qilmaydi, balki normativ va ilmiy natijalarni ijtimoiy-falsafiy sintez qilib, keyingi amaliy tadqiqotlar uchun tushunchaviy model yaratishga yo'naltirildi.

NATIJALAR

Tadqiqot natijasida raqamli jamiyat sharoitida ichki ishlar organlari xodimlarini ijtimoiy himoya qilishning besh paradigmatic yo'nalishi aniqlandi. Birinchisi, kompensator paradigmaning preventiv-raqamli paradigma bilan to'ldirilishidir: himoya zarar yuz bergandan keyingi to'lov bilan cheklanmay, sog'liq, stress, ish yuklamasi va oilaviy ehtiyojlar bo'yicha xavfni erta aniqlashga yo'naltirilishi lozim. Ikkinchisi, "xizmatni raqamlashtirish"dan "huquqni raqamli amalga oshirish"ga o'tishdir. Xodim ariza berish, natijani kuzatish, rad etish sababini bilish va qarorni qayta ko'rib chiqishni talab qilish imkoniga ega bo'lgandagina raqamlashtirish protsessual adolatga aylanadi. Uchinchisi, ma'lumotlar suvereniteti paradigmasi: ijtimoiy, tibbiy va oilaviy ma'lumotlar faqat zarur maqsad uchun yig'ilishi, kirish vakolatlari chegaralanishi va yordam so'rash intizomiy yoki reputatsion salbiy oqibatga aylanmasligi kerak. To'rtinchisi, algoritmik adolat paradigmasi bo'lib, avtomatlashtirilgan tavsiyalar insoniy qarorni almashtirmasdan, izohlanadigan yordamchi vosita sifatida ishlashi zarur. Beshinchisi, raqamli farovonlik paradigmasi: xizmat samaradorligi xodimning doimiy raqamli mavjudligi hisobiga ta'minlanmasligi, dam olish va oilaviy vaqtning institutsional chegaralari saqlanishi lozim. Natijalar asosida "raqamli-gumanistik ijtimoiy himoya"ning integral modeli taklif etildi. Uning markazida xodimning qadr-qimmati turadi; atrofida huquqiy kafolatlar, raqamli xizmat va ma'lumotlar, psixologik-oilaviy farovonlik hamda tashkiliy adolat va ishonch konturlari shakllanadi. Mazkur konturlar bir-biridan ajratilgan holda ishlasa, tizim fragmentar bo'lib qoladi. Masalan, moddiy yordam tezkor berilgan, biroq sog'liq haqidagi ma'lumot ortiqcha shaxslar uchun ochiq bo'lsa, himoya qadr-qimmatni to'liq ta'minlamaydi; aksincha, ma'lumot xavfsiz bo'lsa-yu, xizmatga kirish murakkab

bo'lsa, formal maxfiylik real erishuvchanlik bermaydi. Shu sababli samaradorlikni baholash uchun besh guruh indikator taklif qilindi: murojaat va xizmat tezligi; qaror mezonlarining izohlanuvchanligi; ma'lumotlar ustidan nazorat va maxfiylik; stress, kasbiy kuyish va ish-oila ziddiyatlarining kamayishi; tashkilotga ishonch va adolat hissining kuchayishi. Tashkiliy qo'llab-quvvatlash va adolat ishga jalb etilish bilan bog'liqligini ko'rsatgan tadqiqotlar [9], shuningdek tashkiliy stressorlar ruhiy farovonlikka ta'sir qilishini ko'rsatgan sistematik tahlil [10] mazkur modelni mustahkamlaydi. Demak, raqamli transformatsiyaning haqiqiy natijasi avtomatlashtirish darajasi emas, xodimning real ijtimoiy xavfsizligi va institutsional ishonchining oshishi bilan o'lchanishi kerak.

MUHOKAMA

Raqamli jamiyatda ichki ishlar organlari xodimlarini ijtimoiy himoya qilish istiqbollari tushuntirishda Manuel Castells va Shoshana Zuboff qarashlari o'rtasidagi polemika muhim. Castells tarmoq jamiyatini axborot oqimlari va tarmoqli aloqalar institutlarning tashkiliy shaklini qayta tuzadigan tarixiy bosqich sifatida izohlaydi [3]. Uning nuqtai nazaridan raqamli integratsiya idoraviy chegaralarni yumshatib, resurslarni tezroq birlashtirish va ilgari tarqoq bo'lgan xizmatlarni yagona tarmoqda muvofiqlashtirish imkonini beradi. Ichki ishlar organlari xodimlarini ijtimoiy himoya qilishga tatbiq etilganda bu pozitsiya tibbiy, moliyaviy, uy-joy, psixologik va oilaviy qo'llab-quvvatlash xizmatlarini yagona raqamli ekotizimda bog'lashni ijobiy transformatsiya sifatida ko'rishga undaydi. Xodim bir murojaat orqali bir nechta resursga yo'naltirilishi, takror hujjat topshirishdan ozod bo'lishi va o'z holatini kuzatishi mumkin. Bu model Buffat ta'riflagan elektron hukumatning foydalanuvchilarga qo'shimcha harakat resurslari berishi haqidagi "enablement" tezisi bilan hamohangdir [8]. Zuboff esa raqamli infratuzilmaning aynan shu kuchini tanqidiy talqin qiladi. Uning "surveillance capitalism" konsepsiyasi ma'lumotlarni keng ko'lamda yig'ish va xulq-atvorni bashorat qilish yangi hokimiyat asimmetriyasini vujudga keltirishi mumkinligini ko'rsatadi [4]. Ichki ishlar tizimi kabi ierarxik tashkilotda bu xavf ayniqsa dolzarb: yordam ko'rsatish uchun yig'ilgan sog'liq, stress, oilaviy vaziyat yoki moliyaviy

ehtiyoj haqidagi ma'lumotlar maqsadlar aralashuvi natijasida xizmat reytingi, attestatsiya yoki intizomiy nazoratga bilvosita ta'sir etadigan resursga aylanishi mumkin. Zuboffning tanqidi "ko'proq ma'lumot" har doim "ko'proq himoya" degani emasligini eslatadi; ma'lumotning maqsadi, saqlanish muddati, kirish vakolati va undan chiqariladigan xulosalar ustidan cheklov bo'lmasa, ijtimoiy yordam tizimi xodimda ishonch emas, ehtiyotkorlik va ehtiyojini yashirish motivatsiyasini yuzaga keltirishi mumkin. Castells va Zuboff o'rtasidagi bahsni bir tomon foydasiga hal qilish metodologik jihatdan samarasiz. Tarmoq integratsiyasidan voz kechish xizmatlarni fragmentar qoldiradi, nazorat xavfini inkor etish esa raqamlashtirishni inson qadr-qimmatiga qarshi ishlaydigan mexanizmga aylantirishi mumkin. Shu bois maqolada "chegaralangan integratsiya" tamoyili ilgari suriladi: ma'lumotlar xizmat ko'rsatish uchun zarur darajada bog'lanadi, biroq har bir ma'lumot oqimining maqsadi, kirish subyekti va foydalanish cheklovi aniq belgilanadi. Algoritmik tavsiya yakuniy hukm emas, izohlanadigan yordamchi vosita bo'lishi; xodim esa qarorni inson tomonidan qayta ko'rib chiqishni talab qila olishi kerak. Bullockning sun'iy intellekt byurokratik diskretsiyani o'zgartirishi haqidagi tahlili ham texnologiya qaror sifatini oshirishi mumkin bo'lsa-da, insoniy mas'uliyatni yo'qotmaslik zarurligini ko'rsatadi [7]. Demak, falsafiy mezon "qancha narsa avtomatlashtirildi?" emas, balki "raqamlashtirish xodimning huquqi, erkinligi, farovonligi va tashkilotga ishonchini qanchalik kuchaytirdi?" degan savoldir.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, raqamli jamiyat ichki ishlar organlari xodimlarini ijtimoiy himoya qilishga yangi imkoniyatlar bilan birga yangi axloqiy va institutsional majburiyatlarni ham olib kiradi. Zamonaviy model moddiy to'lovlar, uy-joy, tibbiy xizmat va pensiya kafolatlarini saqlagan holda, ularni raqamli erishuvchanlik, ma'lumotlar daxlsizligi, algoritmik adolat, psixologik farovonlik va ish-oila muvozanati bilan integratsiyalashi zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Radjapova L. Some aspects of improving the social protection of employees of internal affairs bodies // *Society and Innovations*. – 2023. – Special Issue 11. – P. 153–159. – DOI: 10.47689/2181-1415-vol4-iss11/S-pp153-159.
2. Shamshimetov R. T. Peculiarities of professional activity and family relations of employees of the internal affairs bodies of the Republic of Uzbekistan // *Journal of Higher Education and Academic Advancement*. – 2025. – Vol. 2, No. 12. – P. 583–590. – DOI: 10.61796/jheaa.v2i12.1521.
3. Mirzaolimjon og'li, M. M., & Shohbozbek, E. (2025). Yangi O'zbekistonning ta'lim siyosati va universitetlarning yangi modellari. pedagogik islohotlar va ularning yechimlari, 16(01), 325-328.
4. Zuboff S. Big other: Surveillance capitalism and the prospects of an information civilization // *Journal of Information Technology*. – 2015. – Vol. 30, No. 1. – P. 75–89. – DOI: 10.1057/jit.2015.5.
5. Brayne S. *Predict and Surveil: Data, Discretion, and the Future of Policing*. – New York: Oxford University Press, 2020. – DOI: 10.1093/oso/9780190684099.001.0001.
6. Brayne S., Christin A. Technologies of crime prediction: The reception of algorithms in policing and criminal courts // *Social Problems*. – 2021. – Vol. 68, No. 3. – P. 608–624. – DOI: 10.1093/socpro/spaa004.
7. Bullock J. B. Artificial intelligence, discretion, and bureaucracy // *The American Review of Public Administration*. – 2019. – Vol. 49, No. 7. – P. 751–761. – DOI: 10.1177/0275074019856123.
8. Ergashbayev, S. (2025). Uzluksiz ta'lim tashkil etish orqali yoshlarning ma'naviy-falsafiy dunyoqarashini yuksaltirish. *Bulletin of Contemporary Researches: Multidisciplinary*, 1(1), 10-13.
9. Piotrowski A., Rawat S., Boe O. Effects of organizational support and organizational justice on police officers' work engagement // *Frontiers in Psychology*. – 2021. – Vol. 12. – Art. 642155. – DOI: 10.3389/fpsyg.2021.642155.
10. Ergashbaev, S. (2025). O 'zbekiston sharoitida uzluksiz ta'lim tizimi orqali yoshlarning ma'naviy dunyoqarashini rivojlantirish. *Объединяя студентов: международные исследования и сотрудничество между дисциплинами*, 1(1), 314-316.

OILA INSTITUTINING JAZONI O'TAB QAYTGAN SHAXSNI JAMIYATGA QAYTA QABUL QILISHDAGI IJTIMOIIY-FALSAFIY ROLI

Abobakirov Ravshanbek Raximjonovich
Namangan davlat universiteti tadqiqotchisi
Telefon raqam: +998943030989

Annotatsiya: Mazkur tezisda jazoni o'tab qaytgan shaxsni jamiyatga qayta qabul qilish jarayonida oila institutining ijtimoiy-falsafiy roli, uning ontologik, aksiologik va kommunikativ determinantlari kompleks tahlil qilinadi. Oila reintegratsiyaning yordamchi omili emas, balki shaxsning ijtimoiy sub'ektlik maqomini tiklovchi birlamchi e'tirof maydoni sifatida talqin etiladi. Tadqiqotda jazoni o'tash davomida yuzaga keladigan ijtimoiy identiklik uzilishi, "buzilgan identiklik" holati va stigmatizatsiya mexanizmlari oila muhitidagi qayta tanilish jarayoni bilan qiyoslanadi hamda oilaning bir vaqtning o'zida ham himoya, ham ikkilamchi stigmatizatsiya manbai bo'la olish ambivalentligi asoslanadi. Ishda dialektik, tizimli, aksiologik, institutsional, germeneytik, fenomenologik, komparativ va kontent-tahlil metodlari uyg'unlashtirildi.

Kalit so'zlar: oila instituti, ijtimoiy reintegratsiya, jazoni o'tab qaytgan shaxs, e'tirof falsafasi, ontologik xavfsizlik, stigmatizatsiya, ijtimoiy identiklik, birlamchi guruh, aksiologik determinantlar, desistensiya, ijtimoiy kapital, inson qadr-qimmati.

Аннотация: В данной диссертации всесторонне анализируется социально-философская роль института семьи в процессе реинтеграции отбывшего наказание человека в общество, а также его онтологические, аксиологические и коммуникативные детерминанты. Семья рассматривается не как вспомогательный фактор реинтеграции, а как первичная область признания, восстанавливающая статус человека как социального субъекта. В исследовании проводится сравнение нарушения социальной идентичности, состояния «сломанной идентичности» и механизмов стигматизации, происходящих в период отбывания наказания, с процессом реидентификации в семейной среде, и обосновывается амбивалентность семьи как источника как защиты, так и вторичной стигматизации. В работе сочетаются диалектический, системный, аксиологический, институциональный, герменевтический, феноменологический, сравнительный и контент-анализ.

Ключевые слова: институт семьи, социальная реинтеграция, осужденный, философия исповеди, онтологическая безопасность, стигматизация, социальная идентичность, первичная группа, аксиологические детерминанты, отказ от преступной деятельности, социальный капитал, человеческое достоинство.

Abstract: *This thesis comprehensively analyzes the socio-philosophical role of the family institution in the process of reintegrating a person who has served a sentence into society, its ontological, axiological and communicative determinants. The family is interpreted not as an auxiliary factor of reintegration, but as a primary recognition area that restores the status of a person as a social subject. The study compares the disruption of social identity, the state of "broken identity" and the mechanisms of stigmatization that occur during the period of serving a sentence with the process of re-identification in the family environment and substantiates the ambivalence of the family as a source of both protection and secondary stigmatization. The work combines dialectical, systemic, axiological, institutional, hermeneutic, phenomenological, comparative and content analysis methods.*

Keywords: *family institution, social reintegration, convicted person, philosophy of confession, ontological security, stigmatization, social identity, primary group, axiological determinants, desistance, social capital, human dignity.*

KIRISH

Yangi O'zbekiston sharoitida amalga oshirilayotgan sud-huquq islohotlari jinoyat siyosatining konseptual mazmunini jazolash mantiqidan shaxsni tiklash va uni ijtimoiy hayotga qaytarish mantiqiga tomon izchil siljitmoqda. "O'zbekiston - 2030" strategiyasida ozodlikdan mahrum qilish jazosini tayinlash amaliyotini bosqichma-bosqich qisqartirish, mahkumlar va jazoni o'tab bo'lgan shaxslarning mehnat, ta'lim hamda ijtimoiy ta'minot huquqlarini kafolatlash, ularning ijtimoiy moslashuvi va jamiyatga reintegratsiyasiga ko'maklashuvchi samarali mexanizmlarni joriy etish vazifasining strategik ustuvorlik darajasiga ko'tarilishi mazkur muammoning davlat siyosati miqyosidagi dolzarbligini ko'rsatadi. Biroq reintegratsiya hodisasining o'zi tabiatan faqat huquqiy yoki ma'muriy jarayon emas. Jazoni o'tab bo'lgan shaxsning penitensiar muassasa devorlaridan tashqariga chiqishi uning jamiyatga qaytganini anglatmaydi; bu - fazoviy joylashuvning o'zgarishi, xolos. Haqiqiy qaytish esa shaxsning ijtimoiy munosabatlar tarmog'iga qayta kiritilishi, unga ijtimoiy sub'ektlilik maqomining qaytarilishi va uning boshqalar tomonidan yana teng huquqli inson sifatida tan olinishi bilan sodir bo'ladi. Ana shu ma'noda reintegratsiya ijtimoiy falsafaning e'tirof, identiklik, ijtimoiy tartib va axloqiy hamjihatlik kabi fundamental kategoriyalari doirasida tahlil qilinishi zarur bo'lgan murakkab hodisa hisoblanadi. Ozodlikdan mahrum etilish davri shaxs uchun oddiy vaqt yo'qotishi emas, balki ijtimoiy identiklikning chuqur uzilishi davridir.

Penitensiar muhitda individ o'zining kasbiy, oilaviy, fuqarolik rollaridan mahrum bo'ladi; uning kundalik hayoti tashqi tartibga to'liq bo'ysundiriladi; qaror qabul qilish avtonomiyasi minimallasadi. Erving Goffman jazo va izolyatsiya institutlarini "total institutlar" deb ta'riflab, ularda shaxsning avvalgi "meni" tizimli ravishda demontaj qilinishini, unga esa "buzilgan identiklik" yuklanishini ko'rsatgan edi [2]. Bunday holat ozodlikka chiqqach avtomatik tarzda tugamaydi. Aksincha, shaxs jamiyatga qaytgach eng og'ir sinovga - o'zi haqidagi salbiy ijtimoiy ta'rifni yengib o'tish sinoviga duch keladi. U endi nafaqat ish, uy-joy va daromad manbaini, balki ijtimoiy nuqtai nazardan yana kim ekanligini, qaysi jamoaga tegishli ekanligini va o'zini qanday tanishtirishi mumkinligini qaytadan aniqlashi lozim. Bu jarayonda eng katta xavf - ijtimoiy izolyatsiyaning penitensiar muassasadan tashqarida yashirin shaklda davom etishidir. Shu bois zamonaviy tadqiqotlarda shaxsning ma'naviy dunyoqarashini uzluksiz ta'lim tizimi orqali izchil rivojlantirish uning ijtimoiy sub'ektlilik salohiyatini tiklashning strategik vositasi sifatida baholanmoqda [1], zero ta'lim jarayoniga qayta jalb etilish individga o'z hayotini kelajakka yo'naltirilgan loyiha sifatida qayta qurish imkonini beradi [5]. Aynan shu nuqtada oila instituti hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Charlz Kuli ijtimoiy falsafa va sotsiologiyaga kiritgan birlamchi guruh tushunchasiga ko'ra, shaxsning "meni" mavhum jamiyat bilan emas, balki yuzma-yuz munosabatlarga asoslangan yaqin doira bilan o'zaro ta'sirda shakllanadi va tiklanadi. Oila — mana shunday birlamchi guruhning eng barqaror va eng qadimiy shakli. Jazoni o'tab qaytgan shaxs uchun oila birinchi navbatda moddiy boshpana emas, balki uning yana inson sifatida qabul qilinishini tasdiqlovchi birlamchi e'tirof maydonidir. Aksel Honnet e'tirof nazariyasida shaxsning to'laqonli ijtimoiy sub'ektga aylanishi uchun uchta e'tirof shakli zarurligini asoslaydi: sevgi va g'amxo'rlikka asoslangan emotsional e'tirof, huquqiy e'tirof va ijtimoiy qadrlanish [3]. Jazoni o'tab qaytgan shaxs huquqiy e'tirofni rasmiy tarzda qaytarib olishi mumkin, biroq huquqiy maqomning tiklanishi emotsional e'tirof bo'lmagan sharoitda "bo'sh forma"ga aylanadi. Oila esa aynan ana shu birinchi, eng chuqur qatlamni ta'minlaydi: u shaxsga uning qilmishi bilan mohiyati o'rtasida farq borligini, ya'ni xato qilgan bo'lsa ham u hamon kimningdir farzandi,

otasi, akasi ekanligini tajriba orqali isbotlaydi. Falsafiy nuqtai nazardan bu - shaxsning ontologik xavfsizligini tiklash jarayonidir: individ dunyoni bashorat qilinadigan, o'zini esa ushbu dunyoda o'rniga ega mavjudot sifatida his qila boshlaydi. O'zbek jamiyatining madaniy-tarixiy kontekstida oilaning ushbu funksiyasi yanada kuchliroq namoyon bo'ladi. Milliy an'anaviy ongda oila muqaddas qadriyat maqomiga ega bo'lib, u shaxsning ijtimoiy obro'si, mahalla va kengroq jamoa oldidagi mas'uliyati bilan uzviy bog'langan. "Oila - mahalla - jamiyat" tarzidagi ijtimoiylashuv zanjirida oila birinchi bo'g'in sifatida shaxsni jamoaviy axloqiy nazorat tizimiga qayta ulaydi. Bu esa reintegratsiyaning o'ziga xos milliy modelini yaratish uchun katta imkoniyat beradi: g'arb jamiyatlarida asosan professional xizmatlar zimmasiga yuklangan vazifalarning muayyan qismi bizda tabiiy ijtimoiy institut orqali bajarilishi mumkin. Shu bilan birga, oilaning roli idealizatsiya qilinishi ilmiy jihatdan asossizdir. Oila ambivalent institutdir: u qanchalik kuchli himoya manbai bo'lsa, shunchalik kuchli bosim manbaiga ham aylanishi mumkin. Uyat, oilaviy sha'nning bulg'anishi, qarindoshlar oldidagi noqulaylik hissi jazoni o'tab qaytgan shaxsga nisbatan ikkilamchi stigmatizatsiyani keltirib chiqarishi, uni oila ichida ham begonalashtirishi mumkin. Bunday holatda oila reintegratsiya resursidan uning to'sig'iga aylanadi.

Mavzuga oid milliy ilmiy adabiyotlarning tahlili oila institutining ijtimoiy-falsafiy salohiyatini ochib beruvchi bir-birini to'ldiruvchi ikki tadqiqot yo'nalishini ajratish imkonini beradi. Birinchi yo'nalish O'zbekiston pedagogika va ijtimoiy fanlar sohasining taniqli tadqiqotchisi Oydin Musurmonovanning ilmiy merosida namoyon bo'ladi. Uning oila ma'naviyati, oilaviy tarbiyaning qadriyatlar tizimi va yosh avlod ma'naviy kamolotida oilaviy muhitning belgilovchi o'rniga bag'ishlangan ishlarida oila shaxsning axloqiy dunyoqarashini shakllantiruvchi birlamchi ijtimoiy makon sifatida asoslanadi [4]. Musurmonovanning yondashuvi mazkur tezis predmeti uchun shunisi bilan metodologik qimmatga egaki, u oilani tarbiyaviy ta'sirning bir martalik manbai emas, balki shaxsning butun hayoti davomida amal qiluvchi uzluksiz aksiologik regulyator sifatida talqin qiladi. Bu esa jazoni o'tab qaytgan shaxs holatiga to'g'ridan-to'g'ri tatbiq etiladi: agar oila qadriyatlarni birlamchi

uzatuvchi bo'lsa, u ayni paytda ularni qayta uzatish, ya'ni uzilib qolgan axloqiy aloqani tiklash qobiliyatiga ham ega. Shu bilan birga, tadqiqotchining diqqat markazida asosan normal ijtimoiylashuv sharoitidagi oila turadi; deviant tajribadan keyingi qayta ijtimoiylashuv jarayonida oilaning o'zgargan funksional yuklamasi alohida predmet sifatida ajratilmagan. Ana shu ilmiy bo'shliq mazkur tezisda oilaning reintegratsion funksiyasini mustaqil tadqiq etish zaruratini yuzaga keltiradi. Ikkinchi yo'nalish falsafa va fan metodologiyasi bo'yicha yetakchi o'zbek olimasi Niginaxon Shermuhamedovanning ishlarida ochiladi. Uning ijtimoiy bilish metodologiyasi, tizimli yondashuv va falsafiy tahlil tamoyillariga bag'ishlangan tadqiqotlarida ijtimoiy hodisalarni ko'p darajali, o'zaro bog'langan strukturalar sifatida o'rganish metodologiyasi ishlab chiqilgan [6]. Ushbu metodologik apparat oila institutini reintegratsiya kontekstida tahlil qilishda muhim ahamiyat kasb etadi, chunki u oilani izolyatsiya qilingan birlik sifatida emas, balki mahalla, mehnat jamoasi, ta'lim tizimi va davlat institutlari bilan uzviy aloqadagi ochiq tizim sifatida ko'rish imkonini beradi. Shermuhamedovanning metodologik qarashlari asosida oilaning reintegratsion salohiyatini uning ichki resurslari bilan tashqi institutsional muhitning o'zaro moslashuvi natijasi sifatida talqin qilish mumkin bo'ladi. Musurmonova va Shermuhamedova qarashlarini uzviy bog'lash natijasida oilaning reintegratsion rolini tushuntiruvchi uch qatlamli konseptual model shakllanadi: birinchi qatlam - oilaning aksiologik salohiyati, ya'ni qadriyatlarni saqlash va qayta uzatish qobiliyati; ikkinchi qatlam - oilaning kommunikativ va emotsional resursi, ya'ni qabul qilish, kechirish va qayta ishonch bildirish amaliyoti; uchinchi qatlam - oilaning tashqi institutsional muhit bilan aloqasi, ya'ni davlat va jamoat tuzilmalari tomonidan qo'llab-quvvatlanish darajasi. Mazkur tezis aynan ushbu uch qatlamning o'zaro ta'sirini falsafiy jihatdan markazga olib chiqadi. Shunday qilib, milliy adabiyotlar oilaning tarbiyaviy va aksiologik funksiyalarini yetarli darajada yoritgan bo'lsa-da, uning deviant tajribadan keyingi qayta e'tirof mexanizmi sifatidagi roli integrativ nazariy modelda umumlashtirilmagan. Mazkur tadqiqot ushbu ilmiy merosni inkor etmaydi, aksincha, uning natijalarini yagona ijtimoiy-falsafiy

tushuncha - oilaviy e'tirof kategoriyasi doirasida qayta tizimlashtiradi hamda milliy va xorijiy nazariy an'analar o'rtasida metodologik ko'prik yaratadi.

Tadqiqotning metodologik asosini ijtimoiy falsafaning nazariy-konseptual apparati tashkil etadi va unda o'zaro to'ldiruvchi metodlar majmuasi qo'llanildi. Dialektik metod yordamida oila institutining reintegratsiya jarayonidagi ichki ziddiyatli tabiati ochib berildi: oilaning bir vaqtning o'zida ham qabul qiluvchi, ham hukm qiluvchi, ham himoya qiluvchi, ham bosim o'tkazuvchi kuch sifatida namoyon bo'lishi, shuningdek an'anaviy uyat madaniyati bilan zamonaviy kechirim va qayta qabul qilish amaliyoti o'rtasidagi qarama-qarshilik tahlil qilindi. Tizimli yondashuv oilani izolyatsiya qilingan ijtimoiy birlik sifatida emas, balki mahalla, mehnat jamoasi, ta'lim muassasalari, ichki ishlar organlari, probatsiya va ijtimoiy xizmat institutlari bilan uzluksiz aloqada bo'lgan ochiq tizim sifatida ko'rish imkonini berdi; ushbu yondashuv doirasida reintegratsiya alohida sub'ektning emas, balki butun institutsional tarmoqning emergent natijasi sifatida talqin qilindi. Aksiologik metod tadqiqotda markaziy o'rin tutdi, chunki oilaning reintegratsion salohiyati birinchi navbatda qadriyatlar tizimi bilan belgilanadi: inson qadr-qimmati, kechirim, mas'uliyat, sadoqat, hamjihatlik va ijtimoiy adolat qadriyatlarining oila ichidagi real amal qilish darajasi shaxsning qayta qabul qilinishi imkoniyatini bevosita shakllantiradi. Institutsional tahlil metodi oilaning normativ-huquqiy maqomi, uning davlat reintegratsiya siyosatidagi o'rni hamda mavjud qonunchilikda oilaga yuklangan va yuklanmagan vazifalar o'rtasidagi nomutanosiblikni aniqlash uchun ishlatildi. Germenevtik metod jazoni o'tab qaytgan shaxs va uning oila a'zolari tomonidan vaziyatga beriladigan ma'nolarni qayta tiklashga xizmat qildi: bir xil ijtimoiy fakt - masalan, uyga qaytish - ishtirokchilar tomonidan turlicha talqin qilinishi mumkinligi, ushbu talqinlar farqi esa reintegratsiya muvaffaqiyatining muhim omili ekanligi asoslandi. Fenomenologik yondashuv shaxsning qaytish tajribasini uning ichki nuqtai nazaridan tavsiflash, ontologik xavfsizlik, begonalik va "o'z uyida musofirlik" hodisalarini konseptuallashtirish imkonini berdi. Komparativ metod milliy an'anaviy oilaviy hamjihatlik amaliyoti bilan xorijiy mamlakatlardagi professional reintegratsiya xizmatlari modelini qiyoslashga, har

ikki modelning kuchli va zaif tomonlarini aniqlashga hamda ularning o'zaro to'ldirilishi mumkin bo'lgan nuqtalarini belgilashga xizmat qildi. Kontent-tahlil metodi orqali O'zbekiston Respublikasining strategik hujjatlari, jinoyat-ijroiya qonunchiligi normalari, shuningdek mavzuga oid milliy va xorijiy ilmiy manbalar matnlari o'rganilib, ularda oila institutiga nisbatan qo'llanilgan tushunchaviy apparat va oilaga yuklangan funksional kutishlar tizimlashtirildi. Abstraksiya va konkretlashtirishdan mavhumdan konkretga ko'tarilish tamoyili asosida foydalanildi: dastlab e'tirof, identiklik va ontologik xavfsizlik kabi umumfalsafiy kategoriyalar ajratildi, so'ngra ular milliy ijtimoiy-madaniy kontekstning aniq sharoitlariga tatbiq etildi.

Tadqiqot natijasida oila institutining jazoni o'tab qaytgan shaxsni jamiyatga qayta qabul qilishdagi rolini ochib beruvchi bir qator nazariy xulosalar shakllantirildi. Birinchidan, reintegratsiyaning huquqiy va ijtimoiy o'lchovlari o'rtasida printsiplial farq mavjudligi asoslandi: huquqiy reintegratsiya sudlanganlikning bekor qilinishi va fuqarolik huquqlarining tiklanishi bilan yakunlansa, ijtimoiy reintegratsiya shaxsning yaqin doira tomonidan yana teng huquqli inson sifatida tan olinishi bilan boshlanadi. Ikkinchidan, oilaning reintegratsion funksiyasi to'rt asosiy yo'nalishda amal qilishi aniqlandi. Birinchi yo'nalish - e'tirof funksiyasi bo'lib, oila shaxsga uning qilmishi bilan shaxsiy mohiyati o'rtasidagi farqni tajriba orqali isbotlaydi va shu tariqa "buzilgan identiklik"ning to'liq ichkilashuviga to'sqinlik qiladi. Ikkinchi yo'nalish - ontologik barqarorlashtirish funksiyasi bo'lib, kundalik turmush ritmi, uy makonining tanish tuzilishi va oilaviy rollarning qayta tiklanishi shaxsda dunyoning bashorat qilinishi hissini uyg'otadi. Uchinchi yo'nalish - normativ nazorat funksiyasi bo'lib, oila majburlashga emas, balki ichki sadoqat va uyat mexanizmiga tayanuvchi yumshoq ijtimoiy nazoratni amalga oshiradi; ushbu nazorat rasmiy nazoratdan farqli o'laroq shaxsning avtonomiyasini buzmaydi va qarshilik reaksiyasini keltirib chiqarmaydi. To'rtinchi yo'nalish - resurs vositachiligi funksiyasi bo'lib, oila shaxs bilan mehnat bozori, sog'liqni saqlash, ta'lim va ijtimoiy xizmat institutlari o'rtasida ko'prik vazifasini bajaradi. Uchinchidan, oilaning ambivalent tabiati empirik-nazariy

jihatdan asoslandi: oila qabul qilish resursiga ega bo'lmagan hollarda u ikkilamchi stigmatizatsiya manbaiga aylanadi va shaxsda "o'z uyida musofirlik" fenomenini keltirib chiqaradi. Ushbu holat, o'z navbatida, retsidiv xulq-atvor ehtimolini oshiruvchi omillardan biri sifatida namoyon bo'ladi. To'rtinchidan, oilaning reintegratsion salohiyatini belgilovchi uchta zaruriy shart aniqlandi: qabul qilishga aksiologik tayyorlik, kommunikativ kompetentlik va minimal iqtisodiy barqarorlik. Ushbu shartlarning hech biri avtomatik tarzda mavjud bo'lmaydi, ular maqsadli institutsional qo'llab-quvvatlashni talab etadi. Beshinchidan, oila reintegratsiya siyosatining ob'ekti emas, balki sub'ekti ekanligi asoslandi. Amaldagi yondashuvlarda oila asosan shaxsning qaytish joyi sifatida qaraladi; taklif etilayotgan konsepsiyada esa oila reintegratsiya jarayonining faol ishtirokchisi bo'lib, uning o'zi ham axborot, psixologik maslahat va ijtimoiy yordamga muhtoj tomon hisoblanadi. Oltinchidan, tadqiqot yakunida "oilaviy e'tirof ontologik xavfsizlik - identiklikni qayta qurish - ijtimoiy mas'uliyat - jamiyatga reintegratsiya" integrativ modeli ishlab chiqildi. Mazkur modelning nazariy qimmati shundaki, u reintegratsiyani chiziqli ma'muriy protsedura emas, balki bosqichli va qaytariluvchi ijtimoiy-falsafiy jarayon sifatida tavsiflaydi.

Oilaning jazoni o'tab qaytgan shaxsni jamiyatga qayta qabul qilishdagi roli xorijiy ijtimoiy fanlarda uzoq yillardan buyon jiddiy ilmiy bahs predmeti bo'lib kelmoqda va ushbu polemikaning eng ko'zga tashlanadigan ikki qutbi Robert Sampson hamda Shadd Maruna qarashlarida namoyon bo'ladi. Robert Sampson va Jon Laub tomonidan ishlab chiqilgan hayot yo'li nazariyasiga ko'ra, jinoiy xulq-atvordan voz kechish avvalo shaxsning ijtimoiy aloqalari strukturasidagi o'zgarishlar bilan izohlanadi. Mualliflar nikoh, barqaror oila va mehnat bandligini "burilish nuqtalari" deb ataydilar va ularning ta'sirini shaxsning ongli tanlovidan ko'ra ko'proq ijtimoiy nazorat mexanizmi bilan bog'laydilar: oila insonning kundalik hayotini strukturalashtiradi, uning vaqtini va ijtimoiy doirasini o'zgartiradi hamda deviant xulq-atvor uchun "imkoniyat oynasi"ni toraytiradi [7]. Ushbu yondashuv doirasida oila shaxsni deyarli avtomatik ravishda barqarorlashtiruvchi tashqi struktura sifatida namoyon bo'ladi. Shadd Maruna esa mazkur pozitsiyaga jiddiy e'tiroz bildiradi.

Uning fikricha, ijtimoiy aloqalarning mavjudligi o'z-o'zidan jinoiy xulq-atvordan voz kechishga olib kelmaydi; hal qiluvchi omil - shaxsning o'z hayot tarixini qanday hikoya qilishi, ya'ni "islohot skripti"ni shakllantira olishidir. Maruna jinoiy o'tmishdan voz kechgan shaxslar o'zlarini qurbon yoki jinoyatchi sifatida emas, balki qiyinchiliklarni yengib o'tgan va endi boshqalarga foyda keltirishga qodir shaxs sifatida qayta ta'riflashini ko'rsatadi [8]. Bu qarashda oilaning roli tubdan boshqacha talqin qilinadi: oila nazorat qiluvchi struktura emas, balki shaxsning yangi hikoyasini tasdiqlovchi va unga ishonuvchi auditoriya vazifasini bajaradi. Ikki yondashuv o'rtasidagi bahs metodologik jihatdan chuqur: Sampson va Laub ijtimoiy strukturaning ustuvorligini himoya qilsa, Maruna shaxs agentligi va ma'no yaratish jarayonining birlamchiligini ta'kidlaydi. Ushbu polemikaga uchinchi nuqtai nazar sifatida Jon Breytueytning integrativ uyat nazariyasi qo'shiladi; unga ko'ra jamoa va oila reaksiyasi ikki xil bo'lishi mumkin - shaxsni butunlay rad etuvchi stigmatizatsiyalovchi uyat va qilmishni qoralab, shaxsni jamoada saqlab qoluvchi reintegratsiyalovchi uyat [9]. Aynan mana shu farqlash ikki qutbni yarashtirish imkonini beradi. Bizning nuqtai nazarimizcha, mazkur bahsda mutlaq haqiqat tomonlardan birida emas, balki ularning dialektik birligida. Oilaviy struktura shaxs uchun zarur, biroq yetarli bo'lmagan shart hisoblanadi: ijtimoiy aloqaning mavjudligi ma'no yaratish uchun maydon ochadi, ammo ma'noning o'zini yaratmaydi. Boshqa tomondan, shaxsning yangi identikligi ijtimoiy vakuumda shakllana olmaydi - har qanday hikoya uni tasdiqlovchi tinglovchiga muhtoj. Shu bois oila reintegratsiya jarayonida bir vaqtning o'zida ham struktura, ham auditoriya funksiyasini bajaradi. O'zbek jamiyatining kollektivistik madaniy konteksti ushbu sintez uchun ayniqsa qulay zamin yaratadi, chunki bunda oilaviy aloqa an'anaviy ravishda kuchli, uyat mexanizmi esa juda ta'sirchan. Ayni paytda mazkur kontekst muayyan xavfni ham keltirib chiqaradi: uyatning kuchliligi Breytueyt ogohlantirgan stigmatizatsiyalovchi shaklga osongina aylanib ketishi mumkin. Shu sababli milliy sharoitda reintegratsiya siyosatining eng nozik vazifasi - an'anaviy jamoaviy nazorat kuchini saqlagan holda uni rad etuvchi emas, balki qayta qabul qiluvchi mazmun bilan to'ldirishdan iborat. Mazkur ilmiy bahsning yana bir muhim natijasi shundaki,

u reintegratsiya samaradorligini baholash mezonlarini ham qayta ko'rib chiqishni taqozo etadi: agar Sampson va Laub yondashuvi bandlik va nikoh kabi ob'ektiv ko'rsatkichlarga tayansa, Maruna yondashuvi shaxsning o'zini qanday idrok etishi kabi subyektiv o'lchovlarni talab qiladi. Ikkala o'lchov guruhini birlashtirgan kompleks baholash tizimi milliy reintegratsiya siyosati uchun eng maqbul yechim hisoblanadi. Bu vazifaning bajarilishi ta'lim siyosatidagi yangi modellar bilan ham chambarchas bog'liq bo'lib, ta'lim muassasalarining ochiqligi va ijtimoiy javobgarligi jazoni o'tab qaytgan shaxsning qayta kasbiy shakllanishi uchun institutsional imkoniyat yaratadi [10].

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, oila instituti jazoni o'tab qaytgan shaxsni jamiyatga qayta qabul qilish jarayonining yordamchi omili emas, balki uning konstitutiv asosi hisoblanadi. Shaxsning jamiyatga qaytishi huquqiy maqomning tiklanishi bilan yakunlanmaydi; u faqat eng yaqin ijtimoiy doirada axloqiy e'tirof qozonilgandagina real ijtimoiy hodisaga aylanadi. Tadqiqot davomida oilaning reintegratsion funksiyasi to'rt yo'nalishda - e'tirof, ontologik barqarorlashtirish, yumshoq normativ nazorat va resurs vositachiligi shaklida amal qilishi asoslandi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ergashbaev, S. (2025). O'zbekiston sharoitida uzluksiz ta'lim tizimi orqali yoshlarning ma'naviy dunyoqarashini rivojlantirish. *Объединяя студентов: международные исследования и сотрудничество между дисциплинами*, 1(1), 314–316.
2. Goffman E. *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*. — Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1963. — 147 p.
3. Honneth A. *The Struggle for Recognition: The Moral Grammar of Social Conflicts*. — Cambridge, MA: MIT Press, 1996. — 240 p.
4. Musurmonova O. *Oila ma'naviyati — milliy g'urur asosi*. — Toshkent: Ma'naviyat, 2013. — 176 b.
5. Ergashbayev, S. (2025). Uzluksiz ta'lim tashkil etish orqali yoshlarning ma'naviy-falsafiy dunyoqarashini yuksaltirish. *Bulletin of Contemporary Researches: Multidisciplinary*, 1(1), 10–13.
6. Shermuhamedova N. A. *Falsafa va fan metodologiyasi*. — Toshkent: Universitet, 2014. — 640 b.
7. Sampson R. J., Laub J. H. *Crime in the Making: Pathways and Turning Points Through Life*. — Cambridge, MA: Harvard University Press, 1993. — 320 p.

8. Maruna S. Making Good: How Ex-Convicts Reform and Rebuild Their Lives. — Washington, DC: American Psychological Association, 2001. — 211 p.

9. Braithwaite J. Crime, Shame and Reintegration. — Cambridge: Cambridge University Press, 1989. — 226 p.

10. Mirzaolimjon og'li, M. M., & Shohbozbek, E. (2025). Yangi O'zbekistonning ta'lim siyosati va universitetlarning yangi modellari. Pedagogik islohotlar va ularning yechimlari, 16(01), 325–328.

=====

IQTISODIY ISLOHOTLAR SHAROITIDA QORAQALPOG'ISTON RESPUBLIKASI KASABA UYUSHMALARI KENGASHI FAOLIYATINING O'RNI VA AHAMIYATI

Matjanbaev Allayar Jangabaevich

O'zbekiston davlat konservatoriyasi Nukus filiali

Registrator ofis boshlig'i, mustaqil tadqiqotchi

Ilmiy rahbar Qoraqalpog davlat universiteti

O'zbekiston va Qoraqalpog'iston tarixi kafedrasi boshlig'i

PhD.docent I.Elmuratov

Annotatsiya: Maqolada O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgandan so'ng amalga oshirilgan keng ko'lamli iqtisodiy islohotlar sharoitida Qoraqalpog'iston Respublikasi Kasaba uyushmalari Kengashi faoliyatining transformatsiyasi va ustuvor yo'nalishlari ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Tashkilotning mehnat munosabatlarini huquqiy tartibga solish, ijtimoiy sheriklik institutini takomillashtirish, xodimlarning ijtimoiy-iqtisodiy manfaatlarini himoya qilish hamda hududda sog'lom turmush tarzini targ'ib etishdagi strategik ahamiyati arxiv hujjatlari va statistik ma'lumotlar asosida ochib berilgan.

Kalit so'zlar: Qoraqalpog'iston Respublikasi, Kasaba uyushmalari, iqtisodiy islohotlar, mehnat munosabatlari, ijtimoiy himoya, jamoaviy shartnoma, ijtimoiy sheriklik, mehnat huquqi, Orolbo'yi mintaqasi, mehnat arbitraji.

Аннотация: В статье научно анализируется трансформация и приоритетные направления деятельности Совета профсоюзов Республики Каракалпакстан в условиях масштабных экономических реформ, осуществленных после обретения независимости Республикой Узбекистан. На основе конкретных фактологических материалов и статистических данных раскрыто стратегическое значение организации в правовом регулировании трудовых отношений, совершенствовании института социального партнерства и защите социально-экономических интересов работников.

Ключевые слова: Республика Каракалпакстан, Профсоюзы, экономические реформы, трудовые отношения, социальная защита,

коллективный договор, социальное партнерство, трудовое право, регион Приаралья, трудовой арбитраж.

Abstract: *The article scientifically analyzes the transformation and priority directions of the activities of the Council of Trade Unions of the Republic of Karakalpakstan under the conditions of large-scale economic reforms implemented after the independence of the Republic of Uzbekistan. Based on specific factual materials and statistical data, the strategic importance of the organization in the legal regulation of labor relations, the improvement of the institution of social partnership, and the protection of the socio-economic interests of employees is revealed.*

Key words: *Republic of Karakalpakstan, Trade unions, economic reforms, labor relations, social protection, collective agreement, social partnership, labor law, Aral Sea region, labor arbitration.*

KIRISH

O'zbekiston Respublikasining davlat suverenitetiga erishishi mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy hayotining barcha jabhalarida, jumladan, Qoraqalpog'iston Respublikasida ham tub tarkibiy o'zgarishlarni boshlab berdi. Markazlashgan ma'muriy-buyruqbozlik tizimidan bozor iqtisodiyotiga bosqichma-bosqich o'tish, ko'p ukladli iqtisodiyotning shakllanishi hamda xususiy tadbirkorlikning jadal rivojlanishi mehnat munosabatlari tizimida mutlaqo yangicha huquqiy va amaliy yondashuvlarni taqozo etdi [2]. Mazkur transformatsion jarayonlarda fuqarolik jamiyatining muhim instituti hisoblangan Kasaba uyushmalari, xususan, Qoraqalpog'iston Respublikasi Kasaba uyushmalari Kengashining o'rni va roli tubdan o'zgardi.

Tashkilot o'zining an'anaviy ijtimoiy himoya funksiyalarini bajarish bilan cheklanib qolmay, mehnat bozorida vujudga kelayotgan yangi muammolarni hal etish, iqtisodiy islohotlarning ijtimoiy yukini yumshatish hamda ish beruvchi va xodim o'rtasida konstruktiv muloqotni o'rnatish kabi strategik vazifalarni amalga oshirishga kirishdi. O'zbekiston Respublikasining yangi tahrirdagi Mehnat kodeksi va davlatning ijtimoiy siyosatidagi ustuvorliklar kasaba uyushmalari faoliyatiga keng huquqiy poydevor yaratib berdi [3]. Xalqaro Mehnat Tashkiloti (XMT) konvensiyalarini milliy qonunchilikka implementatsiya qilish borasidagi qadamlar Kasaba uyushmalari faoliyatini xalqaro standartlarga moslashtirish imkonini berdi [4].

ASOSIY QISM

Ijtimoiy sheriklik va jamoaviy shartnomalar tizimi

Bozor munosabatlari sharoitida Qoraqalpog‘iston Respublikasi Kasaba uyushmalari Kengashi o‘z faoliyatini ijtimoiy sheriklik tamoyillari asosida qayta tashkil etdi. Jumladan, davlat hokimiyati organlari, ish beruvchilar va kasaba uyushmalari o‘rtasidagi uch tomonlama hamkorlik mexanizmini takomillashtirish orqali mehnat huquqlarini kafolatlashning ta’sirchan tizimi yaratildi [7]. Tarixiy faktlarga yuzlanadigan bo'lsak, 2002-yilning 18-dekabrida Nukus shahrida o'tkazilgan Qoraqalpog‘iston Respublikasi Kasaba uyushmalarining VII Plenumida Kengash raisi B. Yusupova tomonidan hududda amalga oshirilayotgan ijtimoiy sheriklik loyihalari yuzasidan muhim bayonot berilgan edi. O'sha davrda Qoraqalpog‘iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, Tovar ishlab chiqaruvchilar va Tadbirkorlar Palatasi hamda Kasaba uyushmalari Kengashi o‘rtasida 2001-2003 yillarga mo‘ljallab tuzilgan uch tomonlama Bosh kelishuv imzolangan bo'lib, ijrosi muntazam nazorat qilib borilgan.

Natijada, 2001-yilda shartnomaga kiritilgan 56 ta majburiyatdan 46 tasi, ya'ni qariyb 82 foizi to'liq bajarilganiga erishilgan. O'sha vaqtda korxona ma'muriyatlari va boshlang‘ich Kasaba uyushmalari tashkilotlari o‘rtasida 1275 ta jamoaviy shartnomalar imzolangan edi [9]. Bugungi kunda ushbu tizim uzviylik kasb etib, yanada keng qamrovli ko'rinishga keldi. 2023-2025 yillarga mo‘ljallangan Bosh jamoa kelishuvi amalda bo‘lib, Kengash tizimida 1 ta hududiy, 17 ta sohaviy (jumladan, ta'lim va fan tarmog'ida 17 ta), 8 ta tarmoq jamoa kelishuvi hamda korxona va tashkilotlarda 6603 ta jamoa shartnomalari muvaffaqiyatli amal qilmoqda . Ushbu ko'rsatkich hududda ijtimoiy sheriklik tizimi naqadar chuqur ildiz otganini ko'rsatadi.

Mehnat huquqlarini himoya qilish va ish haqi kafolatlari

Kasaba uyushmalarining eng fundamental funksiyalaridan biri – munosib mehnat sharoitlarini yaratish va ish haqi daxlsizligini ta'minlashdir. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash davrida yuzaga kelgan eng o'tkir muammolardan biri bo'lgan ish haqidan qarzdorlik masalasi Kasaba uyushmalarining qat'iy nazoratida bo'lgan.

Qoraqalpog‘iston Respublikasi Kasaba uyushmalari Kengashi raisi S.D. Niyetullaevning davrida (2003-yil holatiga ko‘ra) ish haqidan qarzdorlik muammolari keskin tahlil qilingan. Masalan, agrosanoat kompleksida 237406 million so‘m, yoqilg‘i-energetika tizimida 831,5 million so‘m va kommunal xo‘jalikda 66,7 million so‘mni tashkil etgan qarzdorliklarni bartaraf etish bo‘yicha amaliy choralar ko‘rilgan [6].

Shu bilan birga, ish beruvchilar tomonidan xodimlar bilan mehnat shartnomalarini noqonuniy bekor qilish holatlariga qarshi murosasiz kurash olib borilgan. “Qoraqalpoqfilm” kinostudiyasi xodimi G. Ajiniyozova hamda Qoraqalpog‘iston Respublikasi “Xalq banki” xodimi J. Xo‘jambergenovlar bilan asossiz bekor qilingan mehnat shartnomalari bevosita Kasaba uyushmalari aralashuvi bilan sudgacha bo‘lgan tartibda o‘z kuchini yo‘qotib, xodimlar ish joylariga qayta tiklangan va bekor yurgan kunlari uchun mehnat haqlari to‘liq undirib berilgan . 2023-yil 26-iyulda Adliya vazirligidan ro‘yxatdan o‘tgan nizom asosida Qoraqalpog‘iston Respublikasida 3 nafar malakali arbitrdan iborat doimiy faoliyat ko‘rsatuvchi mehnat arbitraji joriy etildi. Bu institut mehnat nizolarini tezkor va xolis tarzda hal etishning eng samarali vositasiga aylandi [10].

Ekologik muammolar hududida ijtimoiy himoya va sog‘liqni saqlash

Orolbo‘yi mintaqasining ekologik va ijtimoiy-iqtisodiy inqiroz hududi sifatidagi maqomi sababli, aholini ijtimoiy muhofazalash ishlari Kasaba uyushmalari zimmasiga ikki karra mas‘uliyat yuklaydi. Mahalliy byudjet va Kasaba uyushmalari mablag‘lari hisobidan aholining kam ta‘minlangan qatlamlariga ulkan moddiy yordamlar ko‘rsatib kelinmoqda. Islohotlarning dastlabki davrlaridayoq 123 354 oilaga 3,3 milliard so‘mdan ziyod nafaqa tarqatilganligi e‘tiborga molik .

2023-2024 yillar davrida ijtimoiy yordamga muhtoj, xususan, boquvchisini yo‘qotgan 7460 nafar xotin-qizlarga hamda I va II guruh nogironligi bo‘lgan 9786 nafar ehtiyojmand ayollarga bevosita moddiy va ma‘naviy yordam ko‘rsatildi. Bu ishlar orqali Kasaba uyushmalari jamiyatda gender tengligini ta‘minlash borasidagi davlat siyosatini amalga oshirmoqda . O‘zbekiston sog‘liqni saqlash xodimlari Kasaba uyushmasining Qoraqalpog‘iston Respublikasi Kengashi tomonidan yirik

bolalar shifoxonalari, sanatoriylar va mehribonlik uylariga doimiy ravishda zaruriy jihozlar yetkazib berilmoqda. 2024 yil yozgi mavsumida oromgohlarda bolalarga sifatli tibbiy xizmat ko'rsatish maqsadida 22 nafar tibbiyot xodimlari hamda 20 nafar sanitariya-epidemiologik osoyishtalik bo'limi mutaxassislari biriktirilib, bolalar xavfsizligi to'liq ijtimoiy nazoratga olindi .

Jismoniy tarbiya, sport va yoshlar siyosati

Jismoniy tarbiya va ommaviy sportni rivojlantirish orqali sog'lom turmush tarzini keng targ'ib qilish Kasaba uyushmalarining faoliyatida eng yorqin sahifalardan birini tashkil etadi. 1995 yilda milliy kurash bo'yicha O'zbekiston chempionatida 90 kg vazn toifasida qoraqalpog'istonlik sportchi Muratboy Baltaniyazov birinchi o'rinni egallab, Kasaba uyushmalari sharafiga himoya qilgan edi [8]. Kengash qoshida faoliyat yurituvchi bolalar va o'smirlar sport maktablari (BOSM) ham o'sib kelayotgan yosh avlodni sportga jalb etishda muhim o'rin tutadi. 2009 yilda bitta sport maktabida 352 nafar bola shug'ullangan bo'lsa, 2023 yilga kelib bu ko'rsatkichlar keskin oshdi.

2023 yil 5-aprel kuni Nukus shahrida o'qituvchi va murabbiylar o'rtasida o'tkazilgan "Kasaba uyushmasi kubogi" musobaqalarida 391 nafar ziyolilar ishtirok etdi va g'olib jamoalar 30 million so'mlik pul yutuqlari bilan taqdirlandi. Umumiy hisobda yil davomida tarmoq kasaba uyushmalari tomonidan korxona va tashkilotlarda o'tkazilgan sport tadbirlariga 20 mingdan ortiq xodimlar jalb etilib, g'oliblarga 337,9 million so'mlik rag'batlantirish sovg'alari berildi .

Tashkilotning boshqaruv evolyutsiyasi

Ushbu erishilgan tizimli yutuqlar Kengashni turli yillarda muvaffaqiyatli boshqargan va Kasaba uyushmalari prinsiplariga sadoqat bilan xizmat qilgan rahbarlarning faoliyati natijasidir. 1951-yildan buyon Qoraqalpog'iston Respublikasi Kasaba uyushmalari Kengashiga rahbarlik qilgan shaxslar xronologiyasi quyidagicha shakllangan :

Rahbarning ism-sharifi	Rahbarlik yillari
Aristanbaev Shertay	1951 - 1954 yillar
Pirnazarov Iskender	1954 - 1959 yillar

Tatibaev Onal	1959 - 1961 yillar
Saparov Otegen	1961 - 1968 yillar
Qutibaev Duysenbay	1968 - 1979 yillar
Sherbekov Tolibaev	1980 - 1984 yillar
Qaipov Baxtiyor	1984 - 1985 yillar
Tajibaev Ajiniyaz	1985 - 1990 yillar
Qunnazarov Orinbay	1990 - 1994 yillar
Yusupova Bibiayim Allanazarovna	1994 - 2003 yillar
Nietullaev Sag'indiq Dauletyarovich	2003 - 2014 yillar
Jalmenov Ulug'bek Abillaevich	2015 - hozirgi kunimizgacha

XULOSA

O'tkazilgan kompleks ilmiy tahlillar shuni ko'rsatadiki, Qoraqalpog'iston Respublikasi Kasaba uyushmalari Kengashi o'tish davrining murakkab iqtisodiy sharoitlarida jamiyatda ijtimoiy barqarorlik va osoyishtalikni ta'minlashning ta'sirchan institutsional mexanizmi sifatida o'zini to'la oqladi. Tashkilot xodimlarning mehnat huquqlarini ishonchli himoya qilish, ijtimoiy adolat tamoyillarini qaror toptirish, ish haqidan asossiz qarzдорliklarni bartaraf etish hamda ish beruvchilar bilan o'zaro manfaatli ijtimoiy sheriklikni o'rnatishda yuqori samaradorlikka erishdi. Orolbo'yi mintaqasida ehtiyojmand qatlamlarga ko'rsatilayotgan tizimli yordam, joriy etilgan mehnat arbitraji va ijrosi ta'minlanayotgan 6603 ta jamoaviy shartnomalar tashkilotning hudud ijtimoiy-iqtisodiy hayotidagi ajralmas bo'lagi ekanligiga yaqqol dalildir.

Istiqbolda global iqtisodiy o'zgarishlar, raqamlashtirish jarayonlari va mehnat bozoridagi mutlaqo yangi chaqiriqlar, shuningdek platforma bandligining o'sishi sharoitida Kasaba uyushmalari faoliyatini yanada innovatsion yondashuvlar asosida takomillashtirish lozim bo'ladi. Xususan, hududiy va tarmoq tashkilotlaridagi kadrlarning intellektual salohiyatini oshirish, ijtimoiy himoyaning raqamli mexanizmlarini joriy etish va xalqaro mehnat standartlarini hudud miqyosida to'liq implementatsiya qilish tashkilotning ustuvor strategik vazifalari bo'lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Qoraqalpog'iston Respublikasi Kasaba uyushmalari Kengashining hisobotlari hamda Plenum materiallari to'plami (2002-2024 yillar). Nukus, 2024.
2. O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksi. – Toshkent: "Adolat" nashriyoti, 2022. – 320 b.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining “Yangi O'zbekistonning 2022–2026 yillarga mo'ljallangan taraqqiyot strategiyasi to'g'risida”gi PF-60-son Farmoni. – Toshkent, 2022-yil 28-yanvar.
4. Xalqaro Mehnat Tashkiloti (XMT) konvensiyalari va O'zbekistonda ularning implementatsiyasi. / Ilmiy maqolalar to'plami. – Toshkent:2022
5. Qoraqalpog'iston Respublikasi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish ko'rsatkichlari. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi axborotnomasi. – Toshkent, 2023.
6. Niyetullaev S.D. Kasaba uyushmalari va ijtimoiy barqarorlik. – Nukus: Qoraqalpog'iston nashriyoti, 2005. – 112 b.
7. Ijtimoiy sheriklik va mehnat munosabatlari: nazariya va amaliyot. Ilmiy maqolalar to'plami. – Toshkent: "Mehnat" nashriyoti, 2020. – 200 b.
8. Rahmonov O. O'zbekistonda kasaba uyushmalari harakati tarixi va bugungi kuni. – Toshkent: O'zbekiston nashriyoti, 2019. – 245 b.
9. Yusupova B.A. Bozor iqtisodiyoti sharoitida xotin-qizlar mehnatini muhofaza qilish. – Nukus: "Bilim" nashriyoti, 2002. – 95 b.
10. Jalmenov U. Yangi O'zbekistonda kasaba uyushmalarining innovatsion rivojlanish bosqichlari. // "Kasaba uyushmalari kutubxonasi" jurnali. – Toshkent, 2023. – №4. – B. 50-56.

=====

RAQAMLI TRANSFORMATSIYA SHAROITIDA MILLIY MA'NAVIYAT VA SHAXS KAMOLOTINI TA'MINLASHNING MILLIY HAMDA GLOBAL MODELLARI

Aysachev Abdufasl
Andijon shahar 3-son Politexnikum o'qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada raqamli transformatsiya sharoitida milliy ma'naviyatning shaxs ijtimoiylashuvidagi o'rni hamda shaxs kamolotini ta'minlashning milliy va global modellari tahlil qilinadi. Milliy ma'naviyat kollektiv ongning tarixiy shakli sifatida talqin etilib, «raqamli anomiya» muammosi ko'rib chiqiladi; Sharq va G'arb falsafasidagi komil inson g'oyasi (Forobiy, Ibn Sino, Navoiy, Kant, Fromm, Giddens) qiyoslanadi. Natijada milliy tarbiya va global kompetensiyalarni uyg'unlashtiruvchi, milliy hamda global modellarning sintezidan iborat yaxlit yondashuv asoslanadi.

Kalit soʻzlar: *milliy maʼnaviyat, ijtimoiylashuv, shaxs kamoloti, komil inson, raqamli anomiya, milliy va global modellar, global kompetensiyalar, maʼnaviy xavfsizlik, milliy oʻzlik.*

Аннотация: *В статье анализируются место национальной духовности в социализации личности и национальные и глобальные модели обеспечения совершенствования личности в условиях цифровой трансформации. Национальная духовность трактуется как историческая форма коллективного сознания, рассматривается проблема «цифровой аномии»; сопоставляется идея совершенного человека в восточной и западной философии (Фараби, Ибн Сина, Навои, Кант, Фромм, Гидденс). Обосновывается целостный подход, синтезирующий национальные и глобальные модели и сочетающий национальное воспитание с глобальными компетенциями.*

Ключевые слова: *национальная духовность, социализация, совершенствование личности, совершенный человек, цифровая аномия, национальные и глобальные модели, глобальные компетенции, духовная безопасность, национальная идентичность.*

Abstract: *The article analyzes the role of national spirituality in the socialization of the individual and the national and global models of ensuring personal development under digital transformation. National spirituality is interpreted as a historical form of collective consciousness, and the problem of «digital anomie» is examined; the idea of the perfect person in Eastern and Western philosophy (al-Farabi, Ibn Sina, Navoi, Kant, Fromm, Giddens) is compared. A holistic approach is substantiated that synthesizes national and global models and combines national upbringing with global competencies.*

Keywords: *national spirituality, socialization, personal development, perfect person, digital anomie, national and global models, global competencies, spiritual security, national identity.*

KIRISH

Raqamli transformatsiya sharoitida shaxs ijtimoiylashuvi va maʼnaviy-axloqiy barqarorligini taʼminlashda milliy maʼnaviyatning oʻrni markaziy ahamiyat kasb etadi. Milliy maʼnaviyat umumbashariy maʼnaviy mazmunning muayyan xalq tarixi, tili, dini, urf-odatları va kollektiv xotirasida oʻziga xos namoyon boʻlishi boʻlib, u shaxsni oʻrab turgan ijtimoiy borliqni anglash va baholashning milliy-madaniy matritsasini tashkil etadi [1]. U statik tuzilma emas, balki bir vaqtning oʻzida ham barqarorlik manbai, ham yangilanish imkoniyati boʻlgan dinamik jarayondir.

Raqamli muhit maʼnaviyatning anʼanaviy uzatish mexanizmlarini — oila, mahalla, jamoaviy marosimlarni — jiddiy sinovga qoʻymoqda. Bu esa milliy va

global yondashuvlarni uyg'unlashtirishni taqozo etadi. Mazkur maqolaning maqsadi — milliy ma'naviyatning shaxs ijtimoiylashuvidagi o'rnini ochib berish hamda raqamli davrda shaxs kamolotini ta'minlashning milliy va global modellarini qiyosiy tahlil qilib, ularning maqbul sintezini asoslashdan iborat.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Ijtimoiylashuv va ma'naviyatning o'zaro bog'liqligi klassik nazariyalarda asoslangan. E. Dyurkgeym kollektiv ong va ijtimoiy birdamlik tushunchalarini ilgari surib, qadriyatlar tizimi zaiflashgan «anomiya» holatini xavf sifatida ko'rsatdi [2]; mualliflik talqinida axborot oqimining nazoratsiz ko'payishi zamonaviy «raqamli anomiya»ni keltirib chiqaradi. M. Veber qadriyatga asoslangan ratsionallik orqali ma'naviy qadriyatlarning ijtimoiy tuzilmalarni belgilashdagi rolini asosladi [3]. Shaxs kamoloti g'oyasi Sharq falsafasida Forobiyning «Fozil shahar»i, Ibn Sinoning bilim va ma'naviy kamolot talqini hamda Alisher Navoiyning komil inson idealida yaxlit ishlab chiqilgan [4; 5; 6].

G'arb falsafasida I. Kant insonni avtonom axloqiy subyekt sifatida [7], E. Fromm kamolotni «bo'lish» modusida [8], E. Giddens esa «o'zlikning refleksiv loyihasi» konsepsiyasida talqin qildi [9]. Mahalliy tadqiqotlarda A. Erkayev milliy g'oya va ma'naviyat falsafasini rivojlantirgan [10], Z.S. Aripovanning monografiyasida shaxs kamolotining milliy va global modellari qiyosiy tahlil qilingan [11]. Milliy ma'naviy xavfsizlik va raqamli taraqqiyot masalalari davlat siyosati hujjatlarida ham strategik ustuvorlik sifatida belgilangan [12; 13]. Shunga qaramay, milliy va global modellarni raqamli sharoitda yaxlit sintez qilish qo'shimcha ilmiy asoslashni talab qiladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotning metodologik asosini ijtimoiy-falsafiy tahlilning tizimli, dialektik va aksiologik yondashuvlari tashkil etadi. Tahlil jarayonida antropologik, germenevtik va komparativ usullardan foydalanildi; milliy va global modellar qiyosiy tahlil orqali o'rganilib, komil inson g'oyasi tarixiy-mantiqiy izchillikda ko'rib chiqildi. Nazariy bazani klassik falsafiy meros hamda zamonaviy ilmiy manbalar tashkil etdi.

ASOSIY QISM

Milliy ma'naviyat va raqamli anomiya. Milliy ma'naviyatni Dyurkgeym nazariyasi nuqtai nazaridan kollektiv ongning milliy-tarixiy shakli sifatida talqin qilish mumkin: u individdan ustun turuvchi, unga axloqiy majburiyat yuklovchi umumiy e'tiqod va qadriyatlar tizimi orqali ijtimoiy tartibni ta'minlaydi. Dyurkgeym aniqlagan anomiya xavfi raqamli davrda yangicha ko'rinishda namoyon bo'ladi: axborot oqimining haddan tashqari ko'payishi va qadriyatlar plyuralizmining nazoratsiz tarqalishi «raqamli anomiya» holatini keltirib chiqaradi, bunda shaxs ko'plab muqobil ma'no tizimlari o'rtasida yo'nalishini yo'qotadi. Veberning qadriyatga asoslangan ratsionallik tushunchasi esa milliy ma'naviyatning shaxs xulq-atvorini ichkaridan boshqarishdagi o'rnini ko'rsatadi. Shu bois milliy ma'naviyat raqamli anomiyaga qarshi ichki ma'naviy muvozanat manbai sifatida namoyon bo'ladi.

Komil inson g'oyasi: Sharq va G'arb qiyosi. Shaxs kamoloti — insonning jismoniy, aqliy, axloqiy va ma'naviy jihatdan yetuklikka erishish jarayoni bo'lib, uning markaziy o'lchovi ma'naviy yetuklikdir. Sharq an'anasida Forobiy aql, axloq va amaliy faoliyat uyg'unligiga erishgan komil shaxs idealini, Ibn Sino esa bilim va ma'naviy kamolot birligini ishlab chiqdi. Navoiy komil insonni bilim, axloq, saxovat va adolatni o'zida mujassam etgan, o'z manfaatidan yuqori turib el-yurt manfaatiga xizmat qiluvchi shaxs sifatida ifodaladi; uning ideali ma'naviy chuqurlik va ijtimoiy mas'uliyat uyg'unligi bilan raqamli davr uchun ham dolzarbdir. G'arb an'anasida Kant kamolotni axloqiy avtonomiyada, Fromm «bo'lish» modusida, Giddens esa o'zlikni ongli qurishda ko'radi (1-jadval).

1-jadval

Komil inson g'oyasi: Sharq va G'arb falsafasi qiyosi (mualliflik tahlili)

Mutafakkir	An'ana	Kamolot ideali	Raqamli davrga aloqasi
Forobiy	Sharq	Aql-axloq-amal uyg'unligi	Jamoaviy raqamli farovonlik
Ibn Sino	Sharq	Bilim va ma'naviy kamolot	Haqiqatni bilish madaniyati
A. Navoiy	Sharq	Ma'naviyat va amaliy ezgulik	Ma'naviy mas'uliyatli raqamli xulq

I. Kant	G'arb	Avtonom axloqiy subyekt	Algoritmga qarshi avtonomiya
E. Fromm	G'arb	«Bo'lish» modusi, mahsuldorlik	Iste'molchilikka qarshi ijod
A. Giddens	G'arb	O'zlikning refleksiv loyihasi	Raqamli muhitda o'zlikni qurish

Manba: mualliflik umumlashtirishi (Forobiy; Ibn Sino; Navoiy; Kant; Fromm; Giddens asosida).

Milliy va global modellarning sintezi. Raqamli davrda shaxs kamolotini ta'minlash milliy tarbiya va global kompetensiyalarning uyg'unligini talab qiladi. Milliy tarbiya shaxsga mustahkam ma'naviy poydevor, madaniy o'zlik va qadriyatlar tizimini beradi; global kompetensiyalar esa — chet tillari, madaniyatlararo muloqot, global muammolarni tushunish va raqamli ko'nikmalar — uni zamonaviy dunyoda muvaffaqiyatli faoliyat yuritishga tayyorlaydi. Milliy model o'zlik, davomiylik va ma'naviy immunitetni ta'minlasa, global model ochiqlik, zamonaviy kompetensiyalar va dunyo bilan integratsiyani ta'minlaydi. Bu ikki model o'zaro qarama-qarshi emas, balki bir-birini to'ldiradi: maqbul yechim ularning uyg'un sintezida — milliy o'zlikni saqlagan holda global imkoniyatlardan foydalanadigan, ochiq, ammo ildizli shaxsni tarbiyalashda ko'rinadi.

TADQIQOT NATIJALARI

Olib borilgan tahlil natijasida quyidagi asosiy natijalarga erishildi:

1. milliy ma'naviyat kollektiv ongning milliy-tarixiy shakli sifatida shaxs ijtimoiylashuvining ma'naviy matritsasini tashkil etadi va raqamli anomiyaga qarshi ichki muvozanat manbai bo'lib xizmat qiladi;

2. komil inson g'oyasi Sharq va G'arb falsafasida turli atamalarda ifodalansada, ma'naviy yetuklik, axloqiy avtonomiya va ijtimoiy mas'uliyat tamoyillarida umumiylik kasb etadi, bu esa raqamli davr uchun yaxlit kamolot idealini asoslash imkonini beradi;

3. shaxs kamolotining milliy va global modellari qarama-qarshi emas, bir-birini to'ldiruvchi bo'lib, raqamli davrda maqbul yechim milliy o'zlikni saqlagan holda global kompetensiyalarni egallashga asoslangan sintezdir.

MUHOKAMA

Tadqiqot natijalari milliy va global yondashuvlarni bir-biriga qarshi qo'yish noto'g'ri ekanligini ko'rsatadi. «Globallashuv milliy o'zlikni yo'qotadi» degan qarashga javoban shuni ta'kidlash lozimki, mustahkam milliy ma'naviy poydevorga ega shaxs global muhitda o'zligini yo'qotmasdan, aksincha, uni yanada boyitadi. O'zbekiston uchun maqbul yo'l — milliy qadriyatlar yadrosini raqamli va global kompetensiyalar bilan uyg'unlashtirib, ochiq hamda ildizli shaxsni tarbiyalashdir. Bu yondashuv ma'naviy xavfsizlikni taqiq orqali emas, balki ijobiy ma'naviy salohiyatni kuchaytirish orqali ta'minlaydi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Raqamli transformatsiya sharoitida milliy ma'naviyat shaxs ijtimoiylashuvining ma'naviy poydevori bo'lib qoladi, shaxs kamolotini ta'minlashning maqbul yo'li esa milliy va global modellarning uyg'un sintezidir. Shu asosda quyidagi amaliy takliflar ishlab chiqildi:

- ta'lim mazmunida milliy tarbiya va global kompetensiyalarni (til, madaniyatlararo muloqot, raqamli ko'nikmalar) uyg'unlashtiruvchi integrativ dasturlarni joriy etish;
- milliy ma'naviy merosni zamonaviy raqamli formatlarda targ'ib qiluvchi kontent va platformalarni davlat ko'magida rivojlantirish;
- ma'naviy xavfsizlikni ta'minlashda taqiq yondashuvidan milliy o'zlik va ijobiy qadriyatlarni kuchaytirish yondashuviga o'tish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Nazarov Q. Qadriyatlar falsafasi (aksiologiya). — Toshkent, 2011.
2. Durkheim E. The Division of Labour in Society. — New York: Free Press, 1984. — 352 p.
3. Weber M. The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism. — London: Routledge, 2001. — 314 p.

4. Abu Nasr Forobiy. Fozil shahar aholisining qarashlari. — Toshkent: Yangi asr avlodi, 2016.
5. Abu Ali ibn Sino. Donishnoma. — Toshkent: Fan, 1978.
6. Alisher Navoiy. Hamsa. — Toshkent: Gʻafur Gʻulom nashriyoti, 1991.
7. Kant I. Axloq metafizikasining asoslari. — Moskva, 1965.
8. Fromm E. To Have or To Be? — New York: Harper & Row, 1976. — 215 p.
9. Giddens A. Modernity and Self-Identity. — Stanford: Stanford University Press, 1991. — 264 p.
10. Erkayev A. Maʼnaviyat falsafasi. — Toshkent: Maʼnaviyat, 2018.
11. Aripova Z.S. Raqamli jamiyat sharoitida shaxs shakllanishining maʼnaviy-axloqiy mezonlari va sogʻlom turmush tarzi madaniyati. Monografiya. — Andijon, 2026. — 124 b.
12. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining «Raqamli Oʻzbekiston — 2030» strategiyasini tasdiqlash toʻgʻrisidagi PF-6079-son Farmoni. — Toshkent, 2020-yil 5-oktyabr.
13. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining «2022–2026-yillarga moʻljallangan Yangi Oʻzbekistonning taraqqiyot strategiyasi toʻgʻrisida»gi PF-60-son Farmoni. — Toshkent, 2022-yil 28-yanvar.

=====

OʻZBEKISTON RESPUBLIKASI VA YAPONIYA OʻRTASIDAGI MUNOSABATLAR (1991–2025-YILLAR)

Mamasabirova Nodira Ernazarovna
Termiz iqtisodiyot va servis universiteti
Tarix yoʻnalishi 2-bosqich magistranti
[Tel: +998 \(91\) 574-48-41](tel:+998915744841)
E-mail: mernazarova@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada 1991–2025-yillar davomida Oʻzbekiston Respublikasi va Yaponiya oʻrtasidagi davlatlararo munosabatlarning shakllanishi, rivojlanish bosqichlari hamda zamonaviy holati tarixiy-siyosiy nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Tadqiqotda Oʻzbekiston mustaqillikka erishganidan keyin ikki davlat oʻrtasida diplomatik aloqalarning yoʻlga qoʻyilishi, siyosiy muloqotning izchil rivojlanishi, oʻzaro manfaatli iqtisodiy va investitsiyaviy hamkorlikning kengayishi, shuningdek, ilm-fan, taʼlim, madaniyat va gumanitar sohalaridagi aloqalarning mustahkamlanish jarayonlari yoritiladi.

Kalit soʻzlar: Oʻzbekiston Respublikasi, Yaponiya, Oʻzbekiston–Yaponiya munosabatlari, diplomatik aloqalar, ikki tomonlama hamkorlik, siyosiy muloqot,

strategik sheriklik, iqtisodiy hamkorlik, investitsiyalar, savdo-iqtisodiy aloqalar, texnik ko'mak, ta'lim, ilm-fan, madaniy-gumanitar hamkorlik, Markaziy Osiyo, xalqaro munosabatlar, tashqi siyosat, davlatlararo hamkorlik.

Аннотация: В данной статье с историко-политической точки зрения анализируются становление, этапы развития и современное состояние межгосударственных отношений между Республикой Узбекистан и Японией в 1991–2025 годах. В исследовании освещаются установление дипломатических отношений между двумя государствами после обретения Узбекистаном независимости, последовательное развитие политического диалога, расширение взаимовыгодного экономического и инвестиционного сотрудничества, а также процессы укрепления связей в сфере науки, образования, культуры и гуманитарного взаимодействия.

Ключевые слова: Республика Узбекистан, Япония, узбекско-японские отношения, дипломатические отношения, двустороннее сотрудничество, политический диалог, стратегическое партнёрство, экономическое сотрудничество, инвестиции, торгово-экономические связи, техническое содействие, образование, наука, культурно-гуманитарное сотрудничество, Центральная Азия, международные отношения, внешняя политика, межгосударственное сотрудничество.

Abstract: This article analyzes, from a historical and political perspective, the formation, stages of development, and current state of interstate relations between the Republic of Uzbekistan and Japan during the period from 1991 to 2025. The study examines the establishment of diplomatic relations between the two countries following Uzbekistan's independence, the consistent development of political dialogue, the expansion of mutually beneficial economic and investment cooperation, as well as the strengthening of ties in the fields of science, education, culture, and humanitarian cooperation.

Key words: Republic of Uzbekistan, Japan, Uzbekistan–Japan relations, diplomatic relations, bilateral cooperation, political dialogue, strategic partnership, economic cooperation, investments, trade and economic relations, technical assistance, education, science, cultural and humanitarian cooperation, Central Asia, international relations, foreign policy, interstate cooperation.

KIRISH

XX asr oxiri – XXI asr boshlarida xalqaro munosabatlar tizimida yuz bergan geosiyosiy o'zgarishlar Markaziy Osiyo davlatlarining Osiyo-Tinch okeani mintaqasidagi yetakchi mamlakatlar bilan siyosiy, iqtisodiy va madaniy aloqalarini rivojlantirish uchun yangi imkoniyatlarni yuzaga keltirdi. O'zbekiston Respublikasi

davlat mustaqilligiga erishganidan so'ng tashqi siyosatining muhim yo'nalishlaridan biri rivojlangan davlatlar bilan teng huquqli va o'zaro manfaatli hamkorlikni yo'lga qo'yishdan iborat bo'ldi. Shu nuqtayi nazardan, Yaponiya bilan munosabatlarning shakllanishi va izchil rivojlanishi O'zbekistonning mustaqillik davri tashqi siyosati tarixini o'rganishda alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi.

O'zbekiston va Yaponiya o'rtasidagi aloqalar qisqa davr ichida oddiy diplomatik munosabatlardan ko'p qirrali strategik sheriklik darajasigacha rivojlandi. Ikki davlat o'rtasida 1992-yilda diplomatik munosabatlarning o'rnatilishi siyosiy muloqot uchun institutsional asos yaratgan bo'lsa, 2002-yil 29-iyuldagi Do'stlik, strategik sheriklik va hamkorlik to'g'risidagi Qo'shma bayonot munosabatlarni sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqdi. 2011-yilgi Yaponiya–O'zbekiston Qo'shma bayonotida ham aynan 2002-yilgi hujjat ikki davlat strategik sherikligining asosiy siyosiy-huquqiy poydevori sifatida qayd etilgan.

Keyingi davrda mazkur hamkorlik siyosiy-diplomatik aloqalar bilangina cheklanib qolmay, savdo-iqtisodiy munosabatlar, investitsiyalar, energetika va transport infratuzilmasini modernizatsiya qilish, ta'lim, ilm-fan, inson resurslarini rivojlantirish, sog'liqni saqlash va madaniy-gumanitar almashinuv kabi ko'plab yo'nalishlarni qamrab oldi. Ayniqsa, Yaponiyaning rasmiy taraqqiyot yordami – Official Development Assistance (ODA) mexanizmi O'zbekiston va umuman Markaziy Osiyodagi hamkorlikning muhim vositalaridan biriga aylandi. T. Dadabaevning tadqiqotlarida Yaponiya ODA siyosati Markaziy Osiyo davlatlari bilan aloqalarni saqlash va rivojlantirishning muhim tashqi siyosiy instrumenti sifatida baholanib, O'zbekistondagi suv xo'jaligi va inson kapitalini rivojlantirishga qaratilgan loyihalar uning amaliy ko'rinishlaridan biri ekanligi ta'kidlangan.

M. Rakhimov mazkur formatni Yaponiyaning Markaziy Osiyodagi ko'p tomonlama diplomatiyasining muhim mexanizmi sifatida tahlil qilgan bo'lsa, O. Dobrinskaya uning qariyb yigirma yillik faoliyati davomida siyosiy muloqot, rivojlanishga ko'maklashish va amaliy hamkorlik yo'nalishlarini birlashtiruvchi barqaror institutsional platformaga aylanganini ko'rsatadi.

Mavzuning dolzarbligi, ayniqsa, 2019–2025-yillarda ikki tomonlama munosabatlarda kuzatilgan sifat o'zgarishlari bilan yanada ortdi. 2019-yil dekabr oyida O'zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Yaponiyaga rasmiy tashrifi yakunida ikki davlat rahbarlari strategik sheriklikni yanada chuqurlashtirish va kengaytirish to'g'risidagi Qo'shma bayonotni imzoladilar. Shuningdek, 2025-yilda "Markaziy Osiyo + Yaponiya" dialogining tarixda ilk bor davlat rahbarlari darajasidagi sammiti o'tkazilishi ham tadqiqot davrining yakuniy chegarasini ilmiy jihatdan asoslash imkonini beradi. Sammitda yashil iqtisodiyot va barqarorlik, transport va logistika bog'liqligi, inson resurslarini rivojlantirish, energetik o'tish, kritik minerallar va sog'liqni saqlash kabi yo'nalishlar hamkorlikning ustuvor sohalari sifatida belgilandi. Shu sababli 1991–2025-yillar oralig'ini yagona tarixiy jarayon sifatida o'rganish O'zbekiston–Yaponiya munosabatlarining oddiy diplomatik aloqalardan strategik va keyinchalik kengaytirilgan strategik sheriklikka o'tish mexanizmini aniqlash uchun muhimdir.[1]

O'zbekiston va Yaponiya munosabatlariga oid ilmiy adabiyotlarda muammoning ayrim jihatlari yetarlicha o'rganilgan. Jumladan, M. Rakhimovning "Central Asia and Japan: Bilateral and Multilateral Relations" nomli tadqiqotida Yaponiya va Markaziy Osiyo davlatlari o'rtasidagi ikki va ko'p tomonlama munosabatlarning shakllanishi, 1997-yildagi "Ipak yo'li diplomatiyasi", ODA dasturlari hamda "Markaziy Osiyo + Yaponiya" dialogining o'rni tahlil qilingan.

METODLAR

Mazkur maqola ishi 1991–2025-yillarda O'zbekiston Respublikasi va Yaponiya o'rtasidagi munosabatlarning shakllanishi, rivojlanish bosqichlari va asosiy yo'nalishlarini tarixiy jihatdan o'rganishga qaratilgan sifat tadqiqoti sifatida amalga oshirildi. Maqola eksperimental xarakterga ega bo'lmay, tarixiy hujjatlar, rasmiy ma'lumotlar, statistik ko'rsatkichlar hamda ilmiy adabiyotlarni tizimli tahlil qilishga asoslandi. Maqolada tarixiylik, xolislik, tizimlilik, qiyosiylik va manbalarga tanqidiy yondashuv tamoyillariga amal qilindi.

Tadqiqot jarayonida munosabatlarning rivojlanishini shartli ravishda quyidagi bosqichlarga ajratish metodologik jihatdan maqsadga muvofiq deb topildi:

1991–2001-yillar – diplomatik va institutsional asoslarning shakllanish davri;
2002–2015-yillar – strategik sheriklikning shakllanishi va institutsionallashuvi;
2016–2019-yillar – siyosiy-iqtisodiy hamkorlikning yangi bosqichda faollashuvi;

2020–2025-yillar – hamkorlikning diversifikatsiyasi va kengaytirilgan strategik sheriklikka o‘tish davri.

Bunday davrlashtirish ikki tomonlama munosabatlardagi uzviylik, o‘zgarish va sifat jihatidan yangi bosqichga o‘tish jarayonlarini aniqlash imkonini berdi.

Maqolaning obyekti va manbalar bazasiga quyidagilar kiradi.

Tadqiqotning asosiy obyekti sifatida O‘zbekiston Respublikasi va Yaponiya o‘rtasida 1991–2025-yillarda shakllangan siyosiy-diplomatik, savdo-iqtisodiy, investitsiyaviy, texnik, ilmiy-ta’limiy va madaniy-gumanitar munosabatlar olindi.

Maqolaning empirik va manbashunoslik bazasini bir necha turdagi materiallar tashkil etdi:

- O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti va Hukumatining rasmiy hujjatlari va axborotlari;
- O‘zbekiston Respublikasi Tashqi ishlar vazirligi materiallari;
- Yaponiya Tashqi ishlar vazirligi – Ministry of Foreign Affairs of Japan (MOFA) ma’lumotlari;
- ikki davlat rahbarlari tomonidan qabul qilingan qo‘shma bayonotlar, deklaratsiyalar va memorandumlar;
- davlat rahbarlari va hukumat vakillarining rasmiy tashriflariga oid materiallar;
- Yaponiya xalqaro hamkorlik agentligi – Japan International Cooperation Agency (JICA) loyihalari va hisobotlari;
- Yaponiyaning rasmiy taraqqiyot yordami – Official Development Assistance (ODA) doirasidagi ma’lumotlar;

- ikki davlatning savdo, investitsiya va iqtisodiy hamkorligiga oid statistik ko'rsatkichlar;

- “Markaziy Osiyo + Yaponiya” dialogi doirasida qabul qilingan hujjatlar;

- Scopus, Web of Science va boshqa ilmiy bazalarda chop etilgan maqolalar, monografiyalar hamda tahliliy tadqiqotlar.

NATIJALAR

1991-yil O'zbekiston Respublikasi mustaqilligini Yaponiya joriy yilning 28-dekabr kuni tan olib, 1992-yil 26-yanvarda diplomatik munosabatlarni o'rnatib, joriy yilning o'zida Yaponiyaning Toshkentdagi elchixonasi qad rostladi. 1996-yilda O'zbekiston Respublikasining elchixonasi Tokio shahrida o'z faoliyatini boshlagandan so'ng, har tomonlama strategik aloqalarni mustahkamlanib, ikki mamlakat o'rtasida keng qamrovli aloqalar o'rnatildi. O'tgan 35 yil mobaynida ikki davlat o'rtasida ko'plab rasmiy hujjatlar imzolandi. Shu davr davomida O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti Islom Karimov ikki marta (1994, 2002), Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning ikki marta (2019, 2025) rasmiy tashrif bilan Yaponiyada bo'ldi. Bundan tashqari, ikki davlat tashqi ishlar vazirlari, hukumatning rahbar va mas'ul xodimlari, Parlament delegatsiyasi va boshqalarning o'zaro tashriflari amalga oshirildi. O'zbekiston Respublikasi Birinchi Prezidenti Islom Karimovning 1994-yilning mayida Yaponiyaga qilgan birinchi tashrifi o'zaro siyosiy muloqotni faollashtirdi.

Ushbu yo'nalishlardagi loyihalarning umumiy qiymati 2 milliard AQSh dollaridan ortiqni tashkil etgani qayd etiladi. Bu esa Yaponiyaning O'zbekiston iqtisodiyotini modernizatsiya qilish jarayonidagi muhim moliyaviy va texnologik hamkorlardan biriga aylanganini ko'rsatadi.[2]

O'zbekistondagi investitsiyaviy va ishlab chiqarish loyihalarida Yaponiyaning yirik kompaniyalari, xususan, Mitsubishi, Itochu, Mitsui va Sumitomo kabi korporatsiyalar ham ishtirok etdi. Ularning faoliyati energetika, sanoat, transport, telekommunikatsiya va boshqa strategik tarmoqlarda zamonaviy texnologiyalarni joriy etish hamda xalqaro biznes tajribasidan foydalanish imkonini berdi. Shu jihatdan Yaponiya bilan hamkorlik faqat moliyaviy resurslar jalb etilishi bilan

cheklanmay, O'zbekiston iqtisodiyotiga ilg'or texnologiyalar, boshqaruv tajribasi va korporativ madaniyatning kirib kelishiga ham xizmat qildi.[3]

Mazkur holatlar O'zbekistonda investitsiyaviy muhitni takomillashtirish, xorijiy kapital uchun huquqiy kafolatlarni kuchaytirish va bozor mexanizmlarini izchil rivojlantirish zaruratini yuzaga keltirgan. O'zbekiston–Yaponiya hamkorligining muhim xususiyatlaridan yana biri inson kapitalini rivojlantirishga katta e'tibor qaratilganidadir.[4] 2001-yilda Toshkent shahrida O'zbekiston–Yaponiya Inson resurslarini rivojlantirish markazining tashkil etilishi mazkur yo'nalishdagi hamkorlikning muhim institutsional natijalaridan biri bo'ldi. Markaz faoliyati tadbirkorlik va biznes boshqaruvi bo'yicha bilimlarni kengaytirish, yapon tilini o'rgatish, mutaxassislarning kasbiy salohiyatini oshirish hamda ikki mamlakat xalqlari o'rtasidagi madaniy-gumanitar aloqalarni mustahkamlashga xizmat qildi[5].

Umum qilib olganda 1991–2025-yillarda oliy darajada jami 7 ta sammit qayd etilgan. O'zbekiston rahbarlarining Yaponiyaga oliy darajadagi tashriflari 1994, 2002, 2011, 2019 va 2025-yillarda amalga oshirilgan. Yaponiya Bosh vaziri Junichiro Koizumi 2006-yil avgustda, Shinzo Abe esa 2015-yil oktabrda O'zbekistonga tashrif buyurgan[6].

Umum qilib olganda 1991–2025-yillarda oliy darajada jami 7 ta sammit qayd etilgan. O'zbekiston rahbarlarining Yaponiyaga oliy darajadagi tashriflari 1994, 2002, 2011, 2019 va 2025-yillarda amalga oshirilgan. Yaponiya Bosh vaziri Junichiro Koizumi 2006-yil avgustda, Shinzo Abe esa 2015-yil oktabrda O'zbekistonga tashrif buyurgan[6].

1993 – 2024 yillar davomida JICA orqali O'zbekistonda sog'liqni saqlash, ta'lim, energetika, transport va telekommunikatsiya sohalarida umumiy qiymati 5,6 mlrd AQSh dollariga teng ijtimoiy va infratuzilmaviy loyihalar amalga oshirilgan.

Yaponiya Tashqi ishlar vazirligi ma'lumotlariga ko'ra, 2023-moliyaviy yil yakunigacha O'zbekistonga ajratilgan rasmiy taraqqiyot yordami doirasida:

ODA kreditlari – 565,016 mlrd yen;

grant yordami – 30,304 mlrd yen;

texnik hamkorlik – 22,549 mlrd yenni tashkil etgan.

Mazkur uch yo‘nalish bo‘yicha qayd etilgan jami mablag‘ 617,869 mlrd yenni tashkil qiladi[7].

2025-yil yanvarida JICA tomonidan Sog‘liqni saqlash va tibbiy xizmatlarni takomillashtirish loyihasi uchun 22,953 mlrd yen miqdorida ODA krediti rasmiylashtirilgan[8].

2001-yilda Toshkentda O‘zbekiston – Yaponiya Inson resurslarini rivojlantirish markazi tashkil etilgan. Markaz faoliyatida yapon tili, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, biznes boshqaruvi va madaniy almashinuv dasturlari yo‘lga qo‘yilgan.

2025-yil iyun holatiga ko‘ra, Yaponiyada istiqomat qilayotgan O‘zbekiston fuqarolari soni 7 261 nafar, 2025-yil oktabr holatiga ko‘ra O‘zbekistonda istiqomat qilayotgan Yaponiya fuqarolari soni esa 216 nafarni tashkil etgan[9].

2025-moliyaviy yilgacha Yaponiya tomonidan O‘zbekiston uchun amalga oshirilgan madaniy grant dasturlarining umumiy qiymati 899 mln yenni tashkil etgan. Shundan 14 ta umumiy madaniy grant loyihasiga 831 mln yen, 9 ta “Grassroots Cultural Grant” loyihasiga 68 mln yen ajratilgan. 2004-yildan boshlab “Markaziy Osiyo + Yaponiya” dialogi faoliyat yuritib kelmoqda. 2025-yil 20-dekabrda Tokioda ushbu format tarixida birinchi marta davlat rahbarlari darajasidagi sammit o‘tkazilgan. Unda Yaponiya hamda O‘zbekiston, Qozog‘iston, Qirg‘iziston, Tojikiston va Turkmaniston prezidentlari ishtirok etgan[10]. 2025-yilgi sammit yakunida Tokio deklaratsiyasi qabul qilingan. Hujjatda Yaponiya va Markaziy Osiyo davlatlari o‘rtasida diplomatik munosabatlar o‘rnatilganidan buyon 33 yil, “Markaziy Osiyo + Yaponiya” dialogi tashkil qilinganidan buyon esa 21 yil davomida shakllangan hamkorlik natijalari qayd etilgan[11].

MUHOKAMA

1991-yilda Yaponiya tomonidan O‘zbekiston mustaqilligining tan olinishi va 1992-yilda diplomatik munosabatlarning o‘rnatilishi ikki davlat aloqalarining boshlang‘ich siyosiy-huquqiy poydevorini yaratdi. 1990-yillardagi elchixonalar ochilishi va oliy darajadagi dastlabki tashriflar esa ushbu aloqalarning

institutsionallashtirishni ko'rsatadi. Shu nuqtayi nazardan, 1990-yillarni O'zbekiston–Yaponiya munosabatlarining shakllanish bosqichi sifatida tavsiflash mumkin. 2002-yilda strategik sheriklik munosabatlarining yo'lga qo'yilishi esa sifat jihatidan yangi bosqichni boshlab berdi.

Natijalar O'zbekiston–Yaponiya munosabatlarini tushuntirishda Yaponiyaning Official Development Assistance (ODA) tizimi va JICA faoliyatini alohida hisobga olish zarurligini ko'rsatadi. Yaponiyaning O'zbekistondagi yirik energetika, transport, sog'liqni saqlash va inson resurslarini rivojlantirish loyihalarida ishtiroki ikki tomonlama munosabatlarning uzoq muddatli va institutsional xususiyatini shakllantirgan. Bu xulosa T. Dadabaev tadqiqotlari bilan hamohangdir. U Yaponiya ODA dasturlarini Markaziy Osiyo bilan hamkorlikni saqlash va rivojlantirishning muhim tashqi siyosiy instrumentlaridan biri sifatida baholaydi. Shu bilan birga, muallif faqat yirik davlatlararo infratuzilma loyihalari emas, balki mahalliy salohiyatni rivojlantirishga qaratilgan aniq va maqsadli dasturlarning ham muhimligini ko'rsatadi. O'zbekistondagi suv xo'jaligi va inson resurslarini rivojlantirish loyihalari bunga misol sifatida keltiriladi[12].

Demak, ODA ni faqat moliyaviy yordam sifatida emas, balki ikki tomonlama munosabatlarni uzoq muddatga bog'lab turuvchi institutsional mexanizm sifatida baholash maqsadga muvofiq.[13]

Yaponiyada ta'lim olgan o'zbekistonlik mutaxassislarining keyingi professional faoliyati, bilim va texnologiyalar transferidagi o'rni bo'yicha maxsus tadqiqotlar o'tkazish ham muhimdir. Bundan tashqari, O'zbekiston–Yaponiya munosabatlarini Yaponiya–Qozog'iston, Yaponiya–Qirg'iziston yoki Yaponiya–Tojikiston munosabatlari bilan qiyoslash O'zbekistonning Yaponiya Markaziy Osiyo siyosatidagi o'ziga xos o'rnini aniqroq belgilash imkonini beradi.

XULOSA

Maqolaning ilmiy natijalarining umumiy talqini shuni ko'rsatadiki, 1991–2025-yillardagi O'zbekiston–Yaponiya munosabatlari diplomatik aloqalarning o'rnatilishidan keng qamrovli strategik sheriklikka tomon rivojlangan izchil, biroq sifat jihatidan turli bosqichlarga ega tarixiy jarayondir. Ushbu jarayonda siyosiy

ishonch, Yaponiya ODA dasturlari, infratuzilmaviy va texnologik hamkorlik, inson kapitalini rivojlantirish hamda “Markaziy Osiyo + Yaponiya” mintaqaviy dialogi o‘zaro bog‘liq omillar sifatida namoyon bo‘lgan.

2002-yilda strategik sheriklikning o‘rnatilishi ikki tomonlama munosabatlarning siyosiy-huquqiy maqomini o‘zgartirgan bo‘lsa, 2019-yil ularning mazmunan kengayishini, 2025-yil esa yangi avlod texnologiyalari, yashil iqtisodiyot, transport bog‘liqligi, kritik minerallar va inson kapitalini ham qamrab oluvchi kengaytirilgan strategik sheriklik bosqichiga o‘tishini ifodalaydi. Shu tariqa, O‘zbekiston – Yaponiya munosabatlari O‘zbekiston tashqi siyosatining diversifikatsiyasi hamda Yaponiyaning Markaziy Osiyodagi uzoq muddatli iqtisodiy, texnologik va gumanitar ishtirokining muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida shakllangan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. President meets Japanese Deputy Prime Minister. <http://uza.uz/en/business/1285/>. (7 May 2010).
2. Information was provided by JICA office in Tokyo in April 2010.
3. Uzbekistan national news agency. <http://uza.uz/en/business/1285/>. (4 May 2010).
4. Rakhimov M. Central Asia and Japan: Bilateral and Multilateral Relations // Journal of Eurasian Studies. – 2014. – Vol. 5, No. 1. – P. 77–87. DOI: 10.1016/j.euras.2013.09.002. Ilmiy maqola.
5. Mirzokhid Rakhimov, Central Asia and Japan: Bilateral and multilateral relations, Journal of Eurasian Studies, Volume 5, Issue 1, 2014, Pages 77-87, ISSN 1879-3665, <https://doi.org/10.1016/j.euras.2013.09.002>. (<https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1879366513000328>).
6. Uzbekistan national news agency. <http://uza.uz/en/business/1285/>. (4 May 2010).
7. Dadabaev T. Japan’s ODA Assistance Scheme and Central Asian Engagement: Determinants, Trends, Expectations // Journal of Eurasian Studies. – 2016. – Vol. 7, No. 1. – P. 24–38. DOI: 10.1016/j.euras.2015.10.002. Dadabaev maqolasi.
8. <https://www.mofa.go.jp/region/europe/uzbekistan/data.html>
9. Ministry of Foreign Affairs of Japan. Japan-Uzbekistan Relations (Basic Data). – Tokyo, updated 6 July 2026. Murojaat sanasi: 08.09.2026. Japan MOFA — Basic Data
10. JICA. Projects in Uzbekistan. Japan International Cooperation Agency. – Updated July 2026. Murojaat sanasi: 08.09.2026. JICA Uzbekistan Projects.

11. “O‘zbekiston Respublikasining Osiyo-Tinch okeani mintaqasi davlatlari bilan hamkorligi: O‘zbekiston–Yaponiya munosabatlari”. – Toshkent, 2025. Murojaat sanasi: 08.09.2. https://gov.uz/oz/mfa/pages/o-zbekiston-respublikasining-osiyo-tinch-okeani-mintaqasi-davlatlari-bilan-hamkorligi?utm_source=chatgpt.com.

12. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. “O‘zbekiston Prezidenti va Yaponiya Bosh vaziri ikki tomonlama munosabatlarni kengaytirilgan strategik sheriklik darajasiga ko‘tardilar”. – 20.12.2025. President.uz rasmiy materiali.

13. Ministry of Foreign Affairs of Japan. The Summit of the “Central Asia plus Japan” Dialogue (CA+JAD). – Tokyo, 20 December 2025. CA+Japan 2025 Summit.

=====

QORAQALPOQ JAMIYATIDA SOVG‘A ALMASHUV INSTITUTI: AN‘ANA VA ZAMONAVIY TRANSFORMATSIYALAR

Tajetdinova Bagila Nurgaliyevna

O‘zbekiston Fanlar Akademiyasi Qoraqalpog‘iston bo‘limi

Gumanitar fanlar ilmiy-tadqiqot instituti doktoranti

E-mail: bagilatazetdinova@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0006-6334-0207>

Annotatsiya: Maqolada qoraqalpoqlarning an‘anaviy jamiyatida sovg‘a almashuv institutining ijtimoiy va iqtisodiy funksiyalari hamda uning zamonaviy transformatsiyasi tahlil qilinadi. Tadqiqotda sovg‘a almashuvining qarindoshlik aloqalarini mustahkamlash, o‘zaro yordam va ijtimoiy birdamlikni ta‘minlashdagi o‘rni yoritiladi. Tadqiqot natijalari sovg‘a almashuv instituti an‘anaviy munosabatlarni saqlagan holda zamonaviy ijtimoiy-iqtisodiy sharoitga moslashayotganini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: qoraqalpoqlar, sovg‘a almashuvi, an‘anaviy jamiyat, qarindoshlik, o‘zaro yordam, transformatsiya.

Аннотация: В статье анализируются социальные и экономические функции института обмена подарками в традиционном обществе каракалпаков, а также его современные трансформации. В исследовании освещается роль обмена подарками в укреплении родственных связей, обеспечении взаимопомощи и социальной солидарности. Результаты исследования показывают, что институт обмена подарками адаптируется к современным социально-экономическим условиям, сохраняя при этом традиционные отношения.

Ключевые слова: каракалпаки, обмен подарками, традиционное общество, родство, взаимопомощь, трансформация.

Abstract: The article analyzes the social and economic functions of the institution of gift exchange in the traditional society of the Karakalpaks, as well as its modern transformations. The study highlights the role of gift exchange in

strengthening kinship ties, ensuring mutual assistance, and social solidarity. The research results show that the institution of gift exchange is adapting to modern socio-economic conditions while preserving traditional relations.

Keywords: *Karakalpaks, gift exchange, traditional society, kinship, mutual assistance, transformation.*

Sovg'a ayirboshlash munosabatlari qoraqalpoq an'anaviy jamiyatida ijtimoiy tartib, urug'-aymoqlararo birdamlik va iqtisodiy mutanosiblikni ta'minlovchi asosiy institutlardan biri hisoblangan. Biroq, XX asr oxiri va XXI asr boshlarida ro'y bergan global va lokal ijtimoiy-iqtisodiy transformatsiyalar ushbu institutning ham shakli, ham funksional xususiyatlariga tubdan ta'sir ko'rsatdi. Antropologik tahlillarda sovg'a ayirboshlash Marsel Moss ta'riflaganidek "jamlangan ijtimoiy fakt" sifatida qaralsa [3, 45], M.Salinsning resiprokostlik (o'zaro ayirboshlash) tipologiyasi mahalliy transmutatsiyalarni tushunishga imkon beradi [4, 191-196].

Qoraqalpoq etnografiya va antropologiya maktabi vakillarining izlanishlari ushbu nazariyani mintaqaviy va etnomadaniy sharoitda yanada chuqurroq tahlil qilishga zamin yaratadi. Xususan, A.Bekmuratova qoraqalpoqlarning an'anaviy jamiyatida marosimiy sovg'a va mol ayirboshlash tizimi (masalan, *qalın mal berish, sarpo*) shunchaki iqtisodiy bitim emas, balki urug'-aymoqlik aloqalarining ijtimoiy va institutsional kafolati bo'lib xizmat qilganini ko'rsatib bergan [1]. X.Esbergenov, T.Atamuratovlar esa qoraqalpoq jamiyatidagi ijtimoiy munosabatlar va oila-turmush marosimlarining transformatsiyasini tahlil qilib, marosimiy sovg'a ayirboshlashning jamiyatdagi ijtimoiy mavqe (*status*) hamda o'zaro majburiyatlarni belgilashdagi rolini alohida e'tirof etadi [2, 62].

Dala tadqiqotlarimiz shuni ko'rsatdiki, Qoraqalpog'iston regionida sovg'a ayirboshlash shakllari hamda funksiyalarining o'zgarishiga bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lgan bir qancha obyektiv va subyektiv omillar majmui ta'sir ko'rsatmoqda. Ushbu omillar orasida, avvalo, ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning transformatsiyasi, bozor mexanizmlarining kundalik hayotga chuqur kirib borishi va aholi turmush tarzining modernizatsiyalashuvi muhim o'rin tutadi.

An'anaviy qoraqalpoq jamiyatida sovg'a ayirboshlash, asosan, natural, ya'ni moddiy shaklda namoyon bo'lib, chorva, kiyim-kechak, sarpo, mato singari

narsalarni taqdim etish keng tarqalgan edi [2, 62-63]. Biroq postsovet davrida bozor iqtisodiyotining chuqurlashishi va jamiyatning modernizatsiyalashuvi natijasida sovg'a ayirboshlash amaliyotida ham sezilarli o'zgarishlar yuzaga keldi. Xususan, an'anaviy moddiy sovg'alar bilan bir qatorda, pul shaklidagi hamda oila uchun amaliy ahamiyatga ega bo'lgan qimmatbaho sovg'alarning ulushi ortib bordi.

Shu nuqtayi nazardan, sovg'a ayirboshlashning shakliy o'zgarishi, eng avvalo, to'y va oilaviy marosimlarda yaqqol namoyon bo'lmoqda. Jumladan, *kelin túsiriw*, *qiz uzatiw*, *súnnet toy* va boshqa marosimlarda ilgari keng tarqalgan buyum yoki sarpo berish an'anasining o'rnini tobora "to'yona", ya'ni naqd pul, shuningdek, yuqori va nisbatan barqaror qiymatga ega bo'lgan sovg'alar, ayniqsa, oltin taqinchoqlar egallamoqda.

Bu tendensiya dala materiallarida ham o'z tasdig'ini topadi. Masalan, axborotchi S.Tantatarova shunday ta'kidlaydi: "*Singlimizni turmushga berib uzatganimizdan so'ng, yoshlar to'yida uch opasi birlashib bir oltin uzuk sovg'a qildik. Chunki bunday sovg'a unga zarur paytida sotib pul qilishi, bo'lmasam o'zi uchun mulk sifatida turishi mumkin.*" [ADY 2024:5]. Ushbu dala ma'lumoti sovg'a almashuvining ijtimoiy va iqtisodiy funksiyasi kuchayganini ko'rsatadi. Uch opaning birgalikda oltin uzuk sovg'a qilishi qarindoshlik va o'zaro yordam an'analarni ifodalasa, oltinning zarurat tug'ilganda pulga aylantirilishi uning iqtisodiy resurs va shaxsiy mulk sifatidagi ahamiyatini ko'rsatadi. Ya'ni, zamonaviy sharoitda sovg'aning ramziy mazmuni bilan bir qatorda amaliy-iqtisodiy qiymati ham ortgan.

Shu bilan birga, mazkur iqtisodiy va ijtimoiy o'zgarishlar sovg'aning nafaqat shakliga, balki uning funksional mazmuniga ham ta'sir ko'rsatmoqda. Agar ilgari sovg'a ayirboshlashda ma'naviy-simvolik mazmun, qarindoshlik aloqalarini hamda urug'lararo ittifoqlarni mustahkamlash funksiyasi ustuvor bo'lgan bo'lsa, hozirgi sharoitda uning amaliy-iqtisodiy ko'mak, xarajatlarni qisman qoplash va keyinchalik o'zaro qaytariladigan yordam shaklidagi funksiyasi tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Boshqacha aytganda, sovg'a berish amaliyoti ma'lum

ma'noda o'zaro majburiyat va kelgusida javob qaytarish tamoyiliga asoslangan munosabatga aylanmoqda.

Xulosa qilib aytganimizda, sovg'a almashuvining zamonaviy shakllari an'anaviy o'zaro yordam va qarindoshlik munosabatlarini saqlab qolgan holda, yangi iqtisodiy mazmun bilan boyib bormoqda. Sovg'aning ramziy va ijtimoiy ahamiyati bilan bir qatorda, uning amaliy qiymati, moddiy ko'mak va shaxsiy mulk sifatidagi funksiyasi ham kuchaymoqda. Bu jarayon sovg'a almashuv institutining zamonaviy ijtimoiy-iqtisodiy sharoitga moslashayotganini ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Бекмуратова А. Быт и семья каракалпаков в прошлом и настоящем. Нукус: Каракалпакия, 1969.
2. Есбергенов Х., Атамуратов Т. Традиции и их преобразование в городском быту каракалпаков. Нукус. 1975. (62–63-б.)
3. Mauss M. The Gift: Forms and Functions of Exchange in Archaic Societies. – London: Routledge, 2002. – P. 45.
4. Sahlins M. Stone Age Economics. – Chicago: Aldine-Atherton, 1972. – P. 191–196.
5. ADY 2024 № 24 Nukus shahri, Svetlana Tan'atarova

=====

YANGI O'ZBEKISTONDA XOTIN-QIZLARNI TAZYIQ VA ZO'RAVONLIKDAN HIMOYA QILISHNING MILLIY HUQUQIY ASOSLARI VA IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK MEXANIZMLARI

Nazarova Muharram Yunus qizi
Oila va gender ilmiy-tadqiqot instituti
tayanch doktoranti
e-mail: nazarovamuharram96@gmail.com

Annotatsiya. Tezisdan O'zbekiston Respublikasida xotin-qizlarni tazyiq va zo'ravonlikdan himoya qilishga qaratilgan huquqiy hamda ijtimoiy-psixologik mexanizmlar yagona tizim sifatida tahlil etilgan. Jabrlangan xotin-qizlarga psixologik yordamning xavfsizlikni baholash, inqirozli maslahat, psixoedukatsiya, individual va guruh yordam, ijtimoiy resurslarni faollashtirish hamda monitoring shakllari asoslangan.

Kalit soʻzlar: *xotin-qizlar, tazyiq, zoʻravonlik, oilaviy zoʻravonlik, himoya orderi, psixologik yordam, ijtimoiy-psixologik himoya, ijtimoiy barqarorlik, rehabilitatsiya.*

Abstract. *This thesis analyzes the legal and socio-psychological mechanisms aimed at protecting women from harassment and violence in the Republic of Uzbekistan as a unified system. It substantiates the forms of psychological assistance for victimized women, which include safety assessment, crisis counseling, psychoeducation, individual and group support, activation of social resources, and monitoring.*

Keywords: *women, harassment, violence, domestic violence, protection order, psychological support, socio-psychological protection, social stability, rehabilitation.*

Аннотация. *В тезисах анализируются правовые и социально-психологические механизмы, направленные на защиту женщин от притеснения и насилия в Республике Узбекистан, как единая система. Обосновываются такие формы психологической помощи пострадавшим женщинам, как оценка безопасности, кризисное консультирование, психопросвещение, индивидуальная и групповая помощь, активизация социальных ресурсов и мониторинг.*

Ключевые слова: *женщины, притеснение, насилие, семейное насилие, охранный ордер, психологическая помощь, социально-психологическая защита, социальная стабильность, реабилитация.*

Bugungi kunda jahonda global tahdidlar faqat siyosiy, harbiy yoki iqtisodiy xatarlar bilan cheklanmaydi. Tazyiq va zoʻravonlik, oiladagi destruktiv munosabatlar, ijtimoiy yakkalanish va huquqiy himoyaga murojaat qilishdagi toʻsiqlar ham jamiyat barqarorligiga taʼsir qiluvchi omillardan biridir. Jahon sogʻliqni saqlash tashkiloti tomonidan taqdim etilgan statistik maʼlumotlarga eʼtibor qaratsak, 2023-yilda dunyoda ayollar va qizlarning 31,6 foizi, yaʼni qariyb 840 million nafari hayoti davomida jismoniy va/yoki jinsiy zoʻravonlikka duch kelgan [6]. Bu esa xotin-qizlarga nisbatan tazyiq va zoʻravonlikni alohida shaxs yoki oila doirasidagi muammo sifatida emas, balki inson huquqlari, ijtimoiy xavfsizlik va jamiyat barqarorligiga bevosita taʼsir etuvchi kompleks hodisa sifatida baholash zarurligini koʻrsatadi. Shu nuqtayi nazardan, Oʻzbekistonda ham xotin-qizlarni tazyiq va zoʻravonlikdan himoya qilishning huquqiy asoslarini mustahkamlash, zoʻravonlikning oldini olish hamda zoʻravonlikka uchragan xotin-qizlarga tezkor va kompleks yordam koʻrsatish boʻyicha izchil huquqiy mexanizmlar shakllantirilgan.

O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 58-moddasida: “Xotin-qizlar va erkaklar teng huquqlidirlar. Davlat xotin-qizlar va erkaklarga jamiyat hamda davlat ishlarini boshqarishda, shuningdek jamiyat va davlat hayotining boshqa sohalarida teng huquq va imkoniyatlarni ta’minlaydi.” deb belgilangan [1]. Bu konstitutsiyaviy norma xotin-qizlarning huquq va erkinliklarini himoya qilish, ular uchun xavfsiz ijtimoiy muhit yaratish hamda tazyiq va zo‘ravonlikning har qanday shakliga qarshi samarali huquqiy mexanizmlarni shakllantirishning asosiy huquqiy poydevorini tashkil etadi.

O‘zbekiston Respublikasining 2019-yil 2-sentabrdagi O‘RQ–561-son “Xotin-qizlarni tazyiq va zo‘ravonlikdan himoya qilish to‘g‘risida”gi Qonuni xotin-qizlarni tazyiq va zo‘ravonlikning barcha shakllaridan himoya qilish sohasidagi munosabatlarni tartibga solib, jismoniy, ruhiy, jinsiy va iqtisodiy zo‘ravonlik tushunchalarining huquqiy mazmunini belgilab berdi. Qonunga muvofiq, tazyiq va zo‘ravonlikdan jabrlangan xotin-qizlar vakolatli organlarga yoki sudga murojaat qilish, maxsus markazlarda hamda bepul telefon liniyalari orqali tekin huquqiy maslahat, iqtisodiy, ijtimoiy, psixologik, tibbiy va boshqa yordam olish, himoya orderidan foydalanish, shuningdek yetkazilgan moddiy zarar va ma’naviy ziyonni qoplash yuzasidan sudga murojaat qilish huquqlarini belgilab berdi [2]. Jumladan, mazkur Qonunning 4-moddasiga ko‘ra, tazyiq va zo‘ravonlikdan jabrlanuvchilar tegishli vakolatli organlar, tashkilotlar yoki sudga murojaat qilish, maxsus markazlarda va bepul telefon liniyalari orqali tekin huquqiy maslahat, iqtisodiy, ijtimoiy, psixologik, tibbiy va boshqa yordam olish, shuningdek himoya orderi berilishini talab qilish huquqiga ega [2].

Himoya orderi – tazyiq va zo‘ravonlikdan jabrlangan xotin-qizlarning xavfsizligini ta’minlash, zo‘ravonlikning takrorlanishining oldini olish hamda zo‘ravonlik sodir etgan shaxsga nisbatan qonunda nazarda tutilgan cheklovlarni qo‘llashga xizmat qiluvchi huquqiy himoya vositasidir. O‘zbekistonda tazyiq va zo‘ravonlikdan jabrlangan xotin-qizlarni tezkor himoya qilishning muhim huquqiy vositasi bo‘lgan himoya orderi instituti ilk bor 2019-yil 2-sentabrdagi O‘RQ–561-son “Xotin-qizlarni tazyiq va zo‘ravonlikdan himoya qilish to‘g‘risida”gi Qonun

bilan joriy etildi. Qonunning 23-moddasiga ko'ra, tazyiq va zo'ravonlik fakti yoki uni sodir etish xavfi aniqlangan paytdan e'tiboran yigirma to'rt soat ichida himoya orderi beriladi. Himoya orderi talablari ijrosi ustidan nazorat ichki ishlar organlari tomonidan amalga oshiriladi [2]. Bu huquqiy mexanizm jabrlanuvchiga zo'ravonlik manbaidan masofa yaratib, keyingi qarorlarni nisbatan xavfsiz sharoitda qabul qilish imkonini beradi.

Xotin-qizlarni oilaviy zo'ravonlikdan huquqiy himoya qilish mexanizmlarini kuchaytirishda 2023-yil 11-apreldagi O'RQ-829-son Qonun muhim bosqich bo'ldi. Mazkur Qonun bilan O'zbekiston Respublikasining Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksi 59²-modda — "Oilaviy (maishiy) zo'ravonlik", Jinoyat kodeksi esa 126¹-modda — "Oilaviy (maishiy) zo'ravonlik" bilan to'ldirildi. Shu tariqa oilaviy zo'ravonlik uchun ma'muriy va jinoiy javobgarlikning alohida huquqiy asoslari yaratildi.

Jumladan, Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksning 59²-moddasida er yoki xotin, sobiq er yoki sobiq xotin, bir ro'zg'or asosida birgalikda yashayotgan yoxud umumiy farzandga ega bo'lgan shaxsga nisbatan uning mulk, ta'lim olish, sog'liqni saqlash yoki mehnatga oid huquqlarini amalga oshirishiga to'sqinlik qilish, mol-mulki va shaxsiy ashyolariga qasddan zarar yetkazish, sha'ni va qadr-qimmatini tahqirlash, qo'rqitish hamda yaqin qarindoshlaridan ajratib qo'yish oilaviy (maishiy) zo'ravonlik sifatida huquqiy baholanadi. Bunday qilmishda jinoyat alomatlari mavjud bo'lmasa, bazaviy hisoblash miqdorining o'n baravaridan yigirma baravarigacha jarima yoki o'n sutkagacha ma'muriy qamoq nazarda tutilgan. Shuningdek, do'pposlash yoki sog'liqning qisqa muddat yomonlashuviga olib kelmagan yengil tan jarohati yetkazish uchun ham mazkur modda doirasida javobgarlik belgilanib, o'n besh sutkagacha ma'muriy qamoq qo'llanishi mumkin [3].

Jinoyat kodeksining 126¹-moddasi esa oilaviy zo'ravonlikning takroriy yoki og'irroq oqibatlarga olib kelgan ko'rinishlari uchun jinoiy javobgarlikni belgilaydi. Xususan, yuqorida qayd etilgan huquqlarni cheklash, mol-mulkka zarar yetkazish, tahqirlash, qo'rqitish yoki yaqin qarindoshlaridan ajratish kabi harakatlar uchun

shaxsga avval ma'muriy jazo qo'llanilganidan keyin ular yana sodir etilsa, 20–30 BHM miqdorida jarima, 160–300 soat majburiy jamoat ishlari yoki ikki yilgacha axloq tuzatish ishlari nazarda tutiladi [3]. Bu normalarning joriy etilishi oilaviy zo'ravonlikni faqat oila doirasidagi nizoli munosabat sifatida emas, balki sodir etilgan qilmishning xususiyati va oqibatiga qarab ma'muriy huquqbuzarlik yoki jinoyat sifatida huquqiy baholash imkonini berdi. Ayniqsa, ma'muriy jazodan keyin zo'ravonlikning takror sodir etilishi uchun jinoiy javobgarlikning belgilanishi takroriy zo'ravonlikning oldini olishga qaratilgan muhim huquqiy mexanizm hisoblanadi.

Zo'ravonlikka uchragan xotin-qizlarga ijtimoiy-psixologik xizmatlarni takomillashtirishda Vazirlar Mahkamasining 2024-yil 25-iyundagi 354-son qarori muhim o'rin tutadi. Mazkur qaror bilan tazyiq va zo'ravonlikka uchragan xotin-qizlar hamda ularning voyaga yetmagan farzandlariga ijtimoiy xizmat ko'rsatishning amaliy tartibi belgilangan. Jumladan, "Inson" ijtimoiy xizmatlar markazlarida xotin-qizlarga qisqa va uzoq muddatli psixologik xizmatlar ko'rsatiladi, hududiy markazlarda esa ayolning holati ijtimoiy xodim, huquqshunos va psixologdan iborat multidissiplinar guruh tomonidan kompleks baholanib, uning natijasida yakka tartibdagi ijtimoiy rehabilitatsiya dasturi ishlab chiqiladi. Bu mexanizm zo'ravonlikka uchragan ayolning muammosini faqat huquqiy yoki faqat psixologik muammo sifatida emas, balki o'zaro bog'liq ijtimoiy, huquqiy va psixologik ehtiyojlar majmui sifatida ko'rib chiqishga imkon beradi. Shuningdek, amaldagi tartibda profilaktika inspektori jabrlangan xotin-qiz va uning voyaga yetmagan farzandlarining ijtimoiy, psixologik va huquqiy xizmatlarga ehtiyojini aniqlab, tegishli ma'lumotlarni "E-himoya orderi" elektron tizimiga kiritishi belgilangan. Xizmatlardan foydalangan xotin-qizlarning keyingi ijtimoiylashuv holati monitoring qilinib, oilasiga qaytgan hollarda tazyiq va zo'ravonlikning qayta yuzaga kelgan-kelmaganligi ham o'rganiladi. [4].

Xotin-qizlarni tazyiq va zo'ravonlikdan himoya qilish tizimini yanada takomillashtirishda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2026-yil 3-martdagi PF–33-son "Ayollar va bolalar huquqlarining himoyasini kuchaytirish hamda ularga

nisbatan tazyiq va zo‘ravonlik holatlarining oldini olish bo‘yicha qo‘shimcha tashkiliy-huquqiy choralar to‘g‘risida”gi Farmoni alohida ahamiyat kasb etadi. Farmonda mahallalarda, ayniqsa yoshlar orasida “zo‘ravonlikka toqatsizlik” tamoyilini ijtimoiy me‘yor sifatida shakllantirish, vakolatli organ va tashkilotlarning idoralararo hamkorligini kuchaytirish, zo‘ravonlik sodir etgan shaxslar bilan ishlash hamda ularning xulq-atvorini korreksiya qilish tizimini takomillashtirish kabi vazifalar belgilangan. Shuningdek, zo‘ravonlikdan jabrlangan shaxslarga tibbiy, psixologik, huquqiy va boshqa yordamlarni “Bitta murojaat nuqtasi” konsepsiyasi asosida integratsiyalashgan tarzda tashkil etish bo‘yicha takliflar ishlab chiqish nazarda tutilgan. Farmon doirasidagi “Yo‘l xaritasi”da oiladagi zo‘ravonlikka olib keluvchi ijtimoiy, iqtisodiy, axloqiy va boshqa omillarni ilmiy o‘rganish hamda amaliy yechimlarni ishlab chiqishga qaratilgan loyihalarni amalga oshirish vazifasi ham belgilangan. [5]. Bunday yondashuv zo‘ravonlikka qarshi kurashishni faqat huquqiy javobgarlik bilan cheklamasdan, jabrlanuvchining psixologik tiklanishi, xavfsizlik hissini mustahkamlash, qayta zo‘ravonlik xavfini kamaytirish hamda zo‘ravon xulq-atvorning ijtimoiy-psixologik sabablariga ta’sir ko‘rsatishni nazarda tutuvchi kompleks himoya tizimiga o‘tish zaruratini ko‘rsatadi.

XULOSA. Global tahdidlar sharoitida xotin-qizlarga nisbatan tazyiq va zo‘ravonlik ijtimoiy barqarorlik va inson xavfsizligiga ta’sir qiluvchi kompleks muammodir. O‘zbekistonda amaldagi qonunchilik jabrlanuvchining murojaat qilish, bepul huquqiy, ijtimoiy, psixologik va tibbiy yordam olish, himoya orderidan foydalanish, zo‘ravonlik sodir etgan shaxsga nisbatan ma’muriy yoki jinoiy javobgarlik choralari qo‘llash hamda rehabilitatsiya xizmatlaridan foydalanish imkoniyatlarini mustahkamlagan. Shu bilan birga, zo‘ravonlikning takroriy xususiyatga ega bo‘lish xavfi huquqiy himoya choralari o‘zini yetarli deb hisoblash imkonini bermaydi. Xavfsizlikni baholash, inqirozli psixologik yordam, psixoedukatsiya, individual va guruhviy qo‘llab-quvvatlash, ijtimoiy resurslarni faollashtirish hamda muntazam monitoringni huquqiy himoya bilan yagona tizimga integratsiyalash zarur. Bu esa zo‘ravonlik oqibatlarini kamaytirish bilan birga xotin-qizlarning mustaqil qaror qabul qilish imkoniyatlarini kuchaytirish, takroriy

zo‘ravonlik xavfini pasaytirish va ularning jamiyatga xavfsiz ijtimoiy integratsiyasini ta‘minlashga xizmat qiladi. Shu jihatdan, huquqiy va ijtimoiy-psixologik mexanizmlarning o‘zaro uyg‘unligi xotin-qizlarni zo‘ravonlikdan himoya qilish samaradorligini hamda jamiyatdagi ijtimoiy barqarorlikni ta‘minlashning muhim sharti sifatida namoyon bo‘ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. <http://lex.uz/docs/-6445145>
2. O‘zbekiston Respublikasining 2019-yil 2-sentabrdagi O‘RQ-561-son Qonuni. <https://lex.uz/docs/-4494709>
3. O‘zbekiston Respublikasining 2023-yil 11-apreldagi O‘RQ-829-son Qonuni. <https://lex.uz/docs/-6430272>
4. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2024-yil 25-iyundagi 354-son qarori. <https://lex.uz/docs/-6982043>
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2026-yil 3-martdagi PF-33-son Farmoni. <https://lex.uz/docs/-8070193>
6. World Health Organization. Violence against women. <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/violence-against-women>

****=====****

=====

3-SHO‘BA. YANGI O‘ZBEKISTONDA INNOVATSION TEXNIKA VA TEKNOLOGIYALARNI RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY-AMALIY ASPEKTLARI.

=====

PAXTANI MAYDA IFLOSLIKLARDAN TOZALASH ISHCHI AGREGATINING DINAMIK TAXLILI

Djurayev Anvar Djurayevich

Toshkent to‘qimachilik va yengil sanoat instituti,

“Mashinasozlik” kafedrası, t.f.d., professor

anvardjurayev@gmail.com

Qorachayeva Oltinoy Akbaraliyevna

Andijon davlat texnika instituti,

tayanch doktoranti

oltinoyismoilova87@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada paxtani mayda iflosliklardan tozalash qurilmasi ishchi agregatining dinamik tahlili va matematik modeli keltirilgan. Tavsiya etilgan tozalagich kinematik sxemasi tahlil qilinib, undagi qoziqli barabanlar va plankalarning o‘ziga xos og‘ish burchaklari hamda to‘lqinsimon sirtlari o‘rganilgan. Lagranjning II-tartibli differensial tenglamalaridan foydalangan holda tozalash zonasidagi uch massali mashina agregatining harakat qonuniyatlari hamda texnologik qarshilik momentlari aniqlangan. Tadqiqotlar asosida yuritgich vali va qoziqli barabamlarning burchak tezliklari hamda yuklanish momentlarining vaqt bo‘yicha o‘zgarish grafiklari olingan va tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: Paxta tozalagich, qoziqli baraban, kinematik sxema, dinamik tahlil, Lagranj tenglamasi, inertsia momenti, texnologik qarshilik, burchak tezligi.

Аннотация: В данной статье представлен динамический анализ и математическая модель рабочего агрегата устройства для очистки хлопка от мелких соринок. Проанализирована кинематическая схема предлагаемого очистителя, изучены специфические углы наклона и волнообразные поверхности колковых барабанов и планок. С использованием дифференциальных уравнений Лагранжа II рода определены закономерности движения и моменты технологического сопротивления трехмассного машинного агрегата зоны очистки. На основе проведенных исследований получены и проанализированы графики изменения угловых скоростей приводного вала, колковых барабанов и моментов нагрузки во времени.

Ключевые слова: Хлопкоочиститель, колковый барабан, кинематическая схема, динамический анализ, уравнение Лагранжа, момент инерции, технологическое сопротивление, угловая скорость.

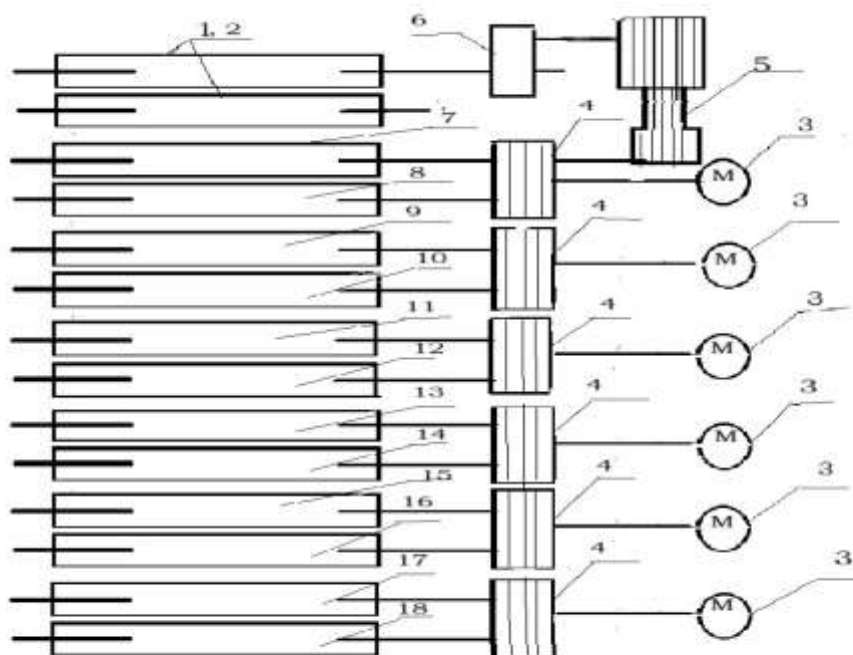
Abstract: *This article presents a dynamic analysis and mathematical model of the working unit of a cotton cleaner designed for removing fine impurities. The kinematic scheme of the proposed cleaner is analyzed, and the specific inclination angles and wavy surfaces of the spiked drums and slats are investigated. Using Lagrange's equations of the second kind, the motion patterns and technological resistance moments of the three-mass machine aggregate in the cleaning zone are determined. Based on the research, graphs illustrating the variations of angular velocities of the drive shaft, spiked drums, and load moments over time are obtained and analyzed.*

Keywords: *Cotton cleaner, spiked drum, kinematic scheme, dynamic analysis, Lagrange equation, moment of inertia, technological resistance, angular velocity.*

Tavsiya etilgan tozalagich kinematik sxemasi taxlili

Tavsiya etilgan paxtani mayda iflosliklardan tozalagich yuqorida qayd etilganidek (1.1-rasm) o'n ikkita qoziqli barabanlarni o'z ichiga oladi. Bunda o'ziga xosligi shundan iboratki har bir qoziqli barabandagi qoziqlar qatori va plankalar og'ma joylashtirilgan, og'ish burchaklari birinchi to'rt barabanda 15, ikkinchi to'rt barabanda 10 va oxirgi to'rt barabanda 5 qilib olingan. Shuningdek plankalar sirtlari to'lqinsimon qilib olingan. Ta'minlovchi valiklar 3-qoziqli baraban va 4- qoziqli barabanlar yuqorisiga qo'yilgan. Har ikki qoziqli barabanga bir elektr yuritgich harakat manbai sifatida foydalanilgan.

2.10-rasmda tavsiya etilgan paxtani mayda iflosliklardan tozalagichning kinematik sxemasi keltirilgan.

2.10-Rasm. Tavsiya etilgan paxta mayda iflosliklardan tozalagich

Bu yerda, 3-elektr yuritgichlar, 4,5- tasmali uzatmalar, 6- variator, 1-2- tozalovchi valiklar, 7,8.....18- qoziqli barabanlar

Kinematik sxemada asosan 1 va 2 ta'minlovchi valiklar harakati elektr yuritgich 3dan, tasmali uzatma 4 orqali, so'ngra tasmali uzatma 5 va variator 6 orqali oladi. Bunda qoziqli barabanlar 7,8 lar elektr yuritgich 3 dan va tasmali uzatmalar 4 orqali aylanma harakatni oladilar. Shu tartibda keying 10 ta qoziqli barabanlar mos elektr yuritgichlardan harakatni oladilar. Shu tartibda keyingi 10 ta qoziqli barabanlar mos elektr yuritgichlarda harakatni oladilar. Har bir elektr yuritgich quvvati $P=3,0$ kv, rotni aylanish chastotasi 945ayl/min qilib olingan. Demak, tozalagichda 6 ta elektr yuritgich qo'llanilgan. Tozalagichni ishlash jarayonida paxtani titilishi ortib borishi bilan qoziqlar va plankalarni og'ish burchaklari kamayib boorish tartibida olingan. Tozalash seksiyalarini yetarli darajada ta'minlash uchun har bir qoziqchali barabanning burchak tezliklarini noaniqlik koeffisiyenti, yoki tebranish qamrovlari yetarli darajada bo'lishi maqsadga muvofiqdir [1]. Shuning uchun har bir tozalash zonasi uchun tasmali uzatmalar bikrlilik dissipitiv xususiyatlari, qoziqchali barabanlar inertsia momentlari hamda paxtani titilishi va tozalanishidan kelayotgan texnologik qarshiliklarni o'zgarish qonuniyatlarini

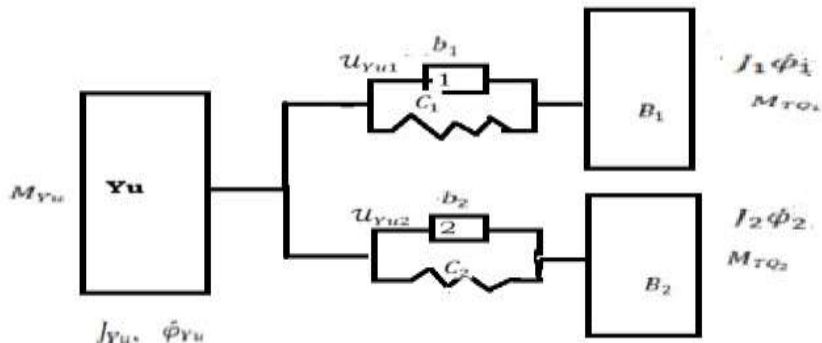
aniqlash muhim hisoblanadi. Shuning uchun tadqiqotlarni mashina agregati sifatida ko‘rib chiqish muhim hisoblanadi.

Tozalagich tozalash zonasi mashina agregati hisoblamasi va matematik modeli.

Tozalagich matematik sxemasiga asosan o‘zaro kinematik jihatidan o‘zaro bog‘lanmagan 6 ta mashina agregatlarini o‘z ichiga oladi. Bunda birinchi mashina agregatida ikki ta‘minlovchi valiklar hisobiga besh massali sistemaga ega bo‘ladi. Qolgan besh mashina agregatlari o‘zaro bir hil bo‘lib uch massadan iboratdir. Umuman olganda E, J larda har bir tozalash zonasi mashinasi agregatlari dinamik modellari keltirilgan. Lekin ularda qoziqchali barabanlar og‘maligi hisobiga texnologik qarshiliklar o‘zaro farq qiladi.

Ko‘rilayotgan tozalagich kinematik sxemasi xususiyatlarini inobatga olib, ikkinchi tozalash zonasi mashina agregati dinamik tahlilini ko‘rib chiqildi.

2.11-rasmda Tavsiya etilgan tozalagichning ikkinchi tozalash zonasi uchun mashina agregati hisob sxemasi keltirilgan.

Hisob sxemasiga ko‘ra tozalagich umumiy tozalash zonasidagi mashina agregati uch massali bo‘lib elektr yuritgichdan tasmali uzatma orqali ikkiga tarmoqlangan massalar, qoziqli barabandan iborat.

Hisob sxemasida ko‘rsatilgan massalarning inertsia momentlari, asosan tashkil etuvchi massalar inertsia momentlarini keltirilgan qiymatlari belgilangan.

Ularni nazariy va amaliy tomondan aniqlash mumkin.

Nazariy tomondan aylanuvchi massa inertsia momenti quyidagi ifoda orqali hisoblanadi[2].

$$J = \frac{\pi\gamma}{32g} d^4 l \quad (2.11)$$

Bu yerda, d, l – aylanuvchi massa diametri va uzunligi, g - erkin tushish tezlanishi,

$$\pi = 3,14, \gamma \text{ – massaning solishtirma og'irligi.}$$

Amaliy jihatdan laboratoriya uskunalarda erkin tushish usulida tajribada inertsia momenti aniqlanadi:

$$J = \frac{R_m}{\frac{2h}{t_1^2} - \frac{2h}{t_2^2}} (m_1 g (1 - \frac{2h}{gt_1^2}) - m_2 g (1 - \frac{2h}{gt_2^2})) \quad (2.12)$$

Bu yerda, m_1, m_2 – osiladigan yuk massalari; h - massani tushish balandligi; R_m – massa osilgan arqon yoki trotsen o'ralgan shkiv radiusi; t_1, t_2 – massalarni tushish vaqti.

Tasmali uzatmalarning bikrlilik va dissipisiya koeffitsiyentlari Ribin formulalaridan foydalanib chiqiladi:

$$b = \frac{\psi T}{4\pi} C \quad C = \frac{ar^2 EF}{l_p} \quad (2.13)$$

Bu yerda, a - tomoni boshlang'ich tarangligini ifodalaydigan koeffitsiyent; E - qayishqoqlik moduli; F - tasmani ko'ndalang kesim yuzi; r -shkiv radiusi; l_p –tasma uzunligi; T - tebranish davri; ψ –koeffitsiyent tozalagichda keltirilgan alohida elektr yuritgichlar mashina agregatlari matematik modellariga I.C. Pinchuk tomonidan keltirilgan mexanik dinamik xarakteristika orqali inobatga olingan. Bunda elektr yuritgichlarni ishi tushirish va to'xtashlari juda ozligini inobatga olganda, elektr yuritgichlarni keltirilgan mexanik xarakteristikada asosan elektromexanik o'tish jarayonlari barqaror harakat davrida inobatga olinadi:

$$\frac{\omega_0 - \varphi_{Yu}}{\omega_0} = \frac{s_k}{2M_k} M_{Yu} + \frac{1}{2\omega_0 M_k} M_g \quad (2.14)$$

Bu yerda, M_{Yu}, M_k –elektr yuritgichdagi turuvchi moment va uning kritik qiymati;

ω_0 –ideal erkin harakatdagi aylanish chastotasi; s_k –elektr yuritgichdagi sirpanishning kritik qiymati[3].

Tozalagich mashina agregati massalari harakatini ifodalovchi differensial tenglamalarni Lagranjning II tartibli ifodadan foydalanib topiladi:

$$\frac{d}{dt} \left(\frac{\partial T}{\partial \dot{\varphi}_i} \right) - \frac{\partial T}{\partial \varphi_i} + \frac{\partial \Pi}{\partial \varphi_2} + \frac{\partial \Phi}{\partial \dot{\varphi}_1} = M(\varphi_1) \quad (2.15)$$

Bu yerda $\varphi_i, \dot{\varphi}_1$ – umumlashgan koordinata va uning vaqt bo‘yicha hosilasi, t-vaqt, T, Π, Φ - sistema kinetik, potensial energiyalari va Releyning dissipativ funksiyasi, $M(\varphi_i)$ -umumlashgan kuchlar momentlari.

Tozalagich mashina agregati massalari kinetik, potensial energiyalari:

$$\begin{aligned} T &= \frac{1}{2} (J_{10} \dot{\varphi}_{Yu}^2 + J_1 \dot{\varphi}_1^2 + J_2 \dot{\varphi}_2^2); \\ \Pi &= \frac{1}{2} C_1 (\varphi_{Yu} - \mathcal{U}_{Yu1} - \varphi_1)^2 + \frac{1}{2} C_2 (\varphi_{Yu} - \mathcal{U}_{Yu2} - \varphi_2)^2, \end{aligned} \quad (2.16)$$

Releyning dissipativ funksiyasi :

$$\Phi = \frac{1}{2} b_1 (\dot{\varphi}_{Yu} - \mathcal{U}_{Yu1} \dot{\varphi})^2 + \frac{1}{2} b_2 (\dot{\varphi}_{10} - \mathcal{U}_{Yu2} \dot{\varphi}_2)^2 \quad (2.17)$$

Bu yerda, J_{Yu}, J_1, J_2 , - massalar inertsia momentlari;

$\dot{\varphi}_{10}, \dot{\varphi}_2, \dot{\varphi}_1$ – massalar burchak tezliklari; $\mathcal{U}_{Yu1}, \mathcal{U}_{Yu2}$ – tasmali uzatmalar uzatish nisbatlari; C_1, C_2, b_1, b_2 - tasmali uzatmalar aylanma birlilik dissipatsiya koeffitsiyentlari.

Tozalagich mashina agregatlari har bir massasi uchun alohida Lagranj tenglamalari qo‘shiluvchilarini aniqlaymiz:

$$\begin{aligned} \frac{d}{dt} \left(\frac{\partial T}{\partial \dot{\varphi}_{Yu}} \right) &= J_{Yu} \dot{\varphi}_{Yu}; & \frac{d}{dt} \left(\frac{\partial T}{\partial \dot{\varphi}_1} \right) &= J_1 \dot{\varphi}_1; & \frac{d}{dt} \left(\frac{\partial T}{\partial \dot{\varphi}_2} \right) &= J_2 \dot{\varphi}_2; \\ \frac{\partial \Pi}{\partial \varphi_{Yu}} &= C_1 (\varphi_{Yu} - \mathcal{U}_{Yu1} - \varphi_1) + C_2 (\varphi_{Yu} - \mathcal{U}_{Yu2} - \varphi_2) \\ \frac{\partial \Pi}{\partial \varphi_1} &= \mathcal{U}_{Yu1} C_1 (\varphi_{Yu} - \mathcal{U}_{Yu1} - \varphi_1); \\ \frac{\partial \Pi}{\partial \varphi_2} &= \mathcal{U}_{Yu2} C_2 (\varphi_{Yu} - \mathcal{U}_{Yu2} - \varphi_2); \\ \frac{\partial \Phi}{\partial \dot{\varphi}_{Yu}} &= b_1 (\dot{\varphi}_{Yu} - \mathcal{U}_{Yu1} \dot{\varphi}_1) + b_2 (\dot{\varphi}_{Yu} - \mathcal{U}_{Yu2} \dot{\varphi}_2) \\ \frac{\partial \Phi}{\partial \dot{\varphi}_1} &= -\mathcal{U}_{Yu1} b_1 (\dot{\varphi}_{Yu} - \mathcal{U}_{Yu2} \dot{\varphi}_1); \\ \frac{\partial \Phi}{\partial \dot{\varphi}_2} &= -\mathcal{U}_{Yu2} b_2 (\dot{\varphi}_{Yu} - \mathcal{U}_{Yu2} \dot{\varphi}_2) \end{aligned} \quad (2.18)$$

Mos ravishda Lagranj tenglamalaridagi umumlashgan kuchlar momentlarini aniqlaymiz. Bunda paxta bo'laklari birinchi baraban qoziqlaridan markazdan qochma kuch ta'sirida otilib chiqib juda kichik trayektoriyada keyingi qoziqli baraban sirtiga kelib uriladi, uni aylanishiga qarshilik qiladi[4]. Shuningdek qoziqli barabandagi paxta bo'laklari to'rli yuza bo'ylab olib o'tishda ham qarshilikka uchraydi. Shularni inobatga olgan holda qoziqli barabandagi texnologiya qarshiliklarini quyidagicha yozishimiz mumkin;

$$M_{TQ} = [\sum_{i=1}^n m_i 1 + \sin \mathcal{B}] \left[\dot{\phi}_i^2 \left(r_i - \frac{h}{2} \right) + g r_i - \sin \alpha_i \right] \quad (2.19)$$

Bu yerda, m_i – otilib chiqqan paxta bo'laklari massalari; $\dot{\phi}_1$ -oldingi qoziqli baraban burchak tezligi; r_i, h – baraban tashqi aylanalar radiusi va qoziq(planka) balandligi

α_i -paxta bo'lagini ilib olgan qoziqni joylashni burchagi; $\mathcal{B}$ - plankalar og'ish burchagi.

Mos ravishda umumlashgan holda ko'riladigan mashina agregati qoziqli barabanlardagi texnologik qarshiliklar:

$$\begin{aligned} M_{TQ_1} &= [\sum_{i=1}^n m_i 1 + \sin \mathcal{B}] \left[\dot{\phi}_{i-1}^2 \left(r_i - \frac{h}{2} \right) + g \sin \alpha_i \right]; \\ M_{TQ_2} &= [\sum_{i=1}^n m_i 1 + \sin \mathcal{B}] \left[\dot{\phi}_1^2 \left(r_i - \frac{h}{2} \right) + g \sin \alpha_i \right] \end{aligned} \quad (2.20)$$

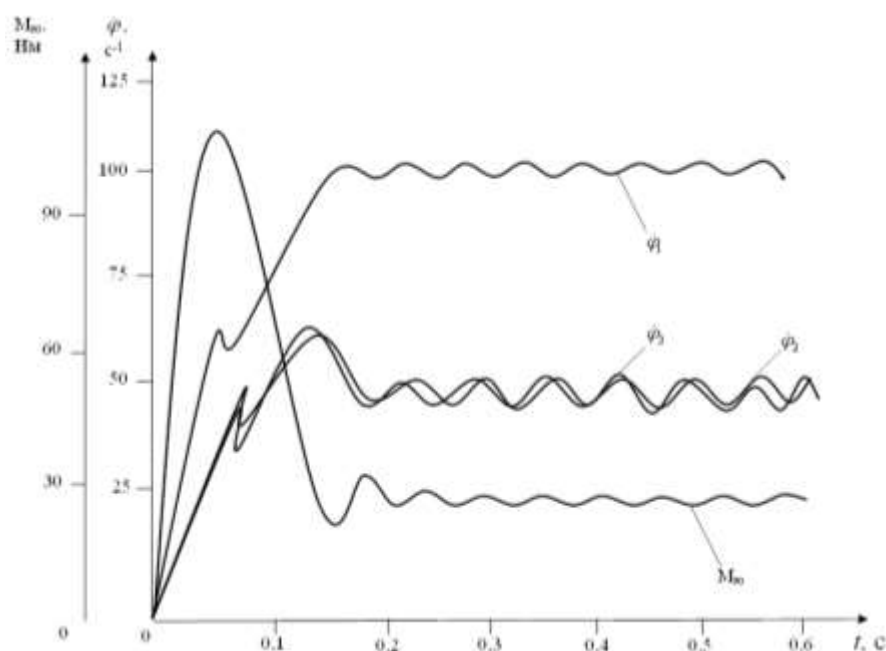
Olingan Lagranj tenglamalaridagi qo'shiluvchilari (2.18), (2.20) larni o'rniga qo'yib ko'rilayotgan tozalagich tegishli mashina agregati massalarini harakat qonuniyatlari ifodalovchi differensial tenglamalar sistemasi hosil qilamiz.

$$\begin{aligned} \frac{w_o - \dot{\phi}_1}{w_o} &= \frac{s_k}{2M_K} M_{Yu} + \frac{1}{2100M_K} M_{Yu}; \\ J_{Yu} \ddot{\phi}_{Yu} &= M_{Yu} - [b_1(\dot{\phi}_{Yu} \mathcal{U}_{Yu1} \dot{\phi}_1) + C_1(\phi_{Yu} - \mathcal{U}_{Yu1} \phi_1) + \\ &\quad + b_2(\dot{\phi}_{Yu} - \mathcal{U}_{Yu2} \dot{\phi}_2) + C_2(\phi_{Yu} - \mathcal{U}_{Yu2} \phi_2)] - M_{ishq}; \\ J_1 \ddot{\phi}_1 &= \mathcal{U}_{Yu1} - b_1(\dot{\phi}_{Yu} - \mathcal{U}_{Yu1} \dot{\phi}_1) + \mathcal{U}_{Yu1} C_1(\phi_{Yu} - \mathcal{U}_{Yu1} \phi_1) - \\ &\quad - \left(\sum_{i=1}^n m_i 1 + \sin \mathcal{B} \right) \left[\dot{\phi}_{i-1}^2 \left(r_i - \frac{h}{2} \right) + g \sin \alpha_i \right]; \\ J_2 \ddot{\phi}_2 &= \mathcal{U}_{Yu2} - b_2(\dot{\phi}_{Yu} - \mathcal{U}_{Yu2} \dot{\phi}_2) + \mathcal{U}_{Yu2} C_2(\phi_{Yu} - \mathcal{U}_{Yu2} \phi_2) - \end{aligned}$$

$$-\left(\sum_{i=1}^n m_2 1 + \sin \alpha_B\right) \left[\dot{\phi}_1^2 \left(r_i - \frac{h}{2}\right) + g \sin \alpha_i \right];$$

Bu yerda M_{ishq} – ishqalanish kuchlari momentlarini elektr yuritgich valiga keltirilgan qiymatlari[5].

Tadqiqotlar asosida tozalash zonasidagi mashina agregati yuritgich vali, qoziqli barabanlar harakat qonunlari va yuritgich yuklanishini o‘zgarish qonuniyatlari 2.12-rasmda keltirilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Джураев А. и др. Очиститель волокнистого материала. Полезной модели № FAP 2026 0246
2. Джураев А. и др. Очистительная секция хлопкоочистительного агрегата. Патент FAP №00948, Бюлл. №9, 2014.
3. Пособие по первичной обработке хлопка, АО «Узпахтасаноат». Ташкент, 2019, 141–150 стр.
4. А. Джураев и др. Рыхлительный барабан очистителя волокнистого материала. Патент IAP 03023, Бюл. 2, 2006 года.
5. Патент IAP №07077 «Очиститель волокнистого материала» 2022.

ETNOGRAFIK MATERIALLARNI TAHLIL QILISHDA MATEMATIK RAQAMLASHNING TEXNIK-NAZARIY IMKONIYATLARI

Ergashov Sultanmurad

Texnika fanlari nomzosi, dotsent

Xalilov Murodiljon Durbek o'g'li

katta o'qituvchi. Qo'qon universiteti Andijon filiali

Annotatsiya. Mazkur maqolada Turkiy urug'larining etnik tarkibiurf-odatlari, an'analari, xo'jalik faoliyati, migratsiyasi va madaniy merosini raqamli shaklda saqlash, tizimlashtirish va tahlil qilish imkoniyatlari yoritilgan. Shuningdek, raqamli arxivlar, elektron ma'lumotlar bazalari, geografik axborot tizimlari (GIS), Internet of Things (IoT), optik belgilarni aniqlash (OCR), audio va videoma'lumotlarni avtomatik qayta ishlash, sun'iy intellekt va raqamli egizak texnologiyalaridan foydalanishning ilmiy-amaliy ahamiyati ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: Turkiy urug'lari, etnografiya, raqamlashtirish, innovatsion texnika, raqamli texnologiyalar, sun'iy intellekt, GIS, IoT, OCR, raqamli arxiv, raqamli egizak, tarixiy-geografik xaritalash, madaniy meros, modernizatsiya.

Abstract. This article highlights the possibilities of preserving, systematizing, and analyzing the history, ethnic composition, clan structure, genealogical data, customs, traditions, economic activities, migration, and cultural heritage of Turkic tribes in digital form. It also examines the scientific and practical significance of using digital archives, electronic databases, geographic information systems (GIS), the Internet of Things (IoT), optical character recognition (OCR), automatic audio and video processing, artificial intelligence, and digital twin technologies.

Keywords: Turkic tribes, ethnography, digitalization, innovative technology, digital technologies, artificial intelligence, GIS, IoT, OCR, digital archive, digital twin, historical-geographical mapping, cultural heritage, modernization.

Аннотация. В данной статье освещаются возможности цифрового хранения, систематизации и анализа истории, этнического состава, родоплеменной структуры, генеалогических данных, обычаев, традиций, хозяйственной деятельности, миграции и культурного наследия тюркских родов. Также рассматривается научно-практическая значимость использования цифровых архивов, электронных баз данных, географических информационных систем (ГИС), Интернета вещей (IoT), распознавания оптических знаков (OCR), автоматической обработки аудио- и видеоданных, искусственного интеллекта и технологий цифрового двойника.

Ключевые слова: Тюркские племена, этнография, цифровизация, инновационная техника, цифровые технологии, искусственный интеллект, ГИС, IoT, OCR, цифровой архив, цифровой двойник, историко-географическое картирование, культурное наследие, модернизация.

Bugungi kunda fan, texnika va axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi tarix, etnografiya va madaniy merosni o'rganish usullariga ham sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Zamonaviy jamiyatda tarixiy va etnografik ma'lumotlarni faqat an'anaviy yozma manbalar asosida o'rganish bilan cheklanib qolmasdan, ularni raqamlashtirish, elektron ma'lumotlar bazalariga joylashtirish, geografik axborot tizimlari orqali xaritalash hamda sun'iy intellekt yordamida tahlil qilish yangi ilmiy imkoniyatlarni yuzaga keltirmoqda [1; 2].

Innovatsion texnologiyalar ishlab chiqarish sohasidagina emas, balki tarixiy-madaniy merosni o'rganish va saqlashda ham muhim vositaga aylanmoqda. Raqamlashtirish jarayoni tarixiy hujjatlar, qo'lyozmalar, shajara ma'lumotlari, fotosuratlar, xaritalar, muzey eksponatlari va og'zaki tarix materiallarini uzoq muddat saqlash hamda ulardan ilmiy foydalanish imkonini beradi.

Turkiy xalqlari va urug'larining tarixiy-etnografik merosini o'rganishda bunday yondashuv ayniqsa muhimdir. Chunki urug'larning kelib chiqishi, nomlanishi, tarqalishi, qarindoshlik aloqalari, migratsiya jarayonlari, urf-odatlar, an'analari va xo'jalik faoliyatiga oid ma'lumotlar turli manbalarda tarqoq holda uchraydi. Ularni yagona raqamli muhitga birlashtirish ilmiy tadqiqot samaradorligini oshiradi [3].

Yangi O'zbekistonda raqamlashtirish va innovatsion texnologiyalarni rivojlantirish davlat siyosatining muhim yo'nalishlaridan biri sifatida namoyon bo'lmoqda. Shu sababli tarixiy va etnografik merosni zamonaviy texnologiyalar asosida o'rganish ham raqamli transformatsiyaning muhim tarkibiy qismi sifatida qaralishi mumkin.

Turkiy urug'lari etnografiyasini tadqiq etishda tarixiy manbalar bilan bir qatorda arxeologik, geografik, genealogik va og'zaki tarix materiallari ham muhim ahamiyatga ega. Mazkur ma'lumotlarning turli formatlarda mavjudligi ularni yagona ilmiy tizimga keltirishni talab qiladi.

An'anaviy tadqiqotlarda ma'lumotlar asosan kitob, maqola, qo'lyozma, arxiv hujjati yoki dala tadqiqotlari natijasida olingan intervyular shaklida saqlanadi.

Raqamli texnologiyalar esa mazkur manbalarni yagona elektron muhitga birlashtirish imkonini beradi.

Raqamlashtirishning asosiy maqsadi faqat ma'lumotlarni elektron shaklga o'tkazishdan iborat emas. Uning asosiy vazifasi turli manbalar o'rtasidagi aloqalarni aniqlash, ma'lumotlarni tezkor izlash, tasniflash, xaritalash va tahlil qilish imkonini beruvchi kompleks axborot tizimini shakllantirishdir [4].

Bunday elektron tizim etnografik tadqiqotlarning ma'lumotlar bazasini shakllantirib, keyinchalik sun'iy intellekt va matematik modellashtirish usullaridan foydalanish uchun asos yaratadi.

Tarixiy va etnografik manbalarni raqamlashtirish ularning saqlanish muddatini uzaytirish va ulardan foydalanish imkoniyatlarini kengaytiradi. Ayniqsa, eski qo'lyozmalar, shajara hujjatlari, fotosuratlar va xaritalarning raqamli nusxalarini yaratish ularning fizik jihatdan yemirilishi natijasida yuzaga keladigan xavflarni kamaytiradi.

Raqamli arxiv tizimining umumiy tuzilishini quyidagicha ifodalash mumkin:

*Tarixiy manba → Raqamlashtirish → Elektron ma'lumotlar bazasi
→ AI/GIS tahlili → Ilmiy natija.*

Ushbu jarayonda OCR texnologiyasi alohida ahamiyatga ega. Eski bosma va qo'lyozma materiallarni optik belgilarni aniqlash orqali elektron matnga aylantirish tadqiqotchining katta hajmdagi materiallarni qayta ishlashga sarflaydigan vaqtini kamaytiradi. Bunday yondashuv tarixiy jarayonlarning dinamikasini o'rganish uchun muhim ilmiy asos yaratadi.

Sun'iy intellekt katta hajmdagi ma'lumotlarni qayta ishlash va ulardagi yashirin bog'liqliklarni aniqlash imkonini beruvchi zamonaviy texnologiyalardan biridir [5; 6].

Turkiy urug'lari etnografiyasini o'rganishda AI texnologiyalaridan quyidagi yo'nalishlarda foydalanish mumkin:

1. katta hajmdagi tarixiy matnlarni avtomatik tahlil qilish;
2. urug' nomlari va ularning variantlarini aniqlash;
3. tarixiy shaxslar haqidagi ma'lumotlarni guruhlash;

4. geografik nomlarni aniqlash;
5. bir nechta manbalardagi o'xshash ma'lumotlarni topish;
6. genealogik bog'lanishlarni tahlil qilish;
7. audio intervyularni matnga aylantirish;
8. fotosurat va hujjatlarni tasniflash;
9. tarixiy ma'lumotlarni mavzular bo'yicha guruhlash;
10. katta ma'lumotlar asosida ilmiy gipotezalarni shakllantirish.

Sun'iy intellektning ishlab chiqarish tizimlaridagi qo'llanilishida ma'lumotlarni doimiy yig'ish, qayta ishlash va boshqaruv qarorlarini shakllantirish tamoyili mavjud [7]. Xuddi shu tamoyilni raqamli etnografik tadqiqotlarga ham moslashtirish mumkin.

Masalan:

*Manbalar → Ma'lumotlarni raqamlashtirish → AI orqali tahlil →
→ Guruhlash → Bog'liqliklarni aniqlash → Ilmiy xulosa.*

Biroq AI natijalarini to'g'ridan-to'g'ri tarixiy haqiqat sifatida qabul qilish ilmiy jihatdan to'g'ri emas. Sun'iy intellekt mavjud ma'lumotlardagi xatolarni takrorlashi, turli davr va hududlarga tegishli axborotlarni aralashtirishi yoki yetarli dalilga ega bo'lmagan xulosalarni shakllantirishi mumkin. Shu sababli AI orqali olingan natijalar arxiv hujjatlari, ilmiy maqolalar, monografiyalar va boshqa ishonchli manbalar bilan tekshirilishi lozim.

Turkiy urug'larining tarixiy geografiyasi va migratsiya jarayonlarini o'rganishda GIS texnologiyalari katta ilmiy imkoniyatlarga ega. GIS yordamida urug'larning turli davrlardagi yashash hududlari, ko'chish yo'nalishlari va hududiy aloqalarini interaktiv xaritalarda tasvirlash mumkin.

Tarixiy ma'lumotlar koordinatalar bilan bog'langan holda:

$$[G = (V, E),]$$

ko'rinishidagi geografik-genealogik tarmoq orqali ifodalanishi mumkin. Bu yerda (V) — hududlar yoki urug'lar to'plami, (E) esa ular o'rtasidagi tarixiy, genealogik yoki migratsion aloqalarni ifodalaydi. GIS texnologiyalaridan

foydalanish tarixiy jarayonlarni oddiy matn orqali tasvirlashga qaraganda ko‘rgazmaliroq natija beradi. Bu, ayniqsa, ta’lim jarayonida muhim ahamiyatga ega.

IoT texnologiyalari dastlab ishlab chiqarish va texnik tizimlarda qurilmalarni yagona axborot tarmog‘iga birlashtirish uchun keng qo‘llanilgan [7; 8]. Sensorlar yordamida texnik parametrlarni real vaqt rejimida kuzatish, ma’lumotlarni markaziy tizimga uzatish va avtomatik tahlil qilish mumkin.

Mazkur texnologik yondashuvni muzeylar, arxivlar va etnografik markazlarda ham qo‘llash mumkin.

Masalan, tarixiy eksponatlarni saqlash xonalarida:

- harorat;
- namlik;
- yorug‘lik darajasi;
- chang miqdori;
- saqlash sharoitining o‘zgarishi

sensorlar orqali doimiy nazorat qilinishi mumkin.

Natijada tarixiy va etnografik eksponatlarning saqlanish sharoitlarini avtomatik monitoring qilish tizimi shakllanadi.

Bu yerda innovatsion texnika va raqamlashtirishning umumiy tamoyili — real vaqt rejimida monitoring, texnik holatni diagnostika qilish va ma’lumotlarga asoslangan qaror qabul qilish — madaniy meros obyektlarini muhofaza qilishga moslashtiriladi [4]. Zamonaviy ishlab chiqarishda raqamli egizak texnologiyasi real obyektning virtual modelini yaratish va uning holatini raqamli muhitda kuzatish imkonini beradi. Raqamli egizaklar zamonaviy ishlab chiqarish va Industry 4.0 konsepsiyasining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi [7; 8].

Mazkur konsepsiyani etnografik obyektlarga ham moslashtirish mumkin. Bunda real obyektning fotografik, videografik, geometrik va tarixiy ma’lumotlari yagona virtual modelga birlashtiriladi. Natijada yo‘qolib ketish xavfi mavjud bo‘lgan tarixiy-etnografik obyektlarning raqamli nusxasini saqlash, ularni ta’lim jarayonida namoyish qilish va kelajakdagi ilmiy tadqiqotlarda foydalanish imkoniyati paydo bo‘ladi.

Yuqoridagi texnologiyalarni alohida-alohida emas, balki yagona tizim sifatida birlashtirish yuqori ilmiy samaradorlik berishi mumkin.

Taklif qilinayotgan tizimni quyidagi model orqali ifodalash mumkin:

$$[D, DB, GIS, AI, VM, R]$$

bu yerda: (D) — dastlabki etnografik ma'lumotlar; (DB) — elektron ma'lumotlar bazasi; (GIS) — geografik axborot tizimi; (AI) — sun'iy intellekt asosidagi tahlil; (VM) — virtual yoki raqamli model; (R) — ilmiy natija.

Bunday kompleks yondashuv raqamli etnografiyaning ilmiy-metodik asoslarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Raqamli texnologiyalar imkoniyatlarining kengayishi bilan birga ilmiy mas'uliyat masalasi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, etnografik va genealogik ma'lumotlar bilan ishlashda manbaning kelib chiqishi, aniqligi va tarixiy konteksti e'tiborga olinishi zarur.

Sun'iy intellekt tomonidan aniqlangan ma'lumotlar quyidagi uch bosqichda tekshirilishi maqsadga muvofiq:

$$[AI_{\{natija\}} Manba_{\{tekshiruvi\}} Ilmiy_{\{xulosasi\}}.]$$

Ya'ni AI tomonidan ishlab chiqilgan dastlabki natija ilmiy manba bilan solishtiriladi va faqat tekshiruvdan keyingina ilmiy xulosaga aylantiriladi.

Shu jihatdan sun'iy intellekt tarixchi yoki etnografning o'rnini egallovchi vosita emas, balki tadqiqotchining imkoniyatlarini kengaytiruvchi yordamchi texnologiya sifatida qaralishi lozim. Innovatsion texnologiyalar an'anaviy tarixiy manbashunoslik va etnografik dala tadqiqotlarini almashtirmaydi, balki ularni to'ldiradi.

Sun'iy intellekt katta hajmdagi etnografik materiallarni tahlil qilish, ma'lumotlarni guruhlash, tarixiy hujjatlardan kerakli axborotni topish, audio yozuvlarni matnga aylantirish va turli manbalar o'rtasidagi bog'liqliklarni aniqlashda samarali vosita bo'la oladi. GIS texnologiyalari Turkiy urug'larining tarixiy-geografik tarqalishi va migratsiya jarayonlarini xaritalash imkonini beradi.

IoT texnologiyalari muzey va arxivlarda tarixiy obyektlarning saqlanish sharoitlarini real vaqt rejimida nazorat qilishga, raqamli egizak texnologiyasi esa

tarixiy-etnografik obyektlarning virtual modellarini yaratishga xizmat qilishi mumkin.

Shu bilan birga, innovatsion texnologiyalarni qo'llashda asosiy tamoyil — texnologiyani maqsad emas, ilmiy tadqiqot samaradorligini oshiruvchi vosita sifatida qarashdir. Sun'iy intellekt yordamida olingan natijalar ishonchli tarixiy manbalar bilan tekshirilishi, an'anaviy manbashunoslik va etnografik tadqiqot metodlari bilan uyg'unlashtirilishi zarur.

Umuman olganda, Turkiy urug'lari etnografiyasini raqamlashtirish, GIS, IoT, sun'iy intellekt va raqamli modellashtirish texnologiyalarini birlashtirish Yangi O'zbekistonda tarixiy-madaniy merosni zamonaviy ilmiy metodlar asosida o'rganishning istiqbolli yo'nalishlaridan biridir. Bunday tizimning shakllantirilishi nafaqat mavjud tarixiy ma'lumotlarni saqlash, balki yangi ilmiy xulosalarni shakllantirish, ta'lim jarayonini takomillashtirish va kelajak avlodga boy madaniy merosni zamonaviy raqamli shaklda yetkazish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Rogers E.M. *Diffusion of Innovations*. — New York: Free Press.
2. Schwab K. *The Fourth Industrial Revolution*. — World Economic Forum.
3. Brynjolfsson E., McAfee A. *The Second Machine Age*. - New York: W.W. Norton.
4. Groover M.P. *Automation, Production Systems, and Computer-Integrated Manufacturing*. — Pearson.
5. Bolton W. *Mechatronics: Electronic Control Systems in Mechanical and Electrical Engineering*. — Pearson.
6. Monkman G.J., Taylor P.M., McIsaac K.A. *Robot Grippers*. — Wiley.
7. Lee J., Bagheri B., Kao H.A. A Cyber-Physical Systems Architecture for Industry 4.0-Based Manufacturing Systems // *Manufacturing Letters*.
8. Kagermann H., Wahlster W., Helbig J. *Recommendations for Implementing the Strategic Initiative INDUSTRIE 4.0*.

TO‘QIMACHILIK KORXONALARIDA AXBOROT TA‘MINOTIGA ASOSLANGAN SIFAT BOSHQARUV TIZIMI VA UNING IJOBIY JIHATLARI

Vasiyev Xayrullo Ulugbekovich

PhD katta o‘qituvchisi t.f.f.d.

Andijon davlat texnika instituti

Andijon, Uzbekistan.

e-mail: auhf@mail.ru Tel: 93-632-67-17

<https://orcid.org/0000-0001-6329-0082>

Kamilova Omina Zoxidjon qizi

“Qurilish muhandisligi va arxitektura” kafedrası assistenti

Andijon davlat texnika instituti

Andijon, Uzbekistan.

e-mail: ominakamilova4@gmail.com Tel: 90-202-91-20

Annotatsiya: Mazkur maqolada to‘qimachilik korxonalarida axborot ta‘minotiga asoslangan sifat boshqaruv tizimini shakllantirishning nazariy va amaliy jihatlari tahlil qilingan. Raqamli texnologiyalar, xususan ERP, MES, BI, QMS, PLM, CRM, IoT, AI va bulutli tizimlarning ishlab chiqarish jarayonlariga tatbiq etilishi natijasida korxonalarda mahsulot sifati, ishlab chiqarish samaradorligi hamda iste‘molchilar qoniqish darajasi sezilarli darajada oshishi aniqlangan. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, axborot tizimlaridan foydalanish mahsulotdagi nuqsonlar sonini 60% dan ortiq kamaytiradi, ishlab chiqarishdagi xatoliklarni 25% gacha qisqartiradi hamda boshqaruv qarorlarini qabul qilish tezligini oshiradi. Natijada, to‘qimachilik korxonalarining raqobatbardoshligi va eksport salohiyati oshadi.

Kalit so‘zlar: axborot tizimi, sifat menejmenti, ERP, MES, BI, PLM, CRM, IoT, sun‘iy intellekt, to‘qimachilik sanoati.

Аннотация: В статье анализируются теоретические и практические аспекты формирования системы управления качеством, основанной на использовании информационных технологий, на предприятиях текстильной промышленности. Установлено, что внедрение в производственные процессы цифровых технологий — в частности, систем классов ERP, MES, BI, QMS, PLM, CRM, а также решений на базе IoT, ИИ и облачных технологий — способствует значительному повышению качества продукции, эффективности производства и уровня удовлетворенности клиентов. Результаты анализа показывают, что применение информационных систем позволяет сократить количество дефектов продукции более чем на 60%, снизить число производственных ошибок на величину до 25% и ускорить процесс принятия управленческих решений. Вследствие этого повышаются

конкурентоспособность и экспортный потенциал текстильных предприятий.

Ключевые слова: информационная система, управление качеством, ERP, MES, BI, PLM, CRM, IoT, искусственный интеллект, текстильная промышленность.

Abstract: This article analyzes the theoretical and practical aspects of establishing an information-driven quality management system in textile enterprises. It is determined that the implementation of digital technologies—specifically ERP, MES, BI, QMS, PLM, CRM, IoT, AI, and cloud systems—in production processes leads to significant improvements in product quality, production efficiency, and customer satisfaction. Analyses indicate that the use of information systems reduces the number of product defects by more than 60%, cuts production errors by up to 25%, and accelerates the speed of managerial decision-making. Consequently, the competitiveness and export potential of textile enterprises are enhanced.

Keywords: information system, quality management, ERP, MES, BI, PLM, CRM, IoT, artificial intelligence, textile industry.

Raqobatbardosh bozor sharoitida to‘qimachilik mahsulotlarining sifati muhim omil bo‘lib qolmoqda. Mahsulot sifati, iste’molchilar talabini qondirish, sifatni oshirishga qaratilgan axborot tizimlari, ularning samaradorligi, ishlab chiqarish jarayonida qo‘llanilishi va zamonaviy yondashuvlar korxonaning barqaror rivojlanishiga xizmat qiladi [1].

To‘qimachilik korxonalarida bir qator axborot resurslari sifat menejmentida keng qo‘llaniladi [2]. Bu esa jarayonning nisbatan yaxshilanishiga zamin bo‘ladi. Quyidagi 1-jadvalda axborot resurslari aks ettirilgan.

To‘qimachilik korxonalarida axborot resurslarini sifat menejmentiga tadbiiq etilishi

1-jadval

Tizim turi	Funktsiyasi	Natija
ERP (SAP, 1C)	Resurslarni boshqarish, zahiralarini nazorat qilish	Ma’lumotlar markazlashtiriladi
MES	Ishlab chiqarishni real vaqtda nazorat qilish	Nosozliklar tez aniqlanadi
BI (Power BI)	Tahlil va hisobotlarni avtomatlashtirish	Qarorlar samaradorligi oshadi

QMS (ISO 9001)	Sifat jarayonlarini standartlashtirish	Sifat darajasi barqaror bo'ladi
----------------	--	---------------------------------

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, **ERP** va **MES** tizimlari to'qimachilik ishlab chiqarishning asosiy tayanch elementlaridan hisoblanadi [3]. Ular yordamida xomashyo harakati, ishlab chiqarish bosqichlari va mahsulot tayyorlanish jarayoni to'liq nazorat qilinadi. BI tizimlari esa rahbariyat uchun analitik ma'lumotlarni tezkor shakllantirib, strategik qarorlarni qabul qilishni osonlashtiradi. Shu bilan birga, **QMS** (ISO 9001) standarti asosida sifat tizimini yuritish korxonaning ichki jarayonlarini me'yorlashtirishga xizmat qiladi [4].

To'qimachilik korxonalarida raqamli boshqaruv tizimlari joriy etilishi natijasida:

- ishlab chiqarishdagi xatoliklar **20–25%** gacha kamayadi;
- ishlab chiqarish samaradorligi **15–20%** ga oshadi;
- mahsulot sifati bo'yicha shikoyatlar soni **10%** dan ortiq qisqaradi;
- audit jarayonlari uchun sarflanadigan vaqt **30%** gacha kamayadi [5].

Bu ko'rsatkichlar korxonada sifat menejmentining axborot texnologiyalariga asoslangan holda samarali ishlashini tasdiqlaydi.

Axborot tizimlarining joriy etilishi natijasida erishiladigan ijobiy o'zgarishlar

2-jadval

Ko'rsatkich	Joriy etilishdan oldin	Joriy etilgandan so'ng	O'zgarish (%)
Mahsulotdagi nuqsonlar soni	4,2 %	1,6 %	-61.9 %
Buyurtmalarni bajarish muddati	12 kun	8 kun	-33.3 %
Mijozlar shikoyati	35 ta/oy	10 ta/oy	-71.4 %

Bundan tashqari, **PLM (Product Lifecycle Management)** tizimlarining joriy etilishi ham ishlab chiqarish sifatini oshirishda muhim o'rin tutadi. Ushbu tizim mahsulotning butun hayotiy siklini — dizayn, namunaviy ishlab chiqish, sinovdan o'tkazish, seriyali ishlab chiqarish va bozorga chiqarish bosqichlarini yagona

platformada boshqarish imkonini beradi [6]. PLM orqali mahsulot sifatiga ta'sir etuvchi har bir omil oldindan nazorat qilinadi, bu esa sifat nuqsonlarini **30–40%** gacha kamaytirishga olib keladi.

Shuningdek, CRM (Customer Relationship Management) tizimlari orqali iste'molchilar bilan o'zaro aloqalar takomillashtiriladi [7]. Mijozlardan kelib tushgan fikr-mulohazalar, taklif va shikoyatlar avtomatik tarzda qayd etiladi va ular asosida sifatni yaxshilash rejasi ishlab chiqiladi. Natijada, iste'molchilar qoniqish darajasi 15–18% ga oshadi, mijozlarni yo'qotish ko'rsatkichi esa 10% ga kamayadi.

IoT (Internet of Things) texnologiyalarining qo'llanilishi ishlab chiqarishdagi jarayonlarni real vaqt rejimida kuzatish imkonini beradi [8]. Masalan, to'qimachilik dastgohlarida harorat, namlik, ip tortilishi yoki tezlik ko'rsatkichlari avtomatik ravishda o'lchanib, markaziy tizimga uzatiladi. Bu ma'lumotlar asosida tizim o'z-o'zidan muvozanatni tiklaydi yoki operatorni ogohlantiradi. Natijada, uskunalarning ishdan chiqish holatlari 25–30% gacha kamayadi, ishlab chiqarishdagi uzilishlar esa 20% dan ortiq qisqaradi.

Bundan tashqari, sun'iy intellekt (AI) elementlari joriy etilgan tahliliy tizimlar sifatni baholash jarayonini avtomatlashtirishga imkon beradi [9]. AI yordamida ishlab chiqarilgan mahsulotlarning tasvirlari, tuzilishi va rangi avtomatik tarzda tahlil qilinib, inson ko'zi ilg'ay olmagan mayda nuqsonlar aniqlanadi. Bunday tizimlar joriy etilgan korxonalarda sifat nazorati aniqligi 95–98% gacha oshadi.

Bulutli texnologiyalar (Cloud-based systems) esa barcha sifat menejmenti hujjatlarini yagona onlayn muhitda saqlaydi. Bu yondashuv audit, sertifikatlash va tahlil jarayonlarini soddalashtiradi, ma'lumotlarga istalgan joydan tezkor kirish imkonini yaratadi. Bulutli tizimlar joriy etilgan korxonalarda ma'muriy xarajatlar o'rtacha 12–15% gacha kamayganligi kuzatilgan [10].

Umuman olganda, to'qimachilik korxonalarida raqamli axborot tizimlarining qo'llanilishi natijasida:

- ishlab chiqarish jarayonlarining shaffofligi ortadi;
- inson omilidan kelib chiqadigan xatoliklar keskin kamayadi;
- sifat nazorati avtomatlashtiriladi;

- rahbariyatning qaror qabul qilish jarayoni tezlashadi;
- eksportga mo'ljallangan mahsulotlar sifat ko'rsatkichlari xalqaro standartlarga yaqinlashadi.

Natijalar shuni ko'rsatadiki, sifat menejmentining axborot texnologiyalariga asoslangan holda tashkil etilishi to'qimachilik korxonalarining raqobatbardoshligini oshiradi, ishlab chiqarish samaradorligini ta'minlaydi va jahon bozorga chiqish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. ISO 9001:2015 – Quality Management Systems – Requirements. International Organization for Standardization, Geneva, 2015.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ–3832-son qarori.
3. SAP SE. ERP for Textile Manufacturing: Process Integration and Optimization, 2023.
4. Vasiyev X.U. To'qimachilik korxonalarida nuqsonli mahsulotlarni nazorat qilish orqali mahsulot sifatini boshqarish // Andijon: Andijon mashinasozlik instituti Mashinasozlik ilmiy texnika jurnali. – 2024. № 1-son. – 90-96 b.
5. Vasiev Kh.U. IMPROVEMENT OF THE PRODUCT QUALITY MANAGEMENT SYSTEM AT TEXTILE ENTERPRISES. American Journal of Applied Science and Technology, 4(10), 101–105. <https://doi.org/10.37547/ajast/Volume04Issue10-15>
6. Gubich L.V. Sanoat korxonalarida mahsulotlarning hayot aylanishini ta'minlash uchun axborot texnologiyalarini joriy etish. - Minsk: Belarus fani, 2022. 129 p.
7. Salesforce. CRM Strategy for Textile Industry: Customer Retention and Feedback Systems, 2022.
8. IBM IoT Division. Industrial IoT in Smart Textile Production, 2023.
9. Губарев А.В. Совершенствование системы менеджмента качества организации на основе улучшения ее информационного обеспечения: автореферат // – Брянск: БГТУ. 2010. 5-6 ст.
10. Microsoft Azure. Cloud-Based Quality Management Solutions, 2024.

SUN'IY INTELEKTNING TA'LIM JARAYONIGA TA'SIRI

Teshaboyeva Zilola Toshpo'latovna

AndDTI "Menejment" kafedrasi katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada sun'iy intellekt (SI) texnologiyalarining ta'lim jarayoniga ta'siri tahlil qilinadi. Xalqaro tadqiqotlar (OECD, UNESCO, meta-tahlillar) va O'zbekiston tajribasi asosida SI ning o'quv natijalariga ijobiy va salbiy tomonlari ko'rib chiqiladi. Statistik ma'lumotlar va empirik tadqiqotlar tahlili asosida SI dan samarali foydalanish bo'yicha tavsiyalar beriladi.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, ta'lim jarayoni, o'quv natijalari, raqamli ta'lim, O'zbekiston, meta-tahlil.

Abstract. The article analyzes the impact of artificial intelligence (AI) technologies on the educational process. Based on international studies (OECD, UNESCO, meta-analyses) and the experience of Uzbekistan, the positive and negative aspects of SI on learning outcomes are considered. Based on the analysis of statistical data and empirical research, recommendations are given for the effective use of SI.

Keywords: artificial intelligence, learning process, learning outcomes, digital education, Uzbekistan, meta-analysis.

Аннотация. В статье анализируется влияние технологий искусственного интеллекта (ИИ) на образовательный процесс. На основе международных исследований (ОЭСР, ЮНЕСКО, метаанализов) и опыта Узбекистана рассматриваются положительные и отрицательные аспекты влияния СИ на результаты обучения. На основе анализа статистических данных и эмпирических исследований даются рекомендации по эффективному использованию ИИ.

Ключевые слова: искусственный интеллект, образовательный процесс, результаты обучения, цифровое образование, Узбекистан, метаанализ.

Kirish. So'nggi yillarda sun'iy intellekt texnologiyalari ta'lim sohasiga tez sur'atlar bilan kirib kelmoqda. Generativ SI vositalari (ChatGPT va boshqalar) o'quvchilar va talabalarning o'qish usullarini o'zgartirib, shaxsiylashtirilgan ta'lim, tezkor feedback va avtomatlashtirilgan baholash imkoniyatlarini yaratmoqda. Shu bilan birga, ortiqcha ishonish, mustaqil fikrlash qobiliyatining pasayishi va bilimlarni chuqur o'zlashtirishdagi muammolar ham kuzatilmoqda.

Maqolaning maqsadi — SI ning ta'lim jarayoniga ta'sirini ilmiy asosda tahlil qilish, xalqaro va mahalliy statistik ma'lumotlar asosida ijobiy va salbiy jihatlarini aniqlash hamda O'zbekiston sharoitida samarali qo'llash yo'llarini taklif etishdir.

Xalqaro tadqiqotlar SI ning ta'limdagi rolini ikki tomonlama baholaydi. Meta-tahlillar (masalan, 49 ta nazoratli eksperiment asosida) SI yordamida o'qitish an'anaviy usullarga nisbatan o'quv natijalarini oshirishi (effekt o'lchami 0,449) ni ko'rsatadi [1]. Boshqa meta-tahlillarda ham SI ning bilish, motivatsiya va o'quv yutuqlariga ijobiy ta'siri tasdiqlangan [2, 3].

Biroq so'nggi empirik tadqiqotlar (Xitoyda 25 mingdan ortiq o'quvchi ishtirokidagi tadqiqot, OECD PISA 2025 ma'lumotlari) generativ SI dan to'g'ridan-to'g'ri javob olish uy vazifalarini tezroq bajarishga yordam bersa-da, imtihon natijalarini 17–20 foizga pasaytirishi mumkinligini aniqlagan [4, 5]. OECD Digital Education Outlook 2026 hisobotida ham SI dan noto'g'ri foydalanish kognitiv yuklamani kamaytirib, chuqur o'rganishni zaiflashtirishi ta'kidlanadi [6].

O'zbekistonda ham bu masala faol o'rganilmoqda. OECD TALIS 2024 ma'lumotlariga ko'ra, O'zbekiston o'qituvchilarining 62 foizi SI dan foydalanadi (OECD o'rtacha ko'rsatkichi 36–37 foiz) [7]. Mahalliy so'rovnomalar talabalarining katta qismi SI dan o'rtacha yoki ko'p darajada foydalanishini ko'rsatadi [8].

Global miqyosda SI dan foydalanish tez o'smoqda. Digital Education Council 2026 so'roviga ko'ra, oliy ta'lim talabalarining 86–92 foizi SI vositalaridan foydalanadi. O'qituvchilar orasida ham o'sish kuzatiladi: AQShda haftalik foydalanuvchilar o'rtacha 5,9 soat vaqt tejaydi [9].

PISA 2025 tadqiqotida (760 mingdan ortiq o'quvchi) SI dan har kuni yozma ishlar uchun foydalanuvchilarning fanlar bo'yicha ballari hech qachon foydalanmaganlarga nisbatan sezilarli past bo'lgan (masalan, 509 ga qarshi 481 ball) [5]. Shu bilan birga, SI ni “o'rganishga yordam” sifatida haftada 1–2 marta ishlatgan o'quvchilar eng yuqori natijalarni ko'rsatgan.

O'zbekistonda:

- O'qituvchilarning 62 % i SI dan faol foydalanadi (TALIS 2024).
- Talabalar so'rovnomasida 51,7 % o'rtacha, 41,4 % ko'p darajada foydalanadi [8].

- Mamlakat SI ga tayyorlik reytingida 25 pog‘ona ko‘tarilib, 62-o‘rinni egallagan; “Besh million sun’iy intellekt yetakchilari” loyihasi amalga oshirilmoqda [10].

Ijobiy ta’sirlar. SI shaxsiylashtirilgan o‘qitish, tezkor feedback, o‘qituvchilar yuklamasini kamaytirish va motivatsiyani oshirish imkonini beradi. Meta-tahlillar SI ning bilish faoliyati va psixologik holatga kuchli ijobiy ta’sirini tasdiqlaydi. O‘qituvchilar dars rejalashtirish va materiallar tayyorlashda vaqt tejaydi.

Salbiy ta’sirlar va xatarlar. Asosiy xatarlar: ortiqcha ishonish, mustaqil fikrlash va chuqur o‘rganish qobiliyatining pasayishi, “o‘rganish jarimasi” (learning penalty), raqamli tengsizlik va axloqiy muammolar. Generativ SI dan to‘g‘ridan-to‘g‘ri javob olish uy vazifasi sifatini oshirsa-da, imtihon natijalarini yomonlashtirishi mumkin.

Xulosa va tavsiyalar. Sun’iy intellekt ta’lim sifatini oshirish uchun kuchli vosita bo‘lishi mumkin, lekin bunga faqat to‘g‘ri pedagogik dizayn bilan yondoshish zarur. Bu borada quyidagilarni tavsiya etish mumkin:

1. SI ni “javob beruvchi” emas, balki “o‘rganishga yordamchi” sifatida ishlatish.
2. O‘qituvchilar va o‘quvchilar uchun SI savodxonligi dasturlarini kengaytirish.
3. Baholash tizimini SI dan foydalanish sharoitiga moslashtirish.
4. O‘zbekistonda milliy SI ta’lim siyosatini rivojlantirish va infratuzilmani mustahkamlash.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Does AI-assisted Learning Improve Students’ Learning Outcomes? Evidence From A Meta-analysis // The Asia-Pacific Education Researcher. – 2026. – Vol. 35. – P. 1021–1033.
2. Effects of Artificial Intelligence on Educational Functioning: A Review and Meta-Analysis // Educational Psychology Review. – 2025.
3. Exploring the impact of generative artificial intelligence on students’ learning outcomes: a meta-analysis // Education and Information Technologies. – 2025.
4. The generative AI learning penalty in secondary school // CEPR VoxEU. – 2026.
5. OECD. PISA 2025 Results. – 2026; What AI is doing to how children learn... // Hindustan Times. – 2026.
6. OECD. Digital Education Outlook 2026. – 2026.

7. OECD. TALIS 2024 Results. – 2025 (O‘zbekiston bo‘yicha ma’lumotlar).
8. Teshaboeva, Z. T., & Kobulova, M. A. (2023). Issues of integration of science, education and business as a necessary condition for innovative economy. In Economic Sciences. Colloquium-journal (No. 2, p. 161).
9. Тешабоева, З. Т., & Кобулова, М. А. (2024). Совершенствование методов привлечения студентов к науке и исследованиям в ВУЗах. Science and innovation, 3(Special Issue 15), 442-444.
10. Ismanova, A., Gulamov, S., & Kobulova, M. (2023). Online Learning Evolution: Adaptive Systems Leading Education’s Future. In Proceedings of the 2nd Pamir Transboundary Conference for Sustainable Societies (PAMIR-2 2023) (pp. 760-763).
11. Кобулова, М. А. (2024). Основные направления использования компьютерных технологий в адаптивных онлайн обучающих системах. Universum: психология и образование, (10 (124)), 14-16.

=====

INNOVATION TECHNOLOGIYALARNI RIVOJLANTIRISHDAGI MUAMMOLAR.

Najimidinova Dilnoza G‘ulomjonovna

Andijon davlat texnika instituti

“Tillar va gumanitar fanlar” kafedrası assistenti

Annotatsiya. Mazkur maqolada O‘zbekistonda innovatsion texnologiyalarni rivojlantirish jarayonida yuzaga kelayotgan nazariy va amaliy muammolar tahlil qilingan. Unda zamonaviy raqamli texnologiyalar, sun‘iy intellekt, avtomatlashtirish, robototexnika va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini iqtisodiyotning turli tarmoqlariga joriy etishning mavjud imkoniyatlari hamda to‘siqlari yoritilgan. Shuningdek, innovatsion texnologiyalarni rivojlantirishda malakali kadrlar yetishmasligi, ilm-fan va ishlab chiqarish o‘rtasidagi integratsiyaning yetarli darajada shakllanmaganligi, innovatsion loyihalarni moliyalashtirish, ilmiy ishlanmalarni tijoratlashtirish, zamonaviy infratuzilmani rivojlantirish, kiberxavfsizlik va raqamli tengsizlik kabi muammolar ko‘rib chiqilgan. Maqolada mavjud muammolarni bartaraf etish, innovatsion ekotizimni rivojlantirish, ilm-fan, ta’lim va ishlab chiqarish integratsiyasini kuchaytirish hamda zamonaviy texnologiyalardan samarali foydalanish bo‘yicha ilmiy-amaliy takliflar ilgari surilgan.

Kalit so‘zlar: innovatsiya, innovatsion texnologiyalar, texnika, raqamli texnologiyalar, sun‘iy intellekt, raqamli iqtisodiyot, avtomatlashtirish, robototexnika, innovatsion rivojlanish, ilm-fan va ishlab chiqarish integratsiyasi, innovatsion infratuzilma, kadrlar salohiyati, texnologik modernizatsiya, kiberxavfsizlik, raqamli tengsizlik.

Аннотация: В данной статье проанализированы теоретические и практические проблемы, возникающие в процессе развития инновационных технологий в Узбекистане. Рассмотрены возможности и существующие препятствия внедрения современных цифровых технологий, искусственного интеллекта, автоматизации, робототехники и информационно-коммуникационных технологий в различные отрасли экономики. Особое внимание уделено таким проблемам, как нехватка квалифицированных кадров, недостаточный уровень интеграции науки и производства, финансирование инновационных проектов, коммерциализация научных разработок, развитие современной инфраструктуры, обеспечение кибербезопасности и преодоление цифрового неравенства. В статье также представлены научно-практические предложения, направленные на устранение существующих проблем, развитие инновационной экосистемы, усиление интеграции науки, образования и производства, а также эффективное использование современных технологий.

Ключевые слова: инновации, инновационные технологии, техника, цифровые технологии, искусственный интеллект, цифровая экономика, автоматизация, робототехника, инновационное развитие, интеграция науки и производства, инновационная инфраструктура, кадровый потенциал, технологическая модернизация, кибербезопасность, цифровое неравенство.

Abstract: This article analyzes the theoretical and practical problems arising in the process of developing innovative technologies in Uzbekistan. It examines the opportunities and existing barriers to the introduction of modern digital technologies, artificial intelligence, automation, robotics, and information and communication technologies into various sectors of the economy. Particular attention is paid to such challenges as the shortage of qualified specialists, insufficient integration between science and industry, financing of innovative projects, commercialization of scientific developments, development of modern infrastructure, cybersecurity, and digital inequality. The article also puts forward scientific and practical recommendations aimed at addressing existing problems, developing an innovation ecosystem, strengthening the integration of science, education, and industry, and ensuring the effective use of modern technologies.

Keywords: innovation, innovative technologies, engineering, digital technologies, artificial intelligence, digital economy, automation, robotics, innovative development, science-industry integration, innovation infrastructure, human resource capacity, technological modernization, cybersecurity, digital inequality.

Bugungi kunda innovatsion texnika va texnologiyalarni rivojlantirish mamlakatning iqtisodiy salohiyati, raqobatbardoshligi va ijtimoiy taraqqiyotini belgilovchi asosiy omillardan biriga aylanmoqda. Raqamli iqtisodiyotning shakllanishi, sun'iy intellekt, robototexnika, avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlari, katta ma'lumotlar, bulutli texnologiyalar, Internet of Things va boshqa

zamonaviy texnologiyalarning jadal rivojlanishi davlatlar oldiga yangi vazifalarni qo‘ymoqda. Biroq innovatsion texnologiyalarni yaratish va ularni iqtisodiyotning turli tarmoqlariga samarali joriy etish jarayoni bir qator tashkiliy, iqtisodiy, texnologik, kadrlar, moliyaviy va ijtimoiy muammolar bilan bog‘liq. O‘zbekistonda ham innovatsion rivojlanish uchun muhim shart-sharoitlar yaratilayotganiga qaramay, mavjud imkoniyatlardan to‘liq foydalanish uchun innovatsion faoliyatga ta’sir ko‘rsatayotgan muammolarni tizimli ravishda aniqlash va ularning samarali yechimlarini ishlab chiqish zarur.[5:21]

Malakali kadrlar yetishmasligi.

Innovatsion texnologiyalarni rivojlantirishdagi eng muhim muammolardan biri zamonaviy bilim va kompetensiyalarga ega bo‘lgan malakali mutaxassislar yetishmasligidir. Bugungi texnologik taraqqiyot an’anaviy kasbiy bilimlar bilan bir qatorda raqamli savodxonlik, dasturlash, ma’lumotlarni tahlil qilish, sun’iy intellekt, avtomatlashtirish, kiberxavfsizlik va muhandislik kabi ko‘nikmalarni talab qilmoqda. Innovatsion texnologiyalar juda tez yangilanayotganligi sababli oliy ta’lim muassasalarida tayyorlanayotgan mutaxassislarning bilimlari ham zamonaviy mehnat bozori talablariga muntazam ravishda moslashtirib borilishi kerak. Ta’lim dasturlarining texnologik o‘zgarishlardan ortda qolishi natijasida nazariy bilim bilan amaliy ko‘nikma o‘rtasida tafovut yuzaga kelishi mumkin. Shu sababli oliy ta’lim muassasalarida zamonaviy laboratoriyalar, muhandislik markazlari, innovatsion ta’lim platformalari va amaliy loyihalarga asoslangan ta’limni rivojlantirish muhim ahamiyatga ega.[1:22] Bundan tashqari, mutaxassislarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tizimini ham takomillashtirish talab etiladi. Chunki zamonaviy texnologiyalar sharoitida mutaxassisning bir marta olgan diplomi uning butun mehnat faoliyati davomida yetarli bo‘lishi mumkin emas. Uzluksiz ta’lim va “lifelong learning” tamoyili innovatsion iqtisodiyotning muhim shartiga aylanmoqda.

Ilm-fan va ishlab chiqarish o‘rtasidagi aloqalarning yetarli darajada rivojlanmaganligi.

Innovatsion rivojlanishning muhim sharti ilmiy tadqiqot natijalarining real ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish jarayonlariga joriy etilishidir. Biroq ilmiy tadqiqotlarda yaratilgan ayrim ishlanmalar amaliyotga yetib bormasligi yoki tijoratlashtirilmasligi innovatsion salohiyatdan samarali foydalanishga to'sqinlik qiladi. Ilmiy tashkilotlar, oliy ta'lim muassasalari va korxonalar o'rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish zarur. Korxonalar oldida mavjud texnologik muammolar ilmiy tadqiqotlarning amaliy yo'nalishini belgilashi, ilmiy ishlanmalar esa ushbu muammolarni hal etishga yo'naltirilishi lozim. Buning uchun "ilm-fan – ta'lim – ishlab chiqarish" integratsiyasining samarali modelini shakllantirish maqsadga muvofiq. Bunday modelda ilmiy g'oya laboratoriya bosqichidan tajriba-sinov bosqichiga, undan esa ishlab chiqarish va bozor bosqichiga izchil o'tishi kerak.

Innovatsion loyihalarni moliyalashtirish muammosi.

Innovatsion texnologiyalarni yaratish katta miqdordagi moliyaviy resurslarni talab qiladi. Ayniqsa, ilmiy tadqiqotlar, prototiplar yaratish, laboratoriya sinovlari, dasturiy mahsulot ishlab chiqish va yangi texnologiyalarni ishlab chiqarishga joriy etish dastlabki bosqichda katta xarajatlarni talab etadi. Startup va innovatsion loyihalarning muhim qismi yuqori xavfga ega bo'lgan loyihalar hisoblanadi. Shu sababli an'anaviy kreditlash mexanizmlari har doim ham bunday loyihalarni moliyalashtirish uchun qulay emas.

Mazkur muammoni hal etishda grantlar, ventur kapital, biznes farishtalar, davlat-xususiy sheriklik, innovatsion fondlar va korporativ investitsiyalar kabi moliyalashtirish mexanizmlaridan foydalanishni kengaytirish zarur. Ayniqsa, istiqbolli startaplarni dastlabki g'oyadan tayyor mahsulotgacha olib boradigan moliyaviy va konsultativ mexanizmning mavjudligi innovatsion ekotizimning rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatadi.

Ilmiy ishlanmalarni tijoratlashtirishdagi muammolar.

Ilmiy ishlanmaning yaratilishi innovatsion jarayonning faqat boshlang'ich bosqichidir. Uning iqtisodiy samara berishi uchun ishlanma bozor talabiga moslashtirilishi, patentlanishi, prototipi yaratilishi, ishlab chiqarilishi va iste'molchiga yetkazilishi kerak. Amaliyotda ayrim ilmiy tadqiqotlar natijalari

tijoratlashtirish bosqichiga yetib bormaydi. Bunga bozorni o'rganishning yetarli emasligi, marketing bilimlarining cheklanganligi, biznes-rejalashtirishdagi kamchiliklar va investorlar bilan aloqalarning yetarli darajada shakllanmaganligi sabab bo'lishi mumkin. Shu bois olimlarning faqat ilmiy kompetensiyalarini emas, balki tadbirkorlik va innovatsion menejment ko'nikmalarini ham rivojlantirish muhimdir.

Innovatsion infratuzilmaning hududlar bo'yicha notekis rivojlanishi.

Innovatsion texnologiyalarni rivojlantirish uchun zamonaviy laboratoriyalar, texnoparklar, inkubatorlar, akseleratorlar, muhandislik markazlari va texnologiyalar transferi markazlari zarur. Bunday infratuzilmaning hududlar bo'yicha bir xil darajada rivojlanmaganligi innovatsion imkoniyatlardan foydalanishdagi tafovutlarni yuzaga keltirishi mumkin. Ayniqsa, hududlarda faoliyat yuritayotgan oliy ta'lim muassasalari, kichik biznes subyektlari va yosh tadqiqotchilar uchun zamonaviy texnologik infratuzilmadan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish zarur. Hududiy innovatsion markazlarning rivojlanishi mahalliy iqtisodiyotning o'ziga xos ehtiyojlaridan kelib chiqib innovatsion loyihalarni ishlab chiqishga yordam beradi. Masalan, qishloq xo'jaligiga ixtisoslashgan hududlarda agrotexnologiyalar, suv tejovchi texnologiyalar va aqlli qishloq xo'jaligi tizimlarini rivojlantirish mumkin.

Raqamli infratuzilmaning yetarli darajada rivojlanmaganligi.

Innovatsion texnologiyalarni keng joriy etish barqaror internet, ma'lumotlarni saqlash va qayta ishlash markazlari, telekommunikatsiya tizimlari hamda zamonaviy dasturiy infratuzilmani talab qiladi. Raqamli infratuzilmadagi hududiy tafovutlar aholining zamonaviy raqamli xizmatlardan foydalanish imkoniyatlariga ta'sir qilishi mumkin. Shu sababli raqamli infratuzilmani rivojlantirish nafaqat yirik shaharlar, balki chekka hududlarni ham qamrab olishi kerak. Raqamli infratuzilmaning rivojlanishi innovatsion biznes, masofaviy ta'lim, elektron tijorat, telemeditsina va raqamli davlat xizmatlarining kengayishi uchun zarur shart hisoblanadi.

Kiberxavfsizlik va axborot xavfsizligi muammolari.

Raqamli texnologiyalar keng joriy etilishi bilan axborot xavfsizligi masalasi ham dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Tashkilotlar va korxonalarining raqamli tizimlarga bog'liqligi ortgani sari kiberhujumlar, ma'lumotlarning o'g'irlanishi, zararli dasturlar va boshqa raqamli tahdidlar xavfi ham ortadi. Shuning uchun innovatsion texnologiyalarni joriy etish jarayonida kiberxavfsizlikni alohida yo'nalish sifatida ko'rib chiqish zarur. Axborot tizimlarining himoyalanganligi, foydalanuvchilar ma'lumotlarining maxfiyligi va axborot almashinuvining xavfsizligi ta'minlanishi lozim. Bunda texnik himoya vositalari bilan bir qatorda xodimlarning raqamli xavfsizlik bo'yicha bilim va ko'nikmalarini oshirish ham muhimdir.

Sun'iy intellekt texnologiyalarini joriy etish bilan bog'liq muammolar.

Sun'iy intellekt innovatsion rivojlanishning eng istiqbolli yo'nalishlaridan biri bo'lsa-da, uni amaliyotga joriy etishda qator muammolar mavjud. Birinchidan, sun'iy intellekt tizimlarini yaratish va boshqarish uchun yuqori malakali mutaxassislar zarur. Ikkinchidan, sifatli ma'lumotlar bazasi va zamonaviy hisoblash infratuzilmasi talab qilinadi. Bundan tashqari, sun'iy intellektdan foydalanishda etik va huquqiy masalalar ham muhim o'rin tutadi. Algoritmning xolisligi, inson tomonidan nazorat qilinishi, shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish va sun'iy intellekt qarorlarining javobgarligi kabi masalalar alohida e'tibor talab etadi. Shu sababli sun'iy intellektni rivojlantirish faqat texnologik masala sifatida emas, balki iqtisodiy, ijtimoiy, huquqiy va axloqiy jihatlarni o'z ichiga olgan kompleks jarayon sifatida qaralishi lozim.

Zamonaviy texnologiyalarning yuqori qiymati.

Yuqori texnologiyali uskunalar, dasturiy ta'minot, laboratoriya jihozlari va avtomatlashtirilgan ishlab chiqarish tizimlarining narxi ayrim korxonalar uchun katta moliyaviy yuk bo'lishi mumkin. Ayniqsa, kichik va o'rta biznes subyektlarida yangi texnologiyalarni sotib olish va joriy etish uchun yetarli moliyaviy imkoniyatlarning mavjud emasligi texnologik modernizatsiyani sekinlashtirishi mumkin. Shuning uchun innovatsion texnologiyalarni joriy etayotgan korxonalarni rag'batlantirish, texnologik modernizatsiya uchun moliyaviy qo'llab-quvvatlash

mexanizmlarini rivojlantirish va mahalliy texnologik mahsulotlar ishlab chiqarishni kengaytirish muhim ahamiyatga ega.

Texnologik importga yuqori darajadagi bog‘liqlik.

Innovatsion rivojlanishda xorijiy texnologiyalar va uskunalardan foydalanish tabiiy jarayon hisoblanadi. Biroq strategik ahamiyatga ega bo‘lgan texnologiyalarda haddan tashqari tashqi bog‘liqlik texnologik mustaqillik masalasini yuzaga keltirishi mumkin. Shu sababli xorijiy texnologiyalarni jalb qilish bilan bir qatorda mahalliy ilmiy va muhandislik salohiyatini rivojlantirish, milliy texnologik mahsulotlarni yaratish va mahalliyashtirish siyosatini kuchaytirish lozim. Bu jarayonda texnologiyalar transferi muhim o‘rin egallaydi. Xorijiy texnologiyani shunchaki sotib olish emas, balki undan foydalanish tajribasini o‘zlashtirish, mahalliy mutaxassislarni tayyorlash va kelgusida o‘z texnologik yechimlarini yaratish maqsadga muvofiq.

Innovatsion loyihalardagi tavakkalchilik.

Innovatsiya har doim ma’lum darajadagi noaniqlik va tavakkalchilik bilan bog‘liq. Yangi texnologiyaning bozor tomonidan qabul qilinishi, uning iqtisodiy samaradorligi yoki texnik imkoniyatlari oldindan to‘liq kafolatlanmasligi mumkin. Shuning uchun innovatsion loyihalarni baholashda risklarni boshqarish tizimini shakllantirish muhimdir.[6:49] Loyiha boshlanishidan oldin texnik, moliyaviy, bozor va huquqiy xavflar tahlil qilinishi kerak. Innovatsion loyihalardagi tavakkalchilikni kamaytirish uchun tajriba-sinov loyihalarini amalga oshirish, prototip yaratish, pilot hududlarda sinovdan o‘tkazish va bosqichma-bosqich joriy etish mexanizmlaridan foydalanish mumkin.

Innovatsiyalarni boshqarish tizimidagi muammolar.

Innovatsion jarayon samarali boshqaruvni talab qiladi. Innovatsion g‘oyani aniqlash, uni baholash, moliyalashtirish, ishlab chiqish, sinovdan o‘tkazish va bozorga olib chiqishning barcha bosqichlari o‘zaro muvofiqlashtirilishi kerak. Ayrim tashkilotlarda innovatsion loyihalarni boshqarish bo‘yicha maxsus mutaxassislarning yetishmasligi ham muammolardan biridir. Shu bois innovatsion

menejment, texnologiyalar transferi va loyiha boshqaruvi bo'yicha mutaxassislarni tayyorlashga e'tibor qaratish zarur.

MUAMMOLARNI BARTARAF ETISHNING USTUVOR

YO'NALISHLARI

Yuqoridagi muammolarni tizimli ravishda hal etish uchun O'zbekistonda innovatsion rivojlanishning kompleks mexanizmini shakllantirish maqsadga muvofiq. Mazkur mexanizm quyidagi o'zaro bog'liq yo'nalishlarni qamrab olishi kerak:

Birinchi yo'nalish – inson kapitalini rivojlantirish. Zamonaviy texnologiyalarni o'zlashtira oladigan, kreativ va tanqidiy fikrlaydigan, raqamli kompetensiyalarga ega bo'lgan mutaxassislarni tayyorlash innovatsion rivojlanishning asosiy sharti hisoblanadi.

Ikkinchi yo'nalish – ilm-fan va ishlab chiqarish integratsiyasi. Ilmiy ishlanmalarni amaliyotga joriy etish, korxonalar buyurtmasi asosida ilmiy tadqiqotlarni tashkil etish va texnologiyalar transferini kuchaytirish zarur.

Uchinchi yo'nalish – innovatsiyalarni moliyalashtirish. Grant, venchur investitsiya, davlat-xususiy sheriklik va boshqa zamonaviy moliyaviy mexanizmlarni rivojlantirish lozim.

To'rtinchi yo'nalish – innovatsion infratuzilmani rivojlantirish. Texnoparklar, laboratoriyalar, innovatsion markazlar, startap inkubatorlari va akseleratorlar faoliyatini hududlarda kengaytirish kerak.

Beshinchi yo'nalish – raqamli va texnologik mustaqillikni kuchaytirish. Mahalliy dasturiy mahsulotlar, texnologik uskunalar va innovatsion ishlanmalarni yaratish hamda ularni ishlab chiqarishga joriy etish qo'llab-quvvatlanishi lozim.

Oltinchi yo'nalish – innovatsiyalarning huquqiy va axloqiy asoslarini takomillashtirish. Ayniqsa, sun'iy intellekt, katta ma'lumotlar, raqamli xizmatlar va avtomatlashtirilgan qaror qabul qilish tizimlaridan foydalanishning huquqiy va etik jihatlarini tartibga solish muhimdir.

Yettinchi yo‘nalish – “yashil” innovatsiyalarni rivojlantirish. Texnologik taraqqiyot ekologik barqarorlik bilan uyg‘unlashishi va resurslardan oqilona foydalanishga xizmat qilishi kerak.[4:87]

XULOSA

Innovatsion texnologiyalarni rivojlantirish mamlakatning iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyotini ta‘minlashda strategik ahamiyatga ega bo‘lib, zamonaviy sharoitda milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirish, ishlab chiqarish samaradorligini yuksaltirish va aholining turmush sifatini yaxshilashning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Biroq innovatsion rivojlanish jarayoni faqat zamonaviy texnika va texnologiyalarni xarid qilish yoki xorijiy texnologiyalarni import qilish bilan cheklanmasligi lozim. Innovatsion taraqqiyot ilmiy salohiyat, inson kapitali, moliyaviy resurslar, zamonaviy infratuzilma, samarali boshqaruv, tadbirkorlik muhiti, huquqiy baza va jamiyatning texnologik madaniyati bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan murakkab va tizimli jarayondir. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, innovatsion texnologiyalarni rivojlantirish yo‘lida eng muhim muammolardan biri zamonaviy bilim va kompetensiyalarga ega malakali kadrlar tayyorlash masalasidir. Raqamli iqtisodiyot, sun‘iy intellekt, robototexnika, avtomatlashtirish va katta ma‘lumotlar bilan ishlash kabi yangi yo‘nalishlarning jadal rivojlanishi mehnat bozorida mutlaqo yangi kasbiy kompetensiyalarni talab qilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son Farmoni. “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi PF-158-son Farmoni. “O‘zbekiston – 2030” strategiyasi to‘g‘risida.
3. O‘zbekiston Respublikasining 2020-yil 24-iyuldagi O‘RQ-630-son Qonuni. “Innovatsion faoliyat to‘g‘risida”.
4. O‘zbekiston Respublikasining 2019-yil 29-oktabrdagi O‘RQ-576-son Qonuni. “Ilm-fan va ilmiy faoliyat to‘g‘risida”.
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 21-sentabrdagi PF-5544-son Farmoni. “2019–2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini innovatsion rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”.
6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 6-iyuldagi PF-165-son Farmoni. “2022–2026-yillarda O‘zbekiston Respublikasining innovatsion rivojlanish strategiyasini amalga oshirish bo‘yicha chora-tadbirlar to‘g‘risida”.

7. Schumpeter J. A. The Theory of Economic Development: An Inquiry into Profits, Capital, Credit, Interest, and the Business Cycle. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1934.

=====

TIBBIYOT TALABALARIDA PROFILAKTIK IMMUN MADANIYATNI RIVOJLANTIRISHDA RAQAMLI TA'LIM TEXNOLOGIYALARINING O'RNI

Mirzakarimova Dildora Bahodirovna

Andijon davlat tibbiyot instituti, mustaqil tadqiqotchi

Annotatsiya. Maqolada raqamli ta'lim texnologiyalaridan foydalanish asosida tibbiyot talabalarida profilaktik immun madaniyatni rivojlantirish masalasi yoritiladi. Profilaktik immun madaniyat talabaning immunoprofilaktika, emlash, yuqumli kasalliklarning oldini olish va sog'lom turmush tarziga oid bilimlari, qadriyatlari hamda amaliy xulq-atvorini birlashtiruvchi kompleks kompetensiya sifatida talqin etiladi. Raqamli ta'lim muhiti videodarslar, interaktiv testlar, klinik vaziyatlar, virtual simulyatsiyalar, elektron portfoliolar va masofaviy muloqot orqali mazkur kompetensiyani shakllantirish imkonini beradi. Maqolada raqamli vositalarning kognitiv, motivatsion, amaliy va kommunikativ komponentlarni rivojlantirishdagi didaktik imkoniyatlari tahlil qilinadi hamda tibbiyot oliy ta'limida foydalanish uchun metodik tavsiyalar taklif etiladi.

Kalit so'zlar: raqamli ta'lim, immunoprofilaktika, profilaktik immun madaniyat, tibbiyot talabalari, innovatsion texnologiyalar, sog'lom turmush tarzi.

Аннотация. В статье рассматривается проблема развития профилактической иммунной культуры студентов-медиков на основе цифровых образовательных технологий. Профилактическая иммунная культура трактуется как комплексная компетенция, объединяющая знания, ценностные установки и практическое поведение студентов в сфере иммунопрофилактики, вакцинации, предупреждения инфекционных заболеваний и здорового образа жизни. Цифровая образовательная среда предоставляет возможности для формирования данной компетенции посредством видеолекций, интерактивных тестов, клинических ситуаций, виртуальных симуляций, электронных портфолио и дистанционного взаимодействия. Анализируются дидактические возможности цифровых инструментов в развитии когнитивного, мотивационного, практического и коммуникативного компонентов профилактической иммунной культуры. Предлагаются методические рекомендации для медицинского высшего образования.

Ключевые слова: цифровое образование, иммунопрофилактика, профилактическая иммунная культура, студенты-медики, инновационные технологии, здоровый образ жизни.

Abstract. *The article examines the development of preventive immune culture among medical students through digital educational technologies. Preventive immune culture is understood as an integrated competence that combines students' knowledge, values and practical behaviour related to immunoprophylaxis, vaccination, prevention of infectious diseases and healthy lifestyle. The digital learning environment offers opportunities to develop this competence through video lectures, interactive tests, clinical cases, virtual simulations, e-portfolios and online communication. The didactic potential of digital tools for developing cognitive, motivational, practical and communicative components of preventive immune culture is analysed. Methodological recommendations for medical higher education are proposed.*

Keywords: *digital education, immunoprophylaxis, preventive immune culture, medical students, innovative technologies, healthy lifestyle.*

KIRISH. Bugungi kunda raqamli texnologiyalarning ta'lim jarayoniga jadal kirib kelishi tibbiyot oliy ta'limi oldiga yangi pedagogik vazifalarni qo'yimoqda. Tibbiyot ta'limi faqat nazariy bilimlarni berish bilan cheklanmay, bo'lajak mutaxassisda kasbiy mas'uliyat, profilaktik fikrlash, bemor bilan samarali muloqot va sog'liqni saqlashga yo'naltirilgan xulq-atvorni shakllantirishi lozim. Ayniqsa, yuqumli kasalliklarning oldini olish, emlashga oid to'g'ri qarorlar qabul qilish va aholiga ishonchli tibbiy ma'lumot yetkazish masalalari dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Shu nuqtayi nazardan, tibbiyot talabalarida profilaktik immun madaniyatni rivojlantirish innovatsion ta'lim texnologiyalaridan oqilona foydalanishni talab qiladi. Raqamli ta'lim vositalari talabaning mustaqil izlanishi, ma'lumotni tanqidiy baholashi, klinik vaziyatni modellashtirishi va o'z bilimini tezkor tekshirishi uchun qulay sharoit yaratadi. Biroq texnologiyaning o'zi yetarli emas; u aniq pedagogik maqsad, metodik topshiriq va baholash mezonlari bilan uyg'unlashtirilishi kerak.

Tadqiqotning maqsadi va vazifalari. Tadqiqotning maqsadi — raqamli ta'lim texnologiyalaridan foydalanish orqali tibbiyot talabalarida profilaktik immun madaniyatni rivojlantirishning metodik imkoniyatlarini asoslash.

Maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: profilaktik immun madaniyat tushunchasining mazmunini aniqlashtirish; uning tarkibiy komponentlarini tavsiflash; raqamli ta'lim vositalarining mazkur komponentlarni

rivojlantirishdagi imkoniyatlarini tahlil qilish; tibbiyot ta'limi uchun metodik tavsiyalar ishlab chiqish.

Profilaktik immun madaniyatni shakllantirish jarayonida beshta o'zaro bog'liq komponentni ajratish mumkin. Birinchi komponent — kognitiv komponent bo'lib, u immun tizimi, vaksinalar, emlash taqvimini, infeksiya yuqish yo'llari va profilaktika choralariga oid bilimlarni qamrab oladi. Ikkinchi komponent — qadriyat-motivatsion komponent. U talabani jamoat salomatligi, emlashning ijtimoiy ahamiyati va kasbiy mas'uliyatga nisbatan ijobiy munosabatini ifodalaydi.

Uchinchi komponent — faoliyat-amaliy komponent. U profilaktik tavsiyalarni amalda qo'llash, sanitariya-gigiyena qoidalariga rioya qilish, bemorga tushunarli maslahat berish va klinik vaziyatlarda to'g'ri harakat qilish qobiliyatini o'z ichiga oladi. To'rtinchi komponent — kommunikativ komponent bo'lib, u emlashga nisbatan ikkilanish, noto'g'ri axborot va turli qarashlarga ega bo'lgan bemorlar bilan dalillarga asoslangan, xolis va hurmatli muloqotni ta'minlaydi. Beshinchi komponent — raqamli komponent. U tibbiy axborotni izlash, manbani ishonchliligini baholash, raqamli platformalardan xavfsiz foydalanish va sog'liq haqidagi noto'g'ri ma'lumotlarni aniqlash ko'nikmalarini bildiradi.[1,2,3]

Raqamli ta'lim texnologiyalari profilaktik immun madaniyatni rivojlantirishda bir nechta didaktik imkoniyatlarni taqdim etadi. Videodarslar va animatsiyalar murakkab immunologik jarayonlarni vizual ko'rsatish orqali talabani mavzuni tushunishini yengillashtiradi. Interaktiv testlar va tezkor qayta aloqa bilimdagi bo'shliqlarni aniqlash hamda individual ta'lim trayektoriyasini belgilash imkonini beradi.

Klinik vaziyatlar va virtual simulyatsiyalar talabani nazariy bilimni amaliy qarorlar bilan bog'laydi. Masalan, talaba emlashdan bosh tortayotgan bemor bilan muloqot qilish, qarshi ko'rsatmalarni tahlil etish yoki infeksiya tarqalishining oldini olish bo'yicha harakatlar ketma-ketligini tanlash kabi topshiriqlarni bajarishi mumkin. Bunday vaziyatlar nafaqat bilimni, balki kasbiy fikrlash va kommunikativ kompetensiyani ham rivojlantiradi.

Elektron portfoliolar talabaning individual yutuqlari, refleksiv yozuvlari, bajarilgan topshiriqlari va amaliy ko‘nikmalarini tizimli ravishda jamlashga xizmat qiladi. Onlayn forumlar, videokonferensiyalar va guruhli loyihalar esa talabalar o‘rtasida fikr almashish, dalillarni muhokama qilish va jamoada ishlash ko‘nikmalarini shakllantiradi [4].

Raqamli ta’lim asosidagi metodik model to‘rt bosqichdan iborat bo‘lishi mumkin. Birinchi bosqich — diagnostik bosqich. Unda talabalarning immunoprofilaktika bo‘yicha boshlang‘ich bilimlari, munosabati va raqamli savodxonligi aniqlanadi. Ikkinchi bosqich — axborot-kognitiv bosqich. Bu bosqichda videoma‘ruzalar, elektron darsliklar, infografikalar va ishonchli tibbiy resurslar asosida nazariy bilimlar shakllantiriladi.

Uchinchi bosqich — amaliy-kommunikativ bosqich. Unda klinik keyslar, rolli o‘yinlar, virtual simulyatsiyalar va guruhli muhokamalar qo‘llanadi. To‘rtinchi bosqich — refleksiv-baholash bosqichi. Talaba elektron portfolio, o‘z-o‘zini baholash varaqasi, test natijalari va o‘qituvchi fikri asosida o‘z rivojlanishini tahlil qiladi [4].

Mazkur modelda o‘qituvchi axborot beruvchi emas, balki ta’lim jarayonini loyihalovchi va yo‘naltiruvchi subyekt sifatida namoyon bo‘ladi. U raqamli resurslarni tanlaydi, topshiriqlarni kasbiy vaziyatlarga moslashtiradi, talabalarning faolligini kuzatadi va natijalarni mezonlar asosida baholaydi.

Raqamli ta’lim vositalaridan foydalanish profilaktik immun madaniyatni rivojlantirishni individuallashtirish, ta’limning uzluksizligini ta’minlash va nazariya bilan amaliyotni bog‘lash imkonini beradi. Shu bilan birga, raqamli muhitda bir qator xavflar ham mavjud: ishonchsiz tibbiy axborotning tarqalishi, talabaning tayyor materialni tanqidiy tahlil qilmasligi, ekran oldida uzoq vaqt qolish va jonli muloqotning kamayishi [5]. Shuning uchun raqamli texnologiyalar an’anaviy amaliy mashg‘ulotlar, klinik kuzatuv va o‘qituvchi bilan bevosita muloqotni to‘liq almashtirmasligi kerak.

Metodik jihatdan eng samarali yondashuv — aralash ta’lim modelidir. Bunda nazariy materialning bir qismi raqamli platformada mustaqil o‘zlashtiriladi,

auditoriya mashg'ulotlarida esa klinik vaziyatlar, munozara, amaliy ko'nikmalar va refleksiya tashkil etiladi. Bunday yondashuv talabaning vaqtini tejaydi, biroq kasbiy mas'uliyat va amaliy tayyorgarlikni saqlab qoladi.

Xulosa. Tibbiyot talabalarida profilaktik immun madaniyatni rivojlantirish zamonaviy tibbiy ta'limning muhim yo'nalishlaridan biridir. Raqamli ta'lim texnologiyalari ushbu jarayonni mazmunan boyitish, talabaning mustaqil faoliyatini kuchaytirish, klinik fikrlash va kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantirish uchun katta imkoniyat yaratadi.

Samarali natijaga erishish uchun raqamli vositalar quyidagi shartlar asosida qo'llanishi lozim: ta'lim maqsadlariga muvofiqlik; ishonchli tibbiy manbalardan foydalanish; interaktiv va amaliy topshiriqlarni kiritish; raqamli axborotni tanqidiy baholashni o'rgatish; natijalarni aniq mezonlar asosida baholash. Shu asosda raqamli ta'lim profilaktik immun madaniyatning kognitiv, qadriyat-motivatsion, faoliyat-amaliy, kommunikativ va raqamli komponentlarini yaxlit rivojlantiruvchi innovatsion pedagogik muhitga aylanishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. World Health Organization. Immunization Agenda 2030: A Global Strategy to Leave No One Behind. Geneva: WHO.
2. World Health Organization. Immunization coverage. WHO Fact Sheet.
3. World Health Organization. Vaccines and immunization. WHO informational materials.
4. Mirzakarimova D.B. Metodicheskie podhody k razvitiyu profilakticheskoy immunnoy kultury studentov-medikov v usloviyah cifrovogo obrazovaniya.
5. Digital learning of clinical skills and its impact on medical students' learning outcomes. Medical Education research materials.
6. Advances in e-learning in undergraduate clinical medicine: a systematic review.
7. Knowledge, attitudes and educational gaps about vaccination in medical students and residents.

=====

=====

4-SHO'BA. IQTISODIY JARAYONLARNING ZAMONAVIY MASALALARI.

=====

SUN'IY INTELLEKT – BU IJTIMOIIY-IQTISODIY JARAYONLARNING ZAMONAVIY MASALASIDIR

Kuldashev Erkin

*Andijon davlat texnika instituti dotsenti,
iqtisodiyot fanlari nomzodi.*

Omonboyev Abdulxakim

*Andijon davlat texnika instituti,
Axborot texnologiyalari kafedrasi stajor o'qituvchisi*

Annotatsiya: Ushbu maqolada zamonaviy axborot oqimlarini qayta ishashni yangi usullaridan biri bo'lgan sun'iy intellektni mazmun-mohiyati va texnologiyalarini tashkil etish to'g'risidagi fikrlar bayon qilingan. Maqolada yangi sun'iy intellektni algoritmi berilgan. Jahon miqyosidagi IT sohasi mutaxassislarining va olimlarni taklif va mulohazalarini o'rganib chiqildi. O'rganish natijalari asosida bizni tadqiqotimizni xulosalari bayon qilingan.

Аннотация: В данной статье изложены взгляды на сущность и содержание искусственного интеллекта, являющегося одним из новых методов обработки современных информационных потоков, а также на организацию соответствующих технологий. В статье представлен алгоритм нового искусственного интеллекта. Изучены предложения и мнения специалистов и учёных мировой IT-индустрии. На основе результатов проведённого исследования изложены выводы нашего исследования.

Annotation: This article presents views on the essence and content of artificial intelligence, which is one of the new methods for processing modern information flows, as well as on the organization of related technologies. The article presents an algorithm for a new artificial intelligence system. The proposals and opinions of specialists and scientists in the global IT industry were studied. Based on the results of the study, the conclusions of our research are presented.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, algoritmi, boshqarish mexanizmi, tavakkalchilik darajasi, bilimlar, texnologik muhit, model.

Ключевые слова: искусственный интеллект, алгоритм, механизм управления, степень риска, знания, технологическая среда, модель.

Keywords: artificial intelligence, algorithm, management mechanism, risk level, knowledge, technological environment, model.

Hozirgi fan va texnikani tez rivojlanish davrida inson, jamoa, jamiyat va davlatni turli muammolarini maqsadga muvofiq ravishda hal qilish kundan-kunga

muammolashib bormoqda. Bu muammolarni hal qilishda zamonaviy axborot texnologiyalarini qayta ishlashini yangi usullaridan biri bo'lgan sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish qator afzalliklarga ega. Shu sababli, O'zbekiston Respublikasining O'RQ-1115-son Qonunida quyidagilar alohida ta'kidlangan:

“Keyingi yillarda mamlakatimizda sun'iy intellekt texnologiyalarini joriy etish hamda keng qo'llash, raqamli ma'lumotlardan foydalanilish imkoniyatini va ularning sifati yuqori darajada bo'lishini ta'minlash, ushbu sohada malakali kadrlar tayyorlash bo'yicha keng ko'lamli ishlar amalga oshirilmoqda”[1].

Intellektual so'zi lotincha intellectus va grekcha so'zlaridan kelib chiqib, lug'aviy ma'nosi bilish, tushunish, aql degan ma'nolarni anglatadi.

Tizim esa – bu aniq maqsadga ega bo'lgan, ma'lum elementlardan iborat bo'lib, bu elementlar orasidagi munosabat o'rnatilib, biror davr (vaqt=t) faoliyat ko'rsatadigan yaxlitlikdir.

Intellektual tizimni sodda qilib aytganda bu aqliy tizimdir. Xozirgi kunda olimlar va mutaxassislar o'rtasida intellektual tizim to'g'risida yagona fikr yo'q. Shu sababli biz tadqiqotimiz natijasi sifatida intellektual tizimga quyidagicha ta'rif berishni lozim topdik: **Intellektual tizim** – bu ilmiy asoslangan maqsadiga ega bo'lib, ma'lum elementlardan iborat bo'lib, bu elementlar orasida munosabat o'rnatilib biror davr faoliyat ko'rsatadigan aqliy elektron tizimdir.

Intellektual tizimni algoritmi quyidagicha bo'ladi:

$$IT = \{IM; E; N; S; t\} \quad (1)$$

Bu yerda: IT - intellektual tizim, IM - intellektual maqsad, E - intellektual maqsadning elementlari, N - intellektual maqsad elementlar orasidagi munosabat, S - intellektual tizimni strukturasi, t - vaqt

Intellektual axborot texnologiyasi – bu turli soha ma'lumotlarini tizimli, mantiqiy va obyektiv qonuniyatlar asosida qayta ishlab, aqliy yechimlarni taqdim qiluvchi texnologiyadir.

“Sun'iy intellekt” termini fanga XX asrni 60-yillarida kirib keldi. 1969-yilda Washington shahrida sun'iy intellekt bo'yicha xalqaro konferensiya o'tkazilib, unda elektron hisoblash mashinalari (EHM)da insonni ijodiy faoliyatini modellashtirish

masalalari muhokama qilindi. Bu anjumanda sun'iy intellektga "inson faoliyatidagi murakkab masalalarni imitatsiya qiluvchi sun'iy tizimdir" deb tarif berildi. Hozirgi kunda olimlar va mutaxassislar o'rtasida sun'iy intellekt bo'yicha yagona fikr yo'q. Xususan, 1979-yilda akademik V.M.Glushkov sun'iy intellektga quyidagicha ta'rif bergan: "Sun'iy intellekt – bu elektron hisoblash mashinalari yordamida odamni aqliy masalalarini konsepsiyasi haqidagi fandır". Shuningdek, 1995-yilda O.V.German ham "sun'iy intellekt – bu inson tafakkurini kompyuterda imitatsiya qiluvchi dasturlash tizimidir" deb ta'rif bergan. Tadqiqotimiz natijasi sifatida sun'iy intellektga quyidagicha ta'rif berishni lozim topdik.

Sun'iy intellekt – bu inson faoliyatidagi masalalarni elektron apparatlar yordamida imitatsiya (taqlid qilish, o'xshatma) qiladigan aqlli tizimdir. Sun'iy intellekt tizimlarini joriy qilish va ularni muammolarini bartaraf etish bo'yicha hozirgi kunda IT mutaxassislari va olimlari ko'plab tadqiqot ishlarini olib borishmoqda. Xususan, sun'iy intellekt orqali yuzni tanib olish, ovozni tanish va berilgan topshiriqni sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalangan holda amalga oshirish masalalarini real vaqtda hayotga tadbiiq etishmoqdalar.

Hozirgi sharoitda yangi O'zbekistonni samaradorli, barqaror va makroiqtisodiy rivojlanishini mutanosibligini ta'minlash eng dolzarb masalalardan biridir. Bu dolzarb masalani muvaffaqiyatli amalga oshirishda sun'iy intellekt tizimlarining o'rni beqiyosdir. O'zbekiston respublikasi Prezidentining 2021-yil 17-fevraldagi PQ-4996 sonli qarorida ta'kidlanganidek: *Sun'iy intellektni qo'llashning asosiy yo'nalishlari va tamoyillarini, shuningdek, yaqin va uzoq istiqbolda ushbu sohani kompleks shakllantirish uchun shart-sharoitlarni belgilovchi sun'iy intellektni rivojlantirish strategiyasini ishlab chiqish asosiy maqsadimizdir* [2].

Sun'iy intellektda semantik ma'nolar juda keng qo'llanilganligi sababli, olimlar ularni ma'lum darajada tuzilishga imkon beradigan bir qator usullarni ishlab chiqdilar. Shunga qaramay, ishlarning ko'p qismi tushunarli va ixtisoslashgan muammoli sohalarda olib borilmoqda.

Bunga misol qilib, mikroto'lqinli texnikalarni ko'rsatish mumkin. Birinchi bo'lib ishlatilgan dasturlardan biri Terri Vinograd tomonidan ishlab chiqilgan

SHRDLU dasturi bo'lib, u odamlarning nutqini tushunadigan tizimlardan biri hisoblanadi. Dasturning imkoniyatlari juda cheklangan va turli xil ranglar va shakllarning bloklarini joylashtirish, shuningdek oddiy harakatlarni rejalashtirish bo'yicha "suhbat" ga tushib ketgan. Dastur "Xoch ustundagi piramida qanday rangda?" Kabi savollarga javob berdi. va "Moviy blokni qizil rangga qo'ying" kabi ko'rsatmalar berishi mumkin. Shunga o'xshash vazifalar ko'pincha sun'iy intellekt tadqiqotchilari tomonidan hal qilindi va keyinchalik "bloklar dunyosi" nomi bilan tanildi.

Bilimlarga asoslangan tizimlarni qo'llash mumkin bo'lgan barcha sohalarni sinflarga bo'lish mumkin: tibbiy diagnostika, rejalashtirish, prognozlash, boshqarish, o'qitish, sharhlash, elektr va mexanik uskunadagi nosozliklarni bartaraf etish. Keling, ushbu sinflarning har birini batafsil ko'rib chiqaylik.

a) Tibbiy diagnostika tizimlari. Bunday tizimlardan foydalanib, organizm faoliyatidagi turli xil buzilishlar va ularning mumkin bo'lgan sabablari qanday bog'liqligi aniqlanadi. Eng mashhur diagnostika tizimi MYCIN. U meningit va bakterial infeksiyalarni tashxislashda, shuningdek ushbu kasallik topilgan bemorlarning ahvolini kuzatishda ishlatiladi. Tizimning birinchi versiyasi 70-yillarda ishlab chiqilgan. Bugungi kunda uning imkoniyatlari sezilarli darajada kengaydi: tizim tashxisni malakali shifokor darajasida o'tkazadi va uni tibbiyotning turli sohalarida qo'llash mumkin.

b) Bashorat qiluvchi tizimlar. Tizimlar ob'ektning holatini yoki holatini tavsiflovchi mavjud ma'lumotlarga asoslangan holda voqealar yoki voqealar natijalarini bashorat qilish uchun mo'ljallangan. Shunday qilib, o'z ishida algoritmlarning statistik usullaridan foydalanadigan "Uoll-stritni zabt etish" dasturi bozor sharoitlarini tahlil qilish va kapital qo'yilmalar rejasini ishlab chiqish imkoniyatiga ega. Dastur an'anaviy dasturlash algoritmlari va protseduralaridan foydalanadi. Bugungi kunda mavjud ma'lumotlarni tahlil qilib, yo'lovchilar oqimini, unumdorlik va ob-havoni bashorat qiladigan dasturlar mavjud. Bunday dasturlar juda oddiy va ulardan ba'zilar oddiy shaxsiy kompyuterlarda ishlatilishi mumkin. Biroq, bozor ma'lumotlariga asoslanib, kapitalni qanday oshirishni taklif qiladigan

ekspert tizimlari hali mavjud emas.

c) Rejalashtirish. Rejalashtirish tizimlari aniq natijalarga erishish uchun ko'p sonli o'zgaruvchilar bilan bog'liq muammolarni hal qilish uchun mo'ljallangan. Tijorat tizimida birinchi marta bunday tizimlardan Damat kompaniyasi Informat tomonidan foydalanilgan. Kompaniya rahbariyati ofisning foyesiga 13 ta stantsiyani o'rnatishni buyurdi, bu erda kompyuter sotib olishni istagan mijozlarga bepul maslahatlar berilgan.

Sog'liqni saqlash bilan bog'liq AI ilovalarining asosiy maqsadi klinik usullar va bemorning natijalari o'rtasidagi munosabatlarni tahlil qilishdir. AI dasturlari diagnostika, davolash protokolini ishlab chiqish, dori-darmonlarni ishlab chiqish, shaxsiylashtirilgan tibbiyot va bemorlarni kuzatish va parvarish qilish kabi amaliyotlarda qo'llaniladi. Foydali tushunchalar va bashoratlarni olish uchun mashinani o'rganish modellari katta hajmdagi kirish ma'lumotlaridan foydalangan holda o'qitilishi kerak. AI algoritmlari ikki jihatdan odamlardan farq qiladi:

1) algoritmlar tom ma'noda: maqsad qo'yilgandan so'ng, algoritmlar faqat kiritilgan ma'lumotlardan o'rganadi va faqat nima qilish uchun dasturlashtirilganligini tushunishi mumkin,

2) ba'zi chuqur o'rganish algoritmlar qora qutilardir; algoritmlar o'ta aniqlik bilan bashorat qilishlari mumkin, ammo ma'lumotlar va ishlatiladigan algoritmlar turidan tashqari, uning qarorlari ortidagi mantiqqa juda kam yoki hech qanday tushunarli tushuntirish bermaydi.

Bundan tashqari, ma'lumotlar maxfiyligi, ish o'rinlarini avtomatlashtirish va vakillik tarafdorlari kabi amaliyot bilan bog'liq misli ko'rilmagan axloqiy tashvishlarga ko'proq e'tibor qaratilmoqda.

Sun'iy intellekt (SI) nazariyasiga, operatsiyalarni tadqiq qilish va avtomatik boshqarishga asoslangan aqlli tizimlarning printsiplari jihatdan yangi strukturaviy tashkilot 1989-yilda J.Saridis (yangi ilmiy yo'nalish aqlli mashinalar nazariyasi asoschilaridan biri) tomonidan ishlab chiqilgan. Intellektual axborot boshqaruv tizimining boshqa axborot boshqaruv tizimlaridan sifat jihatdan farq qiladigan asosiy vazifasi tegishli fan sohasida aniq maqsadga erishishga qaratilgan ma'lum

“oqilona”, insoniy fikrlash va harakatlarni amalga oshirishdir. Ko‘pgina hollarda ba’zi harakatlarni amalga oshirayotganda odamni o‘zi buni qanday qilishni aniq bilmaydi. U miyyasida kechayotgan matnni tushunish, teoremani isbotlash, harakat rejasini ishlab chiqish, masalani yechish va hokazo jarayonlarning algoritmini bilmaydi. Shunday qilib, hal qilish algoritmi noma’lum bo‘lgan har qanday vazifa sun’iy intellekt tizimlarini qo‘llash sohasiga tegishli. Ushbu muammolarni hal qilishda odam muammoning hal qilishning aniq usuliga ega bo‘lmasdan harakat qiladi.

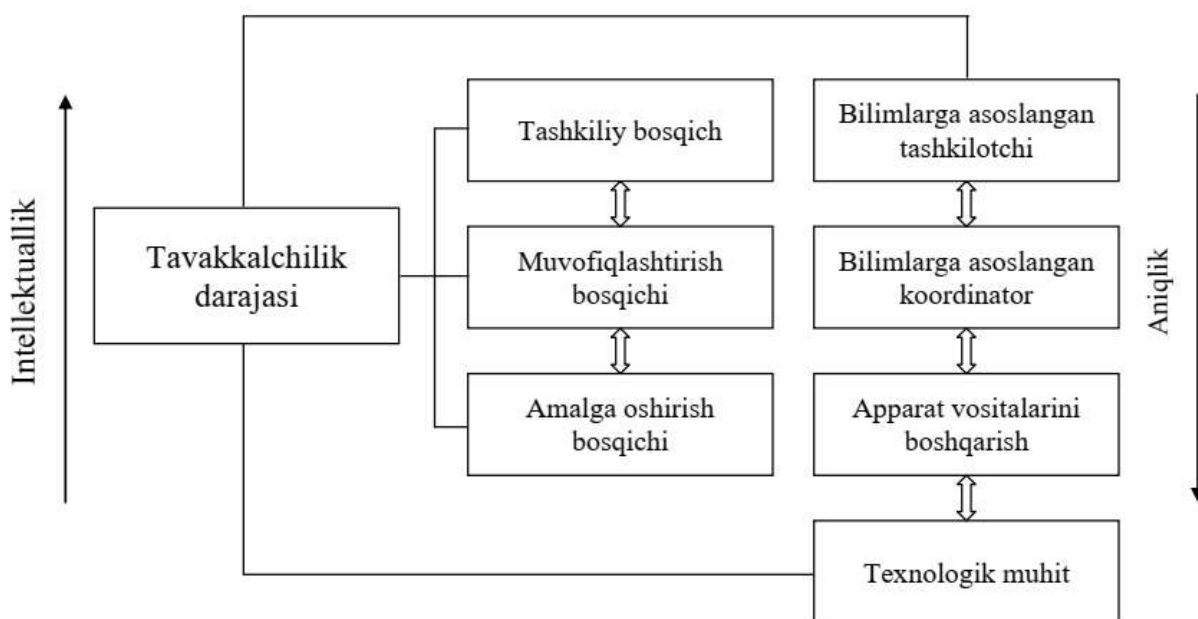
Ushbu turdagi vazifa 2 ta xarakterli xususiyatga ega:

1. Sun’iy intellekt tizimlarini faqat raqamli ma’lumotlarni qayta ishlayigan an’anaviy kompyuter tizimlaridan ajratib turadigan ramziy shakldagi (so‘zlar, harakatlar, rasmlar) ma’lumotlardan foydalanish:

2. Tanlov mavjudligi – qator qabul qilish algoritmining yo‘qligi faqat noaniqlik sharoitida ko‘plab variantlar o‘rtasida tanlov qilish kerakligini anglatadi.

Yechilishi kerak bo‘lgan vazifalar doirasiga ko‘ra boshqarish jarayoni sun’iy intellekt tizimlarini quyidagi guruhlariga bo‘lish mumkin.

- Obrazni aniqlash tizimlari;
- Matematik tizimlar va teoremlarni avtomatik isbotlash tizimlari;
- Tibbiyot tizimining masalalari;
- O‘yin tizimlari;
- Makon va zamon (vaqt)da maqsadli harakatlanish bilan bog‘liq texnik muammolarni hal qilish tizimlari;
- Tabiiy tilni tushunish tizimlari;

1-rasm. Sun'iy intellekt tizimida aniqlilik darajasi bilan intellektuallikni o'zaro bog'liqligi

Intellektual axborot boshqarish tizimi tizimli ravishda aqlli mashinalar nazariyasining IPDI (Intellektning kamayishi bilan aniqlikni oshirish (Increasing Precision with Decreasing Intelligence)) asosiy prinsipiga muvofiq tartibga solingan uchta umumlashtirilgan darajaga bo'lingan: ierarxik tuzilmaning yuqori darajalariga o'tgan sayin tizim intellekti ortadi, lekin uning aniqligi pasayadi va aksincha. Tizimning "intellektualligi" deganda, taklif qilingan vazifani aniqlashtirish va uni hal qilish yo'llarini belgilash imkonini beradigan ba'zi maxsus bilimlarni aniqlash uchun voqealar ma'lumotlar bazasi bilan ishlash qobiliyati tushuniladi. "Noaniqlik" deganda muammoni hal qilish bo'yicha operatsiyani bajarishdagi noaniqlik tushuniladi. Ushbu asosiy printsiptga javob beradigan aqlli axborot boshqarish tizimi arxitekturasining umumiy ko'rinishi 1-rasmda ko'rsatilgan. Bu rasmdan tizimni intellektualligi bilan uni aniqlilik darajasi o'zaro teskari bog'langanligini ko'rishimiz mumkin. Demak, biz shunday bog'liqlikni topishimiz kerakki, bu bog'liqlik optimal bo'lsin. Biz shundagina sun'iy intellekt tizimini yuqori darajadagi natijalariga erishamiz.

XULOSA. Sun'iy intellekt tizimlari orqali hisoblash mashinalariga sun'iy ong tushunchasini o'qitgan holda hayotimizda keladigan muammolarni hisoblash tizimlari orqali yechish va inson omilini kamaytirish, shuningdek muammoli

masalalarni yechishda foydalanish zarur. Hozirgi shiddat bilan rivojlanayotgan davrda insonlarni qiynab kelayotgan muammolar xususan mamlakatimizni xavfsizligi, ishlab chiqarish, ta'lim va tibbiyot tizimlarini va boshqa sohalarni rivojlantirishda sun'iy intellekt tizimlari istiqbolda juda muhim ro'l o'ynaydi. Rivojlanayotgan fan va texnika yutuqlaridan foydalanib, biz qanchalik sun'iy intellekt masalalarini hayotga tadbiq etib, aqlli va optimal yechimlar olsak, bu natijalarga mutanosib ravishda tadqiqot obyektlarimizni ijtimoiy-iqtisodiy sohalari uzluksiz rivojlanib boradi. Bu esa Yangi O'zbekistonni taraqqiyotiga asos bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasining 21.01.2026 yildagi O'RQ-1115-sonli Qonuni. <http://lex.uz/uz/docs/-8008401>
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori: "Sun'iy intellekt texnologiyalarini jadal joriy etish uchun shart-sharoitlar yaratish chora-tadbirlari to'g'risida". 17.02.2021. №PQ-4996.
3. Ivanov B.M Интеллектуальные систем. Екатирибургб Издательство Уралского университета, 2015
4. Kuldashv. E, Xudoyberdiyev. M Raqamli boshqarish va kompyuter tizimi fanlarini o'qitish muammolari va echimlari. "Mexatronika va robototexnika: muammolar va rivojlantirish istiqbollari" mavzusida I xalqaro ilmiy-amaliy anjuman 2021 yil. 164170 bet.
5. E. Kuldashv, M. E. Tadjidinov. Sun'iy intellekt tizimlarini joriy qilish taraqqiyot asosidir // Axborot oqimlari va intellektual tizimlarning ijtimoiy, iqtisodiy va texnik-texnologik tarmoqlardagi o'rni: xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari (Andijon, 2023-yil 10-noyabr). – Andijon: AndMI, 2023. – B. 515–521.

=====

RAQAMLI IQTISODIYOTDA INSON KAPITALINING YANGI BELGILARI VA XUSUSIYATLARI

Qodirov Baxodir Tursunovich

Qo'qon universiteti Andijon filiali

"Iqtisodiyot va moliya" kafedrası v.b.dotsenti i.f.f.d. (PhD)

qodirovbaxodir0175@.com Orcid iD:0009-0001-9363-5667.

Annotatsiya: Bu maqolada hozirgi zamon andozalari mos ravishda ishlab chiqarish va inson omilini boshqarishda zamonaviy usullar tadqiq qilingan bo'lib, bu mamlakatning uzoq muddatli "O'zbekiston - 2030" strategiyasiga mos keladi. Ushbu maqolada yashil iqtisodiyotga o'tishning ahamiyati o'rganiladi, barqaror

o'sish uchun zarur bo'lgan asosiy strategiyalar va siyosatlar ta'kidlanadi. Tadqiqotda mavjud yashil iqtisodiy tashabbuslar tahlili keltirilgan, ularning samaradorligi baholangan va sohadagi kelajakdagi qiyinchiliklar va imkoniyatlar muhokama qilingan. 2025-yilda Yevropa Komissiyasi asosiy ko'rsatmalarni yangilash orqali aylanma iqtisodiyotni rivojlantirish bo'yicha sa'y-harakatlarni kuchaytiradi.

Kalit so'zlar: *"O'zbekiston - 2030" strategiyasi, inson kapitali, ishlab chiqarish salohiyati, ishlab chiqargan mahsuloti qiymati.*

Mavzuning dolzarbligi. Ishlab chiqarish jarayonida faqatgina ishlab chiqarishning moddiy-ashyoviy omillarigina emas, shaxsiy omili, ya'ni inson kapitali ham takror ishlab chiqariladi. Inson kapitalini takror hosil qilish yoki uni takror ishlab chiqarish deganda eng avvalo ishchining mehnat qobiliyatini qayta tiklashi, ya'ni uning ovqatlanishi, kiyinishi, dam olishi, madaniy hordiq chiqarishi, kasb mahoratini oshirishi, kompyuter savodxonligi va innovatsion jarayonlarga kompetentligi, axborot savodxonligini takror ishlab chiqarishi tushuniladi. Bu esa inson uchun oila, uy-joy, dam olish va doimiy malaka oshirib borishi bilan izohlanadi. Inson kapitalini sifati uning tarkibining zamon talablari jihatidan innovatsion ishlab chiqarish ehtiyojlariga muvofiqligi, kompetentligida nomoyon bo'ladi va uni sifatini oshirish muhimdir.[1]

Materiallar va usullar. Inson kapitali iqtisodiy o'sishning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Aynan mavjud inson kapitali shu mamlakatning global dunyo tarkibidagi tutgan o'rnini belgilaydi. Shu nuqtai nazaridan, inson kapitali sifati, uning miqdoriy va yangi xususiyatlarini raqamlashtirish jarayonlari ta'siri ostida o'zgarib borayotgan ijtimoiy-iqtisodiy makonga qanday mos kelishini aniq anglash zarurdir.

Odatda inson kapitali konsepsiyasini mustaqil ilmiy yo'nalish sifatida Chikago Universitetining Amerika ilmiy maktabi tomonidan o'tgan asrning 50-60 yillarda shakllantirilgan deb hisoblanadi. Inson kapitali klassik nazariyasining asoschilari – Nobel mukofati sovrindorlari G.Beker va T.Shulslar hisoblanadi.[2]

Adabiyotlar tahlili. T.Shuls o'zining ilmiy izlanishlarida ishlab chiqarish salohiyati kapitalning boshqa shakllari rentabelligidan ustun bo'lgan aktivlar asosida inson kapitalini aniqladi. Ushbu aktiv inson hayoti davomida qo'shimcha

investitsiyalar yordamida mustahkamlanishi mumkin bo'lgan qimmatli fazilatlar, ko'nikma va malakalarni egallash jarayonida shakllanadi.

G.Beker inson kapitalini insonning bilim, ko'nikma va motivatsiyasining butun birlik deb tushuntirgan. Shunday qilib, har ikkala olim ham inson kapitali mehnat bozorida sotilishi mumkin bo'lgan tovar (narsa) dir deb xulosa berishgan. Ushbu turdagi kapitalni to'plash katta miqdordagi xarajatlar asosida murakkab investitsiya jarayoni bilan birga keladi.[3]

T.Shulsning asarlarida bo'lgani kabi, G.Bekerning asarlarida ham inson kapitaliga qo'yilgan sarmoyalar rentabelligi, masalan, jismoniy kapitalga qo'yilgan sarmoyadan ancha yuqori ekanligi ta'kidlangan.

Mahsuldorlik nuqtai-nazaridan amerikalik iqtisodchi L.Turou inson kapitalini odamlarning tovar va xizmatlarni ishlab chiqarish qobiliyati sifatida belgilaydi, bu nafaqat shaxsning alohida ishlab chiqarish sarmoyasi, balki boshqa sarmoyalarning mahsuldorligiga ham ta'sir qiladi deb ta'kidlagan.

P.Romer xuddi shunday pozitsiyani qo'llab quvvatlab, inson kapitalini iqtisodiy samaradorlikning asosiy manbasi, mahsuldorlik omili deb hisoblaydi. U yangi bilimlarning manbai inson kapitali ekanligini ta'riflagan.

E.Dolan inson kapitalini insonning mashg'ulotlar jarayonida va amaliy tajriba orqali olingan aqliy qobiliyatlari majmui deb tushuntiradi.

R.Krouford inson kapitali nazariyasini uning o'ziga xos jihatlari va xususiyatlarini aniqlash nuqtai nazaridan kengaytirdi.[4]

Xorijiy mualliflarning keyingi ilmiy tadqiqotlarida inson kapitali ham ba'zi bir insoniy fazilatlarning ustuvorligi va to'planishi nuqtai nazaridan ko'rib chiqiladi. T.Garavan o'z tadqiqotlarida inson kapitali bilim, ko'nikma, ta'lim va qobiliyat bilan chambarchas bog'liqligini ko'rsatib berdi.

P.Rastoggi inson kapitalini bilim, kompetensiya, munosabat va inson xulq-atvori bilan bog'lab o'rgandi. R.Frank inson kapitalini ma'lum bir xodimning ishlab chiqargan mahsuloti qiymatini belgilaydigan omillar sifatida ta'lim, tajriba, aql, urf-odatlar, tashabbuslar va boshqalar bilan tushuntirib bergan.

Rus olimlar orasida ushbu sohadagi dastlabki tadqiqotlar M.M. Kritskiy tomonidan olib borilgan. Asosiy nazariya qoidalaridan biri bu inson kapitalini mahsulot (mehnat)dan ajratishdir. Asosiy kapital singari, inson kapitali ham rivojlanishi mumkin, amortizatsiya qilinadi va qoplanadi hamda shu bilan uzoq muddatli kapital manbai vazifasini bajaradi.[5]

R.I.Kapelyushnikov inson kapitalini “insonda mujassam bo‘lgan qobiliyat, bilim, ko‘nikma va motivlar zaxirasi” deb tushuntiradi. SHu bilan birga, jismoniy yoki moliyaviy kapitalda bo‘lgan kabi, uning shakllanishi jarayonida mablag‘lar kelajakda qo‘shimcha daromad olish maqsadida joriy iste‘moldan chetlashtirildi.

B.M.Genkin inson kapitalini mehnat unumdorligini belgilaydigan, daromad manbai bo‘lib xizmat qilishi mumkin bo‘lgan fazilatlar to‘plami sifatida ko‘rib chiqadi. Muallif sog‘liqni saqlash, ta‘lim, kasbiy mahorat va harakatchanlik kabi fazilatlarni nazarda tutadi.

Shunga o‘xshash nazariyani L.I.Abalkin ham berib o‘tgan. Uning ilmiy izlanishlarida inson kapitali tug‘ma qobiliyatlar, umumiy va maxsus ta‘lim, ortirilgan kasbiy tajriba, ijodiy salohiyat, axloqiy, psixologik va jismoniy salomatlik hamda daromad olish uchun qo‘shimcha imkoniyatlar yaratadigan faoliyat motivlari yig‘indisi sifatida talqin etiladi.[6]

S.V.Yakimchuk inson kapitali mazmunini ochib berib, buni nafaqat inson tomonidan to‘plangan sog‘lomlashtirish ta‘lim mablag‘lari bilan, balki bevosita kasbiy mahoratning o‘shishiga va natijada mehnat unumdorligini oshirishga yordam beradigan shaxsiy iste‘mol jarayoni bilan taqqoslaydi.

P.M.Nureev ushbu toifani ikki jihatini o‘rganib chiqdi: u inson kapitalini zaxira va daromad oqimi sifatida ta‘rifladi. Birinchi holda, inson kapitali – bu insonning mehnat unumdorligini oshiradigan va daromad miqdoriga ta‘sir qiladigan sog‘ligi, qobiliyatlari, motivatsiyasi, ko‘nikmalari va bilimlari zaxirasi deb tushuntiradi. Ikkinchidan, inson kapitaliga sarmoya kiritish daromadlarning yuqori oqimini ta‘minlovchi muhim boylikdir deb baho beradi.

Inson kapitalidan samarali foydalanish innovatsion faoliyatni faollashtiradi, innovatsion rivojlanishga hissa qo‘shadi.

Tadqiqot natijalari. Shu bilan birga, inson kapitalidan foydalanish va uni shakllantirish masalasi ochiq qolmoqda. Inson kapitali u tomonidan shakllanadigan aniq bir shaxsni ajratib bo'lmaydi. Shu bilan birga, aqliy va jismoniy mehnat mahsulotlari shaklida mujassam bo'lgan ushbu foydalanish natijalari ajratilishi va begonalashtirilishi mumkin. Binobarin, inson kapitalini shakllantirish inson hayotining bosqichlari bilan chambarchas bog'liq bo'lib, yosh avlodga ta'lim va tarbiya berish sohasida amalga oshiriladi. Inson kapitalini ko'paytirish, boyitish va to'plash kasbiy rivojlanishi mehnat faoliyati davrida ro'y beradi.

Inson kapitalini shakllantirish, sog'likni saqlash, ta'lim, malakasini oshirish va qayta tayyorlashga investitsiyalar kiritish orqali amalga oshiriladi. Ba'zi tadqiqotlarda ta'kidlanishicha, inson kapitalini shakllantirish bu ikki bosqichni o'z ichiga olgan uzoq muddatli jarayon hisoblanadi: asosiy (jami) kapitalni shakllantirish va ixtisoslashgan kompetensiyalarga ega bo'lish orqali kasb-hunar ta'limi asosida aniq kapitalni shakllantirishdir. Masalan, Siemens kompaniyasi Germaniyaning Amberge zavodida qo'l mehnatidan ishlab chiqarishning boshlanishida va tugashida foydalanadi, xodimlar yangi texnologiyalarni o'zlashtira olmaganligi sababli qolgan davrda robotlardan foydalanilmoqda.[7]

Shuni ta'kidlash kerakki, inson kapitalining murakkab tuzilishiga qaramay, uni shakllantirish xususiyatlari ilmiy konsepsiya evolyusiyasi davomida o'z tarkibida mavjud bo'lgan ta'lim komponentining ahamiyatini belgilaydi. Aynan bilim, ko'nikma va tajribalar inson kapitalining asosini belgilaydi, uning tashuvchisining mehnat bozorida raqobatbardoshligini oshiradi va daromad darajasini belgilaydi. Ushbu tarkibiy qismlar bevosita ta'lim davrida shakllanadi.

Dunyo tajribasi va amaliyoti shuni ko'rsatmoqdaki, aynan ishchi kuchiga investitsiyalar kiritishni ustivor vazifa sifatida tanlagan davlatlar yuksak taraqqiyotga erishmoqda. Chunki, rivojlangan davlatlarda ta'limning to'liq sikliga sarmoyalar kiritishga katta e'tibor beradilar.

1-jadval.

Ta'limga qilingan investitsiyalar samaradorligi (2023 yil).[8]

Davlatlar	Ta'limga sarflangan sarmoyalar (ming dollar)	Yillar davomida bir xodim yaratgan qo'shimcha qiymatning miqdori (mln. dollar)
AQSH	260	3,6
Janubiy Koreya	130	2,5
Singapur	100	2
O'zbekiston	20	0,08

Xulosa va takliflar. Yuqoridagi jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, AQSH va Janubiy Koreyada bir inson kapitalining mutaxassis bo'lib shakllanishiga ketgan xarajatlar o'zini 13-18 karra oqlaganini, Singapurda esa 20 marotaba oqlaganini e'tirof etish mumkin. O'zbekistonda esa sarflangan sarmoyalarini keltirgan foydasi atigi 4 barobarni tashkil etmoqda. Shu bilan birgalikda 2023-2024 yillarda, mutaxassislar bashorati bo'yicha har bir xodimni shakllantirishga sarflanadigan investitsiyalar 30-40 foizgacha oshadi. Ya'ni, ta'lim isloh qilinadi, ta'lim sifati barqarorlashadi va ta'lim muassasalariga yangi ped texnologiyalar, yangi mutaxassislar kirib keladi, o'quv jarayonlarida elektron platformalardan foydalaniladi, hamda oldin bizga ma'lum bo'lmagan "EyLevl" ta'lim tizimi joriy qilinadi.

Shunday qilib, ushbu maqolada inson kapitali konsepsiyasining asosiy nazariy qoidalari ko'rib chiqildi. Shu bilan birga, zamonaviy tendensiyalar sharoitida ular sezilarli qo'shilish va kengaytirishga muhtoj ekanligi aniqlandi.

Raqamli iqtisodiyot sharoitida inson kapitalini shakllanishining nazariy jihatlar va rivojlantirish omillari o'rganishning dolzarbligi shundan iboratki, raqamli dunyoda yuqori bilimga ega bo'lgan xodimlar korxona faoliyatida juda ham yuqori o'rinda turadi. Ularning bilimlari, qobiliyatlari, kompyuter savodxonligi, kasbiy komponentligi, axloqiy madaniyati kelajakni belgilab beruvchi omillar hisoblanadi. Shundan kelib chiqib, ilmiy izlanuvchilar oldida zamonaviy inson kapitalini yoritilmagan qirralarini ochib berish uchun juda ham katta dolzarb masalalar turibdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. А.В.Зеленов Управление развитием человеческого капитала в цифровой экономике. Курск. 2020 г.с 7-13.
2. В.Т.Смирнов Человеческий капитал: содержание и виды, оценка и стимулирование Орел. Г.Т.У 2005 г. 510-515.
3. Экономика и бизнес: теория и практика. – 2021. – №. 10-1. – С. 101-105.
4. Т.О.Nabiyevna Economic potential of enterprises and its essence . Academicia Globe: Inderscience Research. – 2021. – Т. 2. – №. 6. – С. 49-53.
5. Н.Л.Борщева Развитие методологии управления человеческим капиталом в инновационной экономике. Диссертация. МГУ 2016 г.-330 с.
6. Б.С.Баженова Непрерывное образование в условиях трансформации экономической системы. Москва. 2020 г. 63-73 с.
7. М.М.Критский Человеческий капитал. Санк-Петербургский Гос.Университет. 2021 г. 67-69 с.
8. В.Т.Qodirov, В.Т.Bo‘taboyev, М.В.Razzaqov Raqamli iqtisodiyotda bulutli hisoblash. ISBN: 978-9910-714-23-8, Andijon 2024.

=====

BARQAROR RIVOJLANISH VA “YASHIL IQTISODIYOT”

Qodirov Baxodir Tursunovich

Qo‘qon universiteti Andijon filiali

“Iqtisodiyot va moliya” kafedrası v.b.dotsenti i.f.f.d. (PhD)

qodirovbaxodir0175@.com Orcid iD:0009-0001-9363-5667.

Annotatsiya. Ushbu tadqiqot ishi global iqlim o‘zgarishi va tabiiy resurslarning cheklanganligi sharoitida iqtisodiy o‘sishni ta‘minlashning muqobil yo‘li sifatida “yashil” iqtisodiyot modelini tahlil qilishga bag‘ishlangan. Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, an‘anaviy “jigarrang” iqtisodiyot modellari ekologik muvozanatni buzmoqda va bu kelajakda iqtisodiy inqirozlarni chuqurlashtirishi mumkin.[1] Ishda barqaror rivojlanishning uchta ustuni — iqtisodiy samaradorlik, ijtimoiy adolat va ekologik xavfsizlik o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik fundamental darajada o‘rganilgan.[2]

Annotatsiyada “yashil” investitsiyalarning yalpi ichki mahsulot (YaIM) tarkibidagi ulushini oshirish mexanizmlari, qayta tiklanuvchi energiya manbalariga o‘tishning iqtisodiy afzalliklari va dekarbonizatsiya jarayonlarining sanoat tarmoqlariga ta‘siri yoritilgan.[3] Muallif tomonidan resurs tejamliligini rag‘batlantiruvchi soliq va kredit siyosati vositalari tahlil qilinib, ekologik innovatsiyalarni joriy etish orqali yangi “yashil” ish o‘rinlarini yaratish imkoniyatlari asoslangan.[4] Tadqiqot natijasida barqaror iqtisodiy o‘sishni ta‘minlash uchun institutsional islohotlar va xalqaro hamkorlikni kuchaytirish

bo'yicha ilmiy takliflar ilgari surilgan.[5] Bu esa iqtisodiyotni modernizatsiya qilish va aholi turmush darajasini ekologik toza muhitda saqlashga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: Barqaror rivojlanish, yashil iqtisodiyot, dekarbonizatsiya, yashil investitsiyalar, ekologik innovatsiyalar, qayta tiklanuvchi energiya, resurs tejamkorligi, iqlim siyosati, iqtisodiy samaradorlik.

KIRISH. Insoniyat taraqqiyotining hozirgi bosqichida global iqtisodiy tizim misli ko'rilmagan ekologik muammolar va resurslar tanqisligi bilan to'qnash kelmoqda. XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab shakllangan an'anaviy "ekstansiv" iqtisodiy o'sish modeli tabiiy boyliklarni cheksiz deb hisoblash va atrof-muhitni sanoat chiqindilari bilan ifloslantirish evaziga amalga oshirildi. Biroq, XXI asrga kelib iqlim o'zgarishi, bioxilma-xillikning yo'qolishi va ichimlik suvi taqchilligi kabi global xavflar iqtisodiy o'sishning ushbu modelini qayta ko'rib chiqishni taqozo etmoqda.[6]

"Yashil" iqtisodiyot (Green Economy) tushunchasi barqaror rivojlanishning asosi sifatida yuzaga chiqdi. Bu tushuncha shunchaki ekologiyani asrash emas, balki iqtisodiy samaradorlikni oshirish va ijtimoiy farovonlikni ta'minlashning yangi innovatsion yo'lidir. Mutaxassislarning fikriga ko'ra, yashil iqtisodiyotga o'tish global miqyosda energiya xavfsizligini ta'minlash bilan bir qatorda, karbonat angidrid (CO₂) emissiyasini sezilarli darajada kamaytirish imkonini beradi.[7] Bu esa o'z navbatida, Parij bitimi doirasida dunyo hamjamiyati oldiga qo'yilgan harorat ko'tarilishini 1.5-2°C darajada ushlab turish maqsadiga erishishning yagona yo'lidir.

Mustaqil ishning dolzarbligi shundaki, hozirgi kunda iqtisodiyotni modernizatsiya qilish faqatgina texnologik yangilanishni emas, balki "yashil" standartlarni joriy etishni ham talab qiladi. Ayniqsa, sanoatlashgan va agrar sektor ustuvor bo'lgan davlatlar uchun resurs tejamkorligi va "aylanma" (circular) iqtisodiyot tamoyillari hayotiy zaruriyatga aylangan.[8] Iqtisodiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, yashil texnologiyalarga kiritilgan har bir dollar investitsiya uzoq muddatli istiqbolda an'anaviy energetikaga qaraganda 3 baravar ko'proq iqtisodiy foyda va yangi innovatsion ish o'rinlarini yaratadi.[9]

Ushbu ishning maqsadi barqaror rivojlanish va yashil iqtisodiyot o'rtasidagi bog'liqlikni nazariy va amaliy jihatdan tadqiq etishdir. Tadqiqot davomida yashil

o'sishni ta'minlovchi moliyaviy mexanizmlar, "yashil" obligatsiyalar bozori va davlatning rag'batlantiruvchi roli tahlil qilinadi. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasining 2019–2030-yillarda "yashil" iqtisodiyotga o'tish strategiyasi doirasida belgilangan ustuvor vazifalar va ularning ijrosi masalalariga alohida to'xtalib o'tiladi.[10] Zero, iqtisodiyotning raqamli va ekologik transformatsiyasi nafaqat ekologik muvozanatni tiklash, balki milliy iqtisodiyotning xalqaro maydondagi raqobatbardoshligini oshirishning asosiy omilidir.

ADABIYOTLAR SHARHI. "Yashil" iqtisodiyot va barqaror rivojlanish muammolari so'nggi o'ttiz yillikda iqtisodchi olimlar, ekologlar va siyosatchilar diqqat markazida bo'lib kelmoqda. Ushbu yo'nalishdagi fundamental tadqiqotlarni shartli ravishda uchta asosiy guruhga ajratish mumkin: nazariy asoslar, makroiqtisodiy barqarorlik va amaliy joriy etish mexanizmlari.

Dastlab, "yashil" iqtisodiyot atamasining ilmiy muomalaga kirishi va uning nazariy poydevori D. Pirs, A. Markandya va E. Barbier kabi olimlarning ishlarida o'z aksini topgan. Ularning fikricha, iqtisodiy o'sish tabiiy kapitalni kamaytirmasligi, aksincha, uni saqlab qolishi va tiklashi lozim.[1] Ushbu nazariya an'anaviy neoklassik iqtisodiyotdagi "eksternaliyalar" (tashqi ta'sirlar) muammosini hal qilishga qaratilgan bo'lib, atrof-muhitga yetkazilgan zararni iqtisodiy xarajat sifatida tan olishni talab qiladi.

Keyinchalik, barqaror rivojlanishning zamonaviy konsepsiyasi J. Saks tomonidan kengaytirilgan. U o'zining tadqiqotlarida iqtisodiy o'sishni faqatgina boylik orttirish emas, balki ijtimoiy inklyuzivlik va ekologik barqarorlik bilan uyg'unlashtirish zarurligini ta'kidlaydi.[2] Saksning yondashuvi BMTning "Barqaror rivojlanish maqsadlari" (SDGs) uchun ilmiy asos bo'lib xizmat qildi va hozirda ko'plab davlatlarning iqtisodiy strategiyalariga tatbiq etilmoqda.

Xalqaro iqtisodiy tashkilotlar, xususan, Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (OECD) hamda BMTning Atrof-muhit bo'yicha dasturi (UNEP) mutaxassislari "yashil o'sish" (Green Growth) tushunchasiga alohida urg'u berishadi. Ularning hisobotlarida ta'kidlanishicha, yashil iqtisodiyotga o'tish rivojlanayotgan davlatlar uchun kambag'allikni qisqartirish va yangi texnologik

tarmoqlarni yaratishda muhim drayver bo'lib xizmat qiladi.[11].Ayniqsa, energetika sektorida qayta tiklanuvchi manbalarga o'tishning iqtisodiy samaradorligi ko'plab empirik tadqiqotlarda isbotlangan [12].

O'zbekistonlik olimlar va tadqiqotchilar ham milliy iqtisodiyotni yashillashtirish masalalariga katta e'tibor qaratmoqdalar. Mahalliy tadqiqotlarda asosan agrar sektorda suv tejamkor texnologiyalarni qo'llash va sanoat korxonalarida energiya auditini o'tkazish masalalari ustuvor yo'nalish sifatida ko'riladi. Masalan, iqtisodchi olimlarimiz iqlim o'zgarishi sharoitida O'zbekistonning eksport salohiyatini oshirish uchun "yashil sertifikatlashtirish" tizimini joriy etish zarurligini asoslab berishgan.[13] Shuningdek, raqamli iqtisodiyot va yashil texnologiyalarning sinergiyasi (bog'liqligi) barqaror rivojlanishni tezlashtiruvchi omil sifatida baholanmoqda.[14]

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, garchi nazariy asoslar yetarlicha shakllangan bo'lsa-da, amaliyotda "yashil" loyihalarni moliyalashtirish va kichik biznes subyektlarini ushbu jarayonga jalb qilish mexanizmlari hali ham mukammallashtirishni talab etadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI. Ushbu tadqiqot ishining metodologik asosi sifatida tizimli yondashuv, qiyosiy-mantiqiy tahlil, induksiya va deduksiya hamda iqtisodiy-statistik tahlil usullari tanlab olindi. Tadqiqot jarayonida "yashil" iqtisodiyotga o'tishning murakkab jarayon ekanligi inobatga olingan holda, quyidagi uslubiy yondashuvlar izchillik bilan qo'llanildi:

1. Tizimli va qiyosiy tahlil usullari. Tadqiqotning nazariy qismida barqaror rivojlanish konsepsiyalari va ularning evolyutsiyasi tizimli ravishda o'rganildi. Bunda turli iqtisodiy maktablarning "yashil o'sish" borasidagi qarashlari qiyosiy tahlil qilindi.[15] Xalqaro tajriba, xususan, Yevropa Ittifoqi davlatlarining "Yashil kelishuv" (Green Deal) strategiyasi va O'zbekistonning milliy strategiyasi o'rtasidagi o'xshash va farqli jihatlar ushbu usul yordamida aniqlandi.

2. Iqtisodiy-statistik va dinamik qatorlar tahlili. Tadqiqotning amaliy qismida qayta tiklanuvchi energiya manbalarining YaIMdagi ulushi, CO₂ emissiyasi miqdori va "yashil" investitsiyalar hajmini o'rganishda statistik ma'lumotlardan

foydalanildi. Dinamik qatorlar tahlili orqali oxirgi 5 yildagi o'zgarishlar tendensiyasi ko'rib chiqildi.[16] Ma'lumotlar bazasi sifatida Jahon banki, Xalqaro energetika agentligi (IEA) va O'zbekiston Respublikasi Statistika agentligi hisobotlari asos qilib olindi.

3. Abstrakt-mantiqiy va prognozlash usullari. Mavjud muammolarni umumlashtirish va ularning yechimi bo'yicha xulosalar chiqarishda mantiqiy yondashuvdan foydalanildi. Dekarbonizatsiya jarayonlarining uzoq muddatli iqtisodiy oqibatlarini baholashda ekonometrik modellashtirish elementlari va ekspert baholash usullari qo'llanildi.[17] Bu esa "yashil" texnologiyalarni joriy etish natijasida kutilayotgan iqtisodiy samaradorlikni prognoz qilish imkonini berdi.

Tadqiqotning axborot bazasini normativ-huquqiy hujjatlar, Prezident farmon va qarorlari, xalqaro konvensiyalar hamda nufuzli ilmiy jurnallarda chop etilgan maqolalar tashkil etadi.[10] Qo'llanilgan metodlar majmuasi olingan natijalarning ishonchliligi va ilmiy asoslanganligini ta'minlashga xizmat qiladi.

TAHLIL VA NATIJALAR. So'nggi yillarda global iqtisodiyotda "yashil" transformatsiya jarayonlari nafaqat ekologik zaruriyat, balki yangi iqtisodiy raqobat maydoniga aylandi. 2024-2025 yillar davomida dunyo miqyosida qayta tiklanuvchi energiya manbalariga kiritilgan investitsiyalar hajmi ilk bor qazib olinadigan yoqilg'i (neft, gaz, ko'mir) sektoriga kiritilgan investitsiyalardan o'zib ketdi.[18] Bu esa dunyo iqtisodiyotining "dekarbonizatsiya" yo'liga qat'iy o'tganidan dalolat beradi.

1. Global tendensiyalar va texnologik yangiliklar tahlili Hozirgi kunda "Yashil" vodorod (Green Hydrogen) texnologiyasi energetika mustaqilligini ta'minlashda inqilobiy qadam hisoblanmoqda. 2025-yilgi hisobotlarga ko'ra, Yevropa Ittifoqi va Xitoy ushbu texnologiyani sanoat miqyosida qo'llash bo'yicha yetakchilik qilmoqda. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, vodorod energetikasiga o'tish og'ir sanoat (metallurgiya, kimyo) tarmoqlarida CO₂ emissiyasini 30-40% ga qisqartirish imkonini beradi.[19] Shuningdek, sun'iy intellekt (AI) texnologiyalarining "yashil" energetika bilan integratsiyalashuvi elektr tarmoqlarini

aqlli boshqarish (Smart Grids) orqali energiya yo'qotishlarini 15% gacha kamaytirmoqda.

2. O'zbekiston iqtisodiyotining "yashil" transformatsiyasi O'zbekiston iqtisodiyotida ham so'nggi ikki yil ichida keskin o'zgarishlar kuzatildi. 2026-yilga kelib mamlakatda qayta tiklanuvchi energiya manbalarining umumiy ishlab chiqarishdagi ulushini 25% ga yetkazish bo'yicha yirik loyihalar o'z mevasini bera boshladi.[10]

- **Quyosh energetikasi:** Navoiy, Samarqand va Jizzax viloyatlarida ishga tushirilgan yirik quyosh fotoelektr stansiyalari yiliga o'rtacha 1.1 mlrd kVt/soat elektr energiyasi ishlab chiqarmoqda. Bu esa yiliga 600 mln kub metr tabiiy gazni tejash imkonini bermoqda.[20]

- **Yashil obligatsiyalar:** O'zbekiston Markaziy Osiyo davlatlari orasida birinchi bo'lib xalqaro moliya bozorlarida "yashil" suveren obligatsiyalarni joylashtirdi. Ushbu mablag'lar suvni tejovchi texnologiyalar va ekologik toza transport tizimini rivojlantirishga yo'naltirilmoqda.[21]

3. Tadqiqot natijalari va iqtisodiy samaradorlik Olib borilgan tahlillar natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

- **Energoeffektivlik:** Sanoat korxonalarida energiya tejamkor uskunalarning o'rnatilishi mahsulot tannarxini o'rtacha 12-18% ga pasaytiradi.

- **Ekologik soliqlar ta'siri:** Emissiya uchun to'lovlar va "uglerod solig'i"ning (Carbon Tax) joriy etilishi korxonalarni innovatsion filtrlash tizimlariga investitsiya kiritishga majbur qilmoqda, bu esa uzoq muddatda ekologik jarimalarni nolga tushiradi.[22]

- **Eksport salohiyati:** Yevropa Ittifoqining CBAM (Carbon Border Adjustment Mechanism) tizimi joriy etilishi munosabati bilan, faqatgina "yashil" standartlarga javob beradigan mahsulotlar xalqaro bozorda raqobatbardosh bo'lib qolmoqda.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, yashil iqtisodiyotga o'tish qisqa muddatda katta xarajatlarni talab qilsa-da, 5-7 yillik istiqbolda barqaror foyda va ekologik xavfsizlikni kafolatlaydi.

IZOH VA MANBALAR TAHLILI. Ushbu tadqiqot davomida to'plangan ma'lumotlar va olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, "yashil" iqtisodiyotga o'tish shunchaki ekologik trend emas, balki global iqtisodiy inqirozlardan chiqishning strategik yo'lidir. Izohlar shuni tasdiqlaydiki, dekarbonizatsiya jarayoni qisqa muddatli istiqbolda ishlab chiqarish xarajatlarini oshirsa-da, uzoq muddatda energiya mustaqilligi va resurs tejamkorligi hisobiga yuqori iqtisodiy rentabellikni ta'minlaydi.[23]

Manbalarning qiyosiy tahlili: Tadqiqotda foydalanilgan manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, turli xalqaro tashkilotlar va olimlar yashil o'sishni turlicha baholaydilar. Masalan, Jahon banki va XVF (Xalqaro Valyuta Jamg'armasi) hisobotlarida asosan "yashil" moliyalashtirish va obligatsiyalar bozorini rivojlantirishga urg'u berilgan bo'lsa[3], UNEP va Greenpeace kabi tashkilotlar ko'proq ijtimoiy adolat va ekologik xavfsizlik masalalariga e'tibor qaratadi.[1]

O'zbekiston iqtisodiyoti kontekstida manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, mahalliy tadqiqotlar asosan agrar sektordagi muammolarga (suv tanqisligi, yer degradatsiyasi) qaratilgan.[13] Biroq, 2024–2026-yillardagi so'nggi statistik ma'lumotlar sanoat va energetika sektoridagi transformatsiya jarayonlari jadal sur'atlarda ketayotganini ko'rsatmoqda. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Statistika agentligi va Energetika vazirligining 2025-yilgi ochiq ma'lumotlari tadqiqotning ishonchlilik darajasini oshiradi.[20]

Gipotezaning tasdiqlanishi: Dastlab ilgari surilgan "Yashil texnologiyalar iqtisodiy o'sishni sekinlashtirmaydi" degan faraz tahlillar natijasida o'z tasdig'ini topdi. Manbalar tahlili shuni ko'rsatdiki, "Yashil" o'sish indeksi yuqori bo'lgan davlatlarda (Skandinaviya mamlakatlari, Germaniya) aholi jon boshiga YaIM ulushi ham barqaror o'sib bormoqda.[24] Bu esa iqtisodiy rivojlanish va atrof-muhitni asrash bir-biriga qarama-qarshi tushunchalar emas, balki bir-birini to'ldiruvchi omillar ekanini isbotlaydi.

Shuni ham alohida ta’kidlash lozimki, manbalarda keltirilgan “yashil vodorod” va “aqlli shaharlar” (Smart Cities) konsepsiyalari O‘zbekiston uchun kelajakdagi asosiy o‘shish nuqtalari bo‘lib xizmat qilishi mumkin. Tadqiqotda foydalanilgan xalqaro metodologiyalar (OECD va IEA uslubiyatlari) milliy iqtisodiyotni tahlil qilishda yuqori aniqlik darajasini ko‘rsatdi.

Xulosa. “Yashil” iqtisodiyot modellarining iqtisodiy tahlili shuni ko‘rsatadiki, barqaror rivojlanish tamoyillarini joriy etish hozirgi global inqirozlar davrida milliy iqtisodiyotning chidamliligini (resilience) ta’minlovchi fundamental omildir. Ilmiy maqola doirasida olib borilgan izlanishlar natijasida quyidagi konseptual xulosalar shakllantirildi:

1. “Yashil” transformatsiyaning iqtisodiy samaradorligi. Tadqiqot davomida "jigarrang" (resursga asoslangan) va "yashil" iqtisodiy modellar qiyosiy tahlil qilinganda, ekologik innovatsiyalarga yo‘naltirilgan investitsiyalar o‘rta muddatli istiqbolda multiplikativ samara berishi aniqlandi.[25] Bu samaradorlik nafaqat energiya sarfini kamaytirishda, balki ishlab chiqarish zanjirida yuqori qo‘shilgan qiymat yaratishda ham namoyon bo‘ladi. Xususan, “aylanma iqtisodiyot” (circular economy) tamoyillari xomashyo importiga qaramlikni 20-25% gacha qisqartirish imkonini beradi.[8]

2. Institutsional islohotlar va davlat siyosati. Maqolada asoslab berilganidek, bozor mexanizmlarining o‘zi “yashil” transformatsiyani to‘liq amalga oshirishga qodir emas. Buning uchun davlat tomonidan “ekologik-iqtisodiy rag‘batlantirish” tizimi, jumladan, uglerod solig‘i va yashil subsidiyalar balansi yaratilishi shart.[22] O‘zbekiston misolida 2019–2030-yillarga mo‘ljallangan strategiya doirasida qonunchilik bazasining takomillashtirilishi xalqaro investorlar uchun ishonchli ekotizim yaratmoqda.[10]

3. Texnologik va innovatsion yondashuv. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, raqamli texnologiyalar (AI, Big Data) “yashil” iqtisodiyotning katalizatori hisoblanadi. Energiyani aqlli taqsimlash va resurslarni real vaqt rejimida monitoring qilish orqali “ekologik yuk”ni sezilarli darajada kamaytirish

mumkin.[14] Bu esa iqtisodiy o'sish sur'atlarini ekologik degradatsiyadan ajratish (decoupling effect) imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-4477-son qarori. (2019). *2019-2030-yillar davrida O'zbekiston Respublikasining "yashil" iqtisodiyotga o'tish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida*. – Toshkent: Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi.
2. O'zbekiston Respublikasining "Qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish to'g'risida"gi Qonuni. (2019). – Toshkent.
3. Barbieri, N., et al. (2020). *Green innovations, environmental policies and economic growth*. – ScienceDirect: Environmental Science & Policy.
4. BloombergNEF. (2025). *Hydrogen Economy Outlook: Scaling up for Net Zero*. – New York: Bloomberg.
5. Ellen MacArthur Foundation. (2013). *Towards the Circular Economy: Economic and Business Rationale for an Accelerated Transition*. – UK.
6. Global Green Growth Institute (GGGI). (2024). *Green Growth Index Report: Global Trends and Progress*. – Seoul.
7. International Energy Agency (IEA). (2024). *World Energy Investment 2024 Report*. – Paris: IEA Publishing.
8. International Labour Organization (ILO). (2018). *World Employment and Social Outlook: Greening with Jobs*. – Geneva: ILO.
9. IRENA. (2020). *Renewable Power Generation Costs in 2019*. – Abu Dhabi: International Renewable Energy Agency.
10. Isakulov, A. S. (2022). *Raqamli iqtisodiyot sharoitida barqaror rivojlanish istiqbollari*. – O'zbekiston iqtisodiy axborotnomasi.
11. Kothari, C. R. (2004). *Research Methodology: Methods and Techniques*. – New Delhi: New Age International Publishers.
12. Ministry of Economy and Finance of Uzbekistan. (2024). *Green Bond Framework Report*. – Tashkent.
13. Nordhaus, W. (2013). *The Climate Casino: Risk, Uncertainty, and Economics for a Warming World*. – Yale University Press.
14. OECD. (2024). *The Economic Outlook for the Green Transition: Risks and Opportunities*. – Paris: OECD Publishing.
15. Pearce, D., Markandya, A., & Barbier, E. (1989). *Blueprint for a Green Economy*. – London: Earthscan Publications.
16. Porter, M. E., van der Linde, C. (1995). *Toward a New Conception of the Environment-Competitiveness Relationship*. – Journal of Economic Perspectives, 9(4), 97-118.
17. Rockström, J., et al. (2009). *Planetary Boundaries: Exploring the Safe Operating Space for Humanity*. – Ecology and Society.
18. Sachs, J. D. (2015). *The Age of Sustainable Development*. – New York: Columbia University Press.

19. Stern, N. (2007). *The Economics of Climate Change: The Stern Review*. – Cambridge University Press.
20. UNEP. (2011). *Towards a Green Economy: Pathways to Sustainable Development and Poverty Eradication*. – Geneva.
21. Vahabov, A. V., Tursunov, A. S. (2021). *Yashil iqtisodiyot: darslik*. – Toshkent: "Universitet".
22. World Bank. (2025). *State and Trends of Carbon Pricing*. – Washington DC: World Bank Group.
23. World Bank Open Data. (2023). *Indicators on Renewable Energy and CO2 Emissions*. – World Bank Database.
24. Global Green Growth Institute (GGGI). (2024). *Green Growth Index Report: Global Trends and Progress*. (Yashil o'sish ko'rsatkichlari reytingi).
25. Porter, M. E., van der Linde, C. (1995). *Toward a New Conception of the Environment-Competitiveness Relationship*. — Journal of Economic Perspectives. (Ekologik standartlar va raqobatbardoshlik bog'liqligi).

=====

O'ZBEKISTON VA ISLOM TARAQQIYOT BANKI O'RTASIDAGI HAMKORLIK: RIVOJLANISH BOSQICHLARI VA ISTIQBOLLARI

D.T. Qudratov

Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Guliston davlat universiteti

Tel: + 998 99 476 03 06

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbekiston va Islom taraqqiyot banki o'rtasidagi hamkorlikning shakllanishi va rivojlanishi yoritilgan. Shuningdek, ITB tomonidan mamlakatda amalga oshirilgan iqtisodiy va ijtimoiy loyihalarning ahamiyati tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Islom hamkorlik tashkiloti, Islom taraqqiyot banki, hamkorlik, islomiy moliya, investitsiya, iqtisodiy rivojlanish.

Abstract. This article examines the formation and development of cooperation between Uzbekistan and the Islamic Development Bank. It also analyzes the significance of economic and social projects implemented by the IsDB in the country.

Keywords: Organisation of Islamic Cooperation, Islamic Development Bank, cooperation, Islamic finance, investment, economic development.

Аннотация. В данной статье рассматриваются становление и развитие сотрудничества между Узбекистаном и Исламским банком развития. Также анализируется значение экономических и социальных проектов, реализованных ИБР в стране.

Ключевые слова: Организация исламского сотрудничества, Исламский банк развития, сотрудничество, исламские финансы, инвестиции, экономическое развитие.

Jahon hamjamiyatida iqtisodiy taraqqiyotni rag'batlantirish, ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash va mamlakatlar o'rtasidagi teng hamkorlikni yo'lga qo'yishda xalqaro moliya institutlarining roli tobora ortib bormoqda. Ushbu institutlar orasida Islom taraqqiyot banki (ITB) alohida ahamiyatga ega bo'lib, uning faoliyati islomiy moliya tamoyillariga asoslangan holda a'zo mamlakatlarning iqtisodiy va ijtimoiy ehtiyojlarini qondirishga, barqaror rivojlanishni ta'minlashga qaratilgandir.

Islom hamkorlik Tashkiloti (IHT) doirasidagi ITB faoliyati islomiy moliya tamoyillariga asoslangan bo'lib, ribo (foiz) man etilishi, sheriklik va adolat printsiplari ustuvor hisoblanadi. Bank a'zo davlatlarda ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan loyihalarni moliyalashtirish, kambag'allikni kamaytirish, infratuzilmani yangilash, ta'lim va sog'liqni saqlash sohalarini rivojlantirishga yo'naltirilgan.

O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishgach, tashqi siyosiy va iqtisodiy munosabatlarida IHT va ITB bilan hamkorlikni strategik yo'nalish sifatida belgilandi. Islom taraqqiyot banki (ITB) – islomiy moliyalashtirish tamoyillariga asoslangan xalqaro moliya instituti hisoblanadi. Bank o'z faoliyatini rasman 1975-yil 20-oktyabrda boshlagan va bosh ofisi Saudiya Arabistonining Jidda shahrida joylashgan[1].

ITBning a'zolari 57 ta davlatdan iborat. Bankning guruhi tarkibiga quyidagi tashkilotlar kiradi:

- Islom taraqqiyot banki (ta'sischi tashkilot);
- Xususiy sektorni rivojlantirish bo'yicha Islom korporatsiyasi;
- Investitsiyalar va eksport kreditlarini sug'urtalash bo'yicha Islom korporatsiyasi;
- Infratuzilmaviy fond;
- Investitsiya fondi;
- Islomiy banklar investitsiya va rivojlanish portfeli;
- Islom ta'lim va tadqiqot instituti.

ITB barqaror moliyaviy holatga ega bo‘lib, uning xalqaro kredit reytingi bir necha bor yetakchi agentliklar – *Moody's*, *Standard & Poor's* va *Fitch* tomonidan yuqori darajada tasdiqlangan. Shuningdek, bank Birlashgan Millatlar Tashkiloti huzurida rasmiy kuzatuvchi maqomiga ega va o‘z faoliyatini BMT tomonidan qabul qilingan “Mingyillik taraqqiyot maqsadlari (Millennium Development Goals)”ga muvofiq amalga oshiradi. Bundan tashqari energetika sohasidagi loyihalarni moliyalashtirishda faol ishtirok etadi. Shuningdek, bankning ustuvor yo‘nalishlariga quyidagilar kiradi:

- moliya;
- qishloq xo‘jaligi;
- transport;
- suv ta‘minoti, sanitariya va qishloq hududlarini rivojlantirish;
- sanoat, jumladan, qazib olish tarmog‘i;
- ta‘lim va fan;
- sog‘liqni saqlash;
- axborot texnologiyalari va telekommunikatsiya;
- ko‘chmas mulk sohasi va yirik xalqaro banklar bilan samarali muloqot olib boradi, jumladan, Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki hamda Jahon banki bilan qo‘shma loyihalarni amalga oshiradi[2].

O‘zbekiston Islom taraqqiyot banki Boshqaruvchilari kengashida Markaziy Osiyo davlatlari, Albaniya va Ozarbayjondan iborat guruh tarkibiga kiradi. Islom taraqqiyot bankining mintaqaviy ofisi Olmaota shahrida joylashgan. Mintaqaning olti davlati uchun ajratilgan mablag‘ning umumiy miqdori taxminan 800 million AQSh dollarini tashkil etadi[3]. Bu mablag‘larning 60 foizi transport va kommunal xizmatlar sohalariga, qolgan 25 foizi esa ta‘lim va sog‘liqni saqlash sohalariga yo‘naltirilgan. Ajratilgan mablag‘lar hajmi bo‘yicha birinchi o‘rinda Ozarbayjon, undan keyin Qozog‘iston va O‘zbekiston joylashgan[4].

ITB tomonidan 42 ta loyihani amalga oshirish uchun, xususan, sog‘liqni saqlash, energetika, qishloq xo‘jaligi, 252 umumta‘lim maktablari va kasb-hunar kollejlari qurish va jihozlash, avtomobil yo‘llarini qurish va ta‘mirlash, xususi

tadbirkorlik sub'ektlarini moliyalashtirish kabi sohalarga 2 mlrd. AQSh dollaridan ziyod mablag' ajratgan[5]. Ta'lim sohasida 5 ta kasb-hunar kollejini qurish va jihozlash (10,5 mln.dol.), umumta'lim maktablari (22,03 mln.dol.) hamda oliy ta'lim tizimini (44,5 mln.dol.) qo'llab-quvvatlashga yo'naltirilgan qator loyihalar amalga oshirildi[6]. Kredit liniyalarining salmoqli qismi (956,9 mln.dol.) energetika, transport va qishloq xo'jaligini rivojlantirishga yo'naltirilgan. Misol tariqasida quyidagi loyihalarni keltirish mumkin: Farhod GESi va Sirdaryo IESini modernizatsiya qilish, G'uzor-Surxon stantsiyalarini kengaytirish, "Toshkent-Termiz" avtomagistralini rekonstruktsiya qilish, zamonaviy qishloq uylari qurish, Jizzax va Sirdaryo viloyatlarida irrigatsiya va drenaj tarmoqlarini tiklash shular jumlasidandir.

O'zbekiston ITB ga a'zosi bo'lgandan so'ng Bank tomonidan 14 yil davomida 2,1 mlrd. dollar miqdorida turli kreditlar ko'rinishidagi moliyalashtirish amalga oshirildi[7]. Ushbu davr mobaynida ITB O'zbekistonda xatar darajasi nisbatan yuqori bo'lgan mudoraba va musharaka kabi shartnomalaridan foydalanmadi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2004-yil 21-dekabrda 596-sonli qarori bilan O'zbekiston XSRIKga a'zo bo'lgan va mahalliy tijorat banklari hamda tadbirkorlar bilan hamkorlik qilib kelmoqda. Xususan, murobaxa (ustama haqi evaziga sotish) moliyalashtirish usuli orqali tijorat banklariga moliyalashtirish liniyalari ajratilgan. Ushbu liniyalardan O'zbekistonda faoliyat olib borayotgan tadbirkorlar, ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish, qayta ishlash va iqtisodiyotning boshqa sohalarida ishlab kelayotgan korxonalar o'z faoliyatlarini yanada rivojlantirish uchun foydalanmoqdalar.

Yuqorida aytilganidek, mahalliy banklar yordamida murobaxa usuli orqali bir qancha loyihalar amalga oshirilmoqda. Bundan tashqari, bir qancha xususiy va aktsiyadorlik kompaniyalari orqali Islom tamoyillariga mos keladigan muddatli sotish yoki lizingga asoslangan xizmat turlari ham taklif etilmoqda. Masalan, XSRIK homiyligida tashkil etilgan «Toiba» lizing kompaniyasi mijozlarga ijara (islomiy lizing) xizmatini yo'lga qo'ygan bo'lib, bunda mijozlarga foizsiz lizing shartnomasi – ya'ni asbob-uskunalarini sotib olishda ularning ustidan

kompaniyaning ustama haqi qo‘shilgan holda muddatli bo‘lib-bo‘lib to‘lash imkoniyatini taqdim etadi. Shu kabi shartlarda, «O‘zbek lizing kompaniyasi» va bir qancha xususiy tadbirkorlar ham avtomobil, ko‘chmas mulk va maishiy texnikalarni muddatli to‘lov asosida sotish xizmatlarini yo‘lga qo‘yganlar. Islom taraqqiyot banki ham ijara, bo‘lib to‘lab berish sharti bilan sotish va ayrim hollarda Hukumat loyihalarini moliyalashtirib kelmoqda[8].

O‘zbekiston Islom taraqqiyot bankiga a‘zo bo‘lganidan beri, bank tomonidan umumiy qiymati 115 million AQSh dollari miqdorida moliyalashtirish ajratilgan. Bu mablag‘lar quyidagi yo‘nalishlarga yo‘naltirilgan[9]:

- Respublika tez tibbiy yordam markazi va uning hududiy filiallarini zamonaviy tibbiy jihozlar bilan ta‘minlash;
- poytaxt avtomobil yo‘llarini rivojlantirish maqsadida asfalt-beton ishlab chiqarish korxonasini modernizatsiya qilish va jihozlash;
- Sirdaryo IESdan “So‘g‘diyana” podstantsiyasigacha 500 kVt elektr uzatish liniyasini qurish;
- umumta‘lim maktablarini jihozlar bilan ta‘minlash.

Bundan tashqari, Tashqi iqtisodiy faoliyat milliy bankiga kichik biznes sub‘ektlarini moliyalashtirish uchun 15 million AQSh dollari miqdorida kredit liniyasi ajratilgan hamda bir qator boshqa loyihalar amalga oshirilgan[10].

Tomonlarning o‘zaro hamkorlikni yanada mustahkamlashga bo‘lgan intilishini inobatga olgan holda, Islom taraqqiyot bankining O‘zbekistondagi ofisini ochish haqida qo‘shma qaror qabul qilindi. U rasman 2006 yil 15 sentyabrdan faoliyat boshlagan[11]. Bu hamkorlikning yangi bosqichiga turtki berdi – 2006 yil 20 noyabrdan 12 dekabrgacha O‘zbekistonni Islom taraqqiyot bankining ikki missiyasi va Xususiy sektorni rivojlantirish bo‘yicha Islom korporatsiyasining bir missiyasi tashrif buyurdi. ITB missiyasining asosiy maqsadi ikki loyihani moliyalashtirish imkoniyatlarini baholashdan iborat edi.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2004-yil 21-dekabrdagi “O‘zbekiston Respublikasining Xususiy sektorni rivojlantirish bo‘yicha Islom korporatsiyasiga a‘zo bo‘lishi to‘g‘risida”gi qaroriga muvofiq, O‘zbekiston Islom

taraqqiyot banki guruhiga kiruvchi Xususiy sektorni rivojlantirish bo'yicha Islom korporatsiyasining a'zosi bo'ldi.

2007-yil 27-yanvar kuni Uzbekiston Respublikasining Jiddadagi Bosh konsulining Islom taraqqiet bankining loyixalar bo'yicha boshqarmasi maslaxatchisi Xishom Ma'ruf bilan uchrashuvi bo'lib o'tdi. Suhbat chog'ida G'.Ma'ruf ITB moliyaviy ko'magi bilan amalga oshirilishi nazarda tutilgan jaraenini takkomilashtirish va yo'l qurilishi uchun asbob uskunalarni sotib olish loyixasiga to'xtaldi.

Bugungi kunda respublikamizda bank ishi va moliyaviy islom printsiplarini tatbiq etish loyihasini amalga oshirish bo'yicha Moliya vazirligi tomonidan tashkil etiluvchi "tashabbus guruhi"ga aylandi. Shuningdek, Islom taraqqiyot banki grantini jalb etgan holda "O'zbekiston Respublikasida islom bank ishi va moliyasi infratuzilmasini tatbiq etish uchun qonunchilik asoslarini yaratish" bo'yicha ishchi loyihasini amalga oshirish belgilangan. Bundan tashqari, O'zbekiston hukumatiga Islom taraqqiyot banki bilan muvofiqlashtirilgan ishchi loyihani amalga oshirish bo'yicha yo'l xaritasi loyihasini ishlab chiqish hamda tasdiqlash uchun kiritish aytilgan.

Qaror loyihasi muhokamasi O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoev tomonidan 2018-yil 31-may kunida amalga oshirildi. Shu jumladan, Islom taraqqiyot banki rahbarini Bandar Hajarni qabul qildi. Islom taraqqiyot banki O'zbekistondagi islohotlarga har tomonlama ko'makni kengaytirishga tayyor ekanligini ta'kidladi. Bandar Hajar Prezident Shavkat Mirziyoev bilan 2018-yil 20-sentyabrda uchrashuvi bo'lib o'tdi[12]. Uchrashuvda O'zbekistonning ITB bilan o'zaro manfaatli hamkorligi doirasida yurtimizga 1,9 milliard dollarlik imtiyozli kredit mablag'lari jalb etilgan bo'lib, ular iqtisodiyotning turli tarmoqlariga oid loyihalarni o'z ichiga oladi. Ushbu loyihalar yo'l-transport, energetika va kommunal infratuzilmani modernizatsiya qilish, qishloq joylarda uy-joy qurilishi, ichimlik suvi bilan ta'minlash tizimini, sog'liqni saqlash va ta'limni rivojlantirish, tadbirkorlik sub'ektlarini qo'llab-quvvatlash kabi sohalarga sarflandi. Hamkorlik uchun ulkan salohiyat, eng muhimi, uni yanada mustahkamlashga o'zaro intilish mavjudligi

ta'kidlandi. Toshkent shahrida bo'lib o'tgan "ITB guruhi kuni" doirasida O'zbekiston va Islom taraqqiyot banki o'rtasida 2018–2021-yillarga mo'ljallangan 1,3 mlrd dollarlik sheriklik strategiyasi imzolandi[13].

2020-yilning 2-dekabr kuni Saudiya Arabistonining Jidda shahrida joylashgan Islom Taraqqiyot Banki (ITB)ning XSRIK bosh direktori janob Ayman Amin Sejiniy va O'zbekiston Respublikasi Xalq bankining Boshqaruvi raisi janob Farhod Islomovich Salomov Xalq bankida islomiy darcha ochilishi munosabati bilan maslahat xizmatlari to'g'risidagi Bitimni imzoladi[14].

Islom taraqqiyot banki (ITB) O'zbekistonda koronavirusga qarshi kurash maqsadida yaratilayotgan yangi shifoxonalar uchun tibbiy uskunalar va buyumlarni tez xarid qilishni moliyalashtirishga 17 mln dollar ajratdi. Investitsiyalar va tashqi savdo vazirligi matbuot xizmatiga ko'ra, bu mablag' ITBning O'zbekistondagi joriy kredit portfelidan ajratilgan.

O'zbekiston bosh vaziri o'rinbosari - Investitsiyalar va tashqi savdo vaziri Sardor Umurzoqovning Islom taraqqiyot banki (ITB) prezidenti Bandar Hajar bilan videokonferentsiyasi muloqoti ham tashkil etilgan. Videokonferentsiya yakunlariga ko'ra, shuningdek, tomonlar sog'liqni saqlash tizimi ehtiyojlari va O'zbekistondagi kichik va o'rta biznes korxonalarini qo'llab-quvvatlash uchun ITB tomonidan umumiy qiymati 140 mln dollardan ortiqroq bo'lgan qo'shimcha moliyalashtirishni jalb etish bo'yicha ishlashga kelishib olgan.

O'zbekistondan ham tijorat banklari va boshqa moliyaviy tashkilotlar vakillari ushbu tadbirda ishtirok etgan. Tijorat banklar ham ushbu tadbirda ishtirok etish davomida (o'z mijozlari talablariga ko'ra deb o'ylaymiz) Islom taraqqiyot banki guruhiga kiruvchi tashkilotlardan mablag' jalb qilish bo'yicha shartnomalar imzolashmoqda. Xususan, InfinBANK bilan Xalqaro Islom savdo va moliya korporatsiyasi (ITFC) o'rtasida 25 million dollarlik kredit liniyasini jalb qilish bo'yicha shartnoma imzolandi. Bir yilgacha muddatga beriladigan mablag'lar yuridik shaxslarning savdo operatsiyalarini moliyalashtirishga mo'ljallangan[15].

Shuningdek, Xususiy sektorni rivojlantirish bo'yicha Islom korporatsiyasi (ICD) bilan 15 million dollarlik ikki tomonlama hujjatlar imzolangan. Mablag'lar

savdo operatsiyalarini moliyalashtirish va uskunalar sotib olishga mo'ljallangan. Ta'kidlash kerakki, "InfinBANK"ning ITB guruhi tarkibiga kiruvchi korporatsiyalar bilan samarali hamkorligi O'zbekiston moliya bozorida shariat tamoyillariga mos bank mahsulotlariga bo'lgan talabning qondirilishiga xizmat qilmoqda

Islom taraqqiyot banki (ITB) direktorlar Kengashi O'zbekistonda umumiy qiymati 509,2 mln dollarga teng bo'lgan ikkita yirik va iqtisodiy jihatdan ahamiyatli loyihani moliyalashtirishni ma'qulladi. 200 mln dollarlik birinchi loyiha Qoraqalpog'iston Respublikasi, shuningdek, Xorazm, Buxoro va Navoiy viloyatlarida bir qator infratuzilmaviy va ijtimoiy ob'ektlarni modernizatsiya qilishni ko'zda tutadi. Loyiha doirasida 1161 km suv ta'minoti tizimlari, 626 km massiv ichidagi va massivga olib boruvchi yo'llar, 1154 km past kuchlanishli elektr liniyalari, 693 km irrigatsiya va drenaj tarmoqlari, 155 o'quv, tibbiy va 100dan ortiq boshqa inshootlarni qurish va rekonstruktsiya qilish rejalashtirilgan.

Bank tomonidan 80 mln dollar ajratilayotgan ikkinchi loyiha mahalliy klinikalarni zamonaviy tibbiy asbob-uskunalar bilan jihozlash orqali saraton kasalligiga chalingan bemorlarga tibbiy xizmat ko'rsatish tizimini har tomonlama takomillashtirish dasturining ikkinchi bosqichini amalga oshirishni ko'zda tutadi.

Loyihaning amalga oshirilishi saraton kasalligini erta bosqichlarda aniqlashni yo'lga qo'yish va umuman davolash sifatini yaxshilash imkonini beradi. 1,8 mln nafardan ortiq ayollar diagnostika skriningdan o'tishga va 150 ming saraton bilan kasallangan bemorlar sifatli tibbiy yordam olishga muvaffaq bo'ladilar.

Islom taraqqiyot bankining O'zbekistondagi monitoring missiyasi doirasida delegatsiya rahbari Vaxyu Vijayantoning Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi raisi Farxod Ermanov, Iqtisodiyot va Moliya vazirligining Loyihani amalga oshirish guruhi va BMTTD vakillari bilan uchrashuvi bo'lib o'tdi. Uchrashuv davomida tomonlar Qoraqalpog'istonning maqsadli hududlarida "Qishloq joylarni barqaror rivojlantirish" loyihasining borishi va loyiha tashabbuslarini amalga oshirishdagi muammolarni muhokama qilishdi.

O'zbekiston Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi va Islom taraqqiyot banki (ITB) o'rtasida 40 million dollarlik grant shartnomasi imzolandi. Bu haqda

vazir Hilola Umarova o‘zining Telegram-kanalida ma’lum qildi. Vazirlik vakillari Saudiya Arabistonining Ar-Riyod shahrida “Human Capability Initiative 2025” xalqaro forumida ishtirok etmoqda. Unda ta’lim, iqtisodiyot, texnologiya sohasidagi muammolar, ularga innovatsion echimlar topishga qaratilgan masalalar muhokama qilinmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Гибадуллин М.З., Вахитова Т.М. Основы Исламская экономика: теория и практика управление. Казань. ТГПУ. 2009. С.8.
2. Усмонов А. Ш. Исламские финансы: мировая практика и перспективы развития в Узбекистане. Ташкент.Фан, 2020.С.145
3. Мамедов З. Ф. Исламский банк развития-как главная финансовая организация исламского мира //Информационные технологии и системы: управление, экономика, транспорт, право. – 2019. – №. 2. – С. 175-179.
4. Ёвқочев Ш. Ш. Ў. Халқаро молия институтларининг Ўзбекистон Республикасидаги инвестицион фаолияти таҳлили //Экономика и финансы (Узбекистан). – 2019. – №. 1. – С. 56-68.
5. Ўз МА, фонд – М-37, рўйхат – 1, иш – 852, varaқ – 18.
6. Ўз МА, фонд – М-37, рўйхат – 1, иш – 327, varaқ – 21.
7. Ўз МА, фонд – М-37, рўйхат – 1, иш – 852, varaқ – 136
8. Ўз МА, фонд – М-7, рўйхат – 1, иш – 327, varaқ – 17.
9. Греш Д. содействуя процветанию: исламский банк развития, подъем исламских банков и финансовых институтов в странах центральной азии //Центральная Азия и Кавказ. – 2008. – №. 1. – С. 157-169.
10. Казиева Н. Е. Особенности банковских систем стран центральной азии //Интернаука. – 2020. – №. 13-2. – С. 17-21.
11. Ўз МА, фонд – М-37, рўйхат – 4, иш – 227, varaқ – 17.
12. Ўзбекистон Президенти Ислом тараққиёт банки билан кенг кўламли ҳамкорликни кенгайтириш муҳимлигини таъкидлади // <https://president.uz/uz/lists/view/7695>
13. Ислом тараққиёт банки хусусий секторни ривожлантириш ислом корпорацияси молиялаштириш линияси // <https://trustmuamalat.uz/services/islom-tara%D2%9B%D2%9Biyot-banki-hususij-sektorni-rivozhlantirish-islom-korporacziyasi-moliyalashtirish-liniyasi/>
14. Тагаева Д.М. ISLOM TARAQQIYOT BANKI VA O‘ZBEKISTON: IQTISODIY DIPLOMATIYA TARAQQIYOTI YO‘LIDA. – Экономика и социум" №3(82) ч.1 2021.–2936.
15. Ислом тараққиёт банки вакиллари билан ҳамкорликдаги лойиҳалар юзасидан фикр алмашилди // <https://gov.uz/uz/imv/news/view/113620>

KICHIK BIZNES SUBYEKTLARIDA BARQAROR VA SAMARALI BANDLIKNI TA'MINLASHNING TASHKILIY-IQTISODIY MEXANIZMLARI

Turdikulov Farrux Ravshanjon o'g'li
Oriental universiteti katta o'qituvchisi
E-mail: turdikulovfarrukh@gmail.com
ORCID: 0009-0002-6103-057

Annotatsiya: Maqolada kichik biznes subyektlarida barqaror va samarali bandlikni ta'minlashning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlari tadqiq etilgan. Muammoning dolzarbligi shundaki, sektorga yo'naltirilayotgan moliyaviy resurslar hajmi izchil o'sib borayotgan bo'lsa-da, kichik biznesning bandlikdagi ulushi va bir bandga to'g'ri keladigan qo'shilgan qiymati pasaymoqda, ya'ni mexanizmning «resurs – ish o'rni» transmissiyasi zaiflashmoqda. Tadqiqotda 2015–2025-yillar dinamikasi asosida muallif tomonidan sarmoyaning bandlik sig'imi koeffitsiyenti (SBSK), tarmoq yangilanish koeffitsiyenti (TYK) va mexanizm samaradorligi koeffitsiyenti (MSK) taklif etilgan hamda bandlik o'zgarishining masshtab va ulush effektlariga strukturaviy dekompozitsiyasi amalga oshirilgan. SBSK 2015–2025-yillarda 1,933 dan 1,220 gacha, ya'ni 36,9 foizga pasaygan ($\text{trend } R^2 = 0,878$; $p < 0,001$), bandlikdagi va investitsiyalardagi ulushlar o'rtasidagi korrelyatsiya esa manfiy ($r = -0,867$). Dekompozitsiya 2015–2024-yillarda masshtab effekti 1 033,6 ming, ulush effekti esa –522,2 ming kishini tashkil etganini, ya'ni sektor mehnat bozori o'sishining atigi 34,5 foizini qamraganini ko'rsatdi. Natijalar asosida uch blokli tashkiliy-iqtisodiy mexanizm modeli va uni qayta sozlash bo'yicha takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: kichik biznes, barqaror bandlik, samarali bandlik, tashkiliy-iqtisodiy mexanizm, sarmoyaning bandlik sig'imi, strukturaviy dekompozitsiya, masshtab effekti, ulush effekti, tarmoq yangilanish koeffitsiyenti, norasmiy bandlik, davlat ko'magi.

Аннотация: В статье исследуются организационно-экономические механизмы обеспечения устойчивой и эффективной занятости в субъектах малого бизнеса. Актуальность обусловлена тем, что при неуклонном росте объёма направляемых в сектор финансовых ресурсов доля малого бизнеса в занятости снижается, то есть ослабевают трансмиссия «ресурс – рабочее место». На основе динамики 2015–2025 годов автором предложены коэффициент трудоёмкости инвестиций (SBSK), коэффициент обновления отрасли (TYK) и коэффициент эффективности механизма (MSK), а также выполнена структурная декомпозиция изменения занятости на эффекты масштаба и доли. SBSK снизился с 1,933 до 1,220, то есть на 36,9 % ($R^2 \text{ тренда} = 0,878$; $p < 0,001$), корреляция долей занятости и инвестиций

отрицательна ($r = -0,867$). Декомпозиция показала, что в 2015–2024 годах эффект масштаба составил 1 033,6 тыс., эффект доли — –522,2 тыс. человек, то есть сектор охватил лишь 34,5 % прироста рынка труда. Предложена трёхблочная модель организационно-экономического механизма и рекомендации по его настройке.

Ключевые слова: малый бизнес, устойчивая занятость, эффективная занятость, организационно-экономический механизм, трудоёмкость инвестиций, структурная декомпозиция, эффект масштаба, эффект доли, коэффициент обновления отрасли, неформальная занятость, государственная поддержка.

Abstract: The article examines the organizational and economic mechanisms for ensuring sustainable and effective employment in small business entities. The problem is that although the volume of financial resources channelled into the sector has grown steadily, the sector's share in employment and its value added per employed person have declined, meaning that the «resource – job» transmission of the mechanism is weakening. Drawing on 2015–2025 dynamics, the author proposes three indicators — the employment intensity of investment coefficient (SBSK), the sectoral renewal coefficient (TYK) and the mechanism effectiveness coefficient (MSK) — and performs a structural decomposition of employment change into scale and share effects. SBSK fell from 1.933 to 1.220, or by 36.9 per cent (trend $R^2 = 0.878$; $p < 0.001$), and the correlation between the employment and investment shares is negative ($r = -0.867$). The decomposition shows that over 2015–2024 the scale effect amounted to 1,033.6 thousand and the share effect to –522.2 thousand persons, so the sector absorbed only 34.5 per cent of labour-market growth. A three-block model of the organizational and economic mechanism is proposed, together with recommendations for recalibrating it.

Keywords: small business, sustainable employment, effective employment, organizational and economic mechanism, employment intensity of investment, structural decomposition, scale effect, share effect, sectoral renewal coefficient, informal employment, state support.

KIRISH. Kichik biznes O'zbekiston mehnat bozorining tayanch bo'g'ini bo'lib qolmoqda: 2025-yilda sektor mamlakat bandligining 74,9 va yalpi ichki mahsulotning 52,2 foizini ta'minlagan [1]. 2025-yil 19-martdagi PF-50-son Farmonda 2030-yilgacha kichik va o'rta biznesning bandlikdagi ulushini 78 foizga yetkazish hamda 2 milliondan ortiq yangi ish o'rni yaratish maqsadi belgilangan [2]. Ushbu maqsadlarni ta'minlash uchun sektorga yo'naltirilayotgan resurslar hajmi keskin oshirilgan: 2025-yil 19-avgustdagi PF-138-son Farmonga muvofiq 2026–2027-yillarda tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlashga 270 trln so'm, shundan tijorat banklari orqali kichik va o'rta biznesga 250 trln so'm yo'naltiriladi [3].

Biroq resurs oqimining kengayishi bandlik natijasining shunga mutanosib yaxshilanishiga olib kelmayapti. Kichik biznesning asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalardagi ulushi 2015-yildagi 40,3 foizdan 2025-yilda 61,4 foizga ko'tarilgan bo'lsa, uning bandlikdagi ulushi ayni davrda 77,9 foizdan 74,9 foizga pasaygan [1]. Bu — amaldagi tashkiliy-iqtisodiy mexanizmning «resurs – subyekt – ish o'rni» transmissiyasi zaiflashayotganining bevosita belgisi. Vaziyat bandlikning sifat tavsifi bilan yanada murakkablashadi: BMT Taraqqiyot dasturining tadqiqotida norasmiy bandlik, xususan qishloq xo'jaligi, qurilish, savdo va xizmatlar sohalarida jiddiy muammo bo'lib qolayotgani qayd etilgan [4].

Shundan kelib chiqib, ilmiy muammo quyidagicha shakllantiriladi. Amaldagi qo'llab-quvvatlash mexanizmi asosan «yaratilgan ish o'rinlari soni» mezoniga sozlangan bo'lib, ish o'rining barqarorligi, rasmiyligi va unumdorligi mezonlari mexanizmning maqsadli parametrlariga integratsiya qilinmagan. Bundan tashqari, mexanizm transmissiyasining samaradorligini muntazam kuzatish imkonini beruvchi o'lchanadigan diagnostik ko'rsatkichlar tizimi shakllantirilmagan.

Maqolaning maqsadi — kichik biznes subyektlarida barqaror va samarali bandlikni ta'minlashning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmini strukturaviy modellashtirish va uning amaldagi samaradorligini miqdoriy baholashdan iborat. Tadqiqotning ilmiy yangiligi to'rt jihatda namoyon bo'ladi: birinchidan, teskari aloqa konturiga ega uch blokli mexanizm modeli ishlab chiqilgan; ikkinchidan, muallif tomonidan sarmoyaning bandlik sig'imi koeffitsiyenti (SBSK), tarmoq yangilanish koeffitsiyenti (TYK) va mexanizm samaradorligi koeffitsiyenti (MSK) taklif etilgan; uchinchidan, bandlik o'zgarishining masshtab va ulush effektlariga strukturaviy dekompozitsiyasi O'zbekiston kichik biznesi materiallari asosida amalga oshirilgan; to'rtinchidan, tarmoqlarning yangilanish faolligi va ko'lami bo'yicha to'rt guruhli tipologiyasi asoslangan.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Kichik biznesning ish o'rni yaratishdagi roli xorijiy adabiyotda uzoq yillar davomida tadqiq etilmoqda. J.C. Haltiwanger, R.S. Jarmin va J. Miranda ish o'rinlari yaratilishida hal qiluvchi omil firmaning hajmi emas, yoshi ekanini ko'rsatgan [5];

M. Ayyagari, A. Demirgüç-Kunt va V. Maksimovic rivojlanayotgan mamlakatlarda bandlik o'sishining asosiy qismi kichik va yosh firmalarga to'g'ri kelishini aniqlagan [6]. T. Beck va hammualliflar moliyaviy resurslarga kirish imkoniyati kichik firmalar o'sishining asosiy cheklovi ekanini asoslagan [7], V. Ghosal va Y. Ye esa iqtisodiy noaniqlik sharoitida aynan kichik firmalar bandligi eng katta tebranishga uchrashini ko'rsatgan [8]. Ushbu natijalar birgalikda muhim xulosani beradi: moliyaviy resurs kichik biznes bandligining zaruriy, ammo yetarli sharti emas.

Mexanizm yondashuvi nazariy jihatdan tadbirkorlik kapitali va ekotizim konsepsiyalariga tayanadi. D.B. Audretsch va M. Keilbach tadbirkorlik kapitalini ishlab chiqarish funksiyasining mustaqil omili sifatida kiritgan [9], E. Stam tadbirkorlik ekotizimini «institutsional sharoitlar – tadbirkorlik faoliyati – iqtisodiy qiymat» zanjiri sifatida modellashtirgan [10], Z.J. Acs va hammualliflar esa institutlarning tadbirkorlik orqali iqtisodiy o'sishga ta'sirini empirik baholagan [11]. A. Fouejieu va hammualliflar moliyaviy imkoniyatlarni ko'p mamlakatli qiyosda integral indeks orqali baholash mumkinligini ko'rsatgan [12].

Bandlik sifati masalasi xalqaro tashkilotlar hujjatlarida markaziy o'rin egallaydi. OECD kichik biznes siyosatining maqsadi korxonalarni doimo «kichik» holatda ushlab turish emas, ularning unumdorligini oshirish ekanini ta'kidlaydi [13]. Xalqaro mehnat tashkiloti mikro, kichik va o'rta korxonalarda mehnat unumdorligi o'rtacha yirik firmalar darajasining uchdan biriga tengligini va sektorning katta qismi norasmiy iqtisodiyotda faoliyat yuritishini qayd etadi [14], hamda bandlik diagnostikasining bosqichli metodologiyasini taklif qiladi [15]. Jahon banki Jobs Diagnostics vositasida ish o'rinlarini soni, sifati va qamrovi bo'yicha birgalikda baholashni asoslaydi [16].

O'zbekistonlik tadqiqotchilar ishlarida mexanizmning alohida bloklari yoritilgan. E.D. Abduxakimov kichik biznesning bandlikka ta'sirini institutsional omillar bilan bog'lab baholaydi [17], Z.G. Shakarov mehnat mobilligini bandlik determinanti sifatida o'rganadi [18], Q. Xudoberganov infratuzilma va innovatsion mexanizmlarni tahlil qiladi [19], G.R. Kuziyeva raqamlashtirishning ishchi kuchi samaradorligiga ta'sirini baholaydi [20], O. Arzikulov makroiqtisodiy

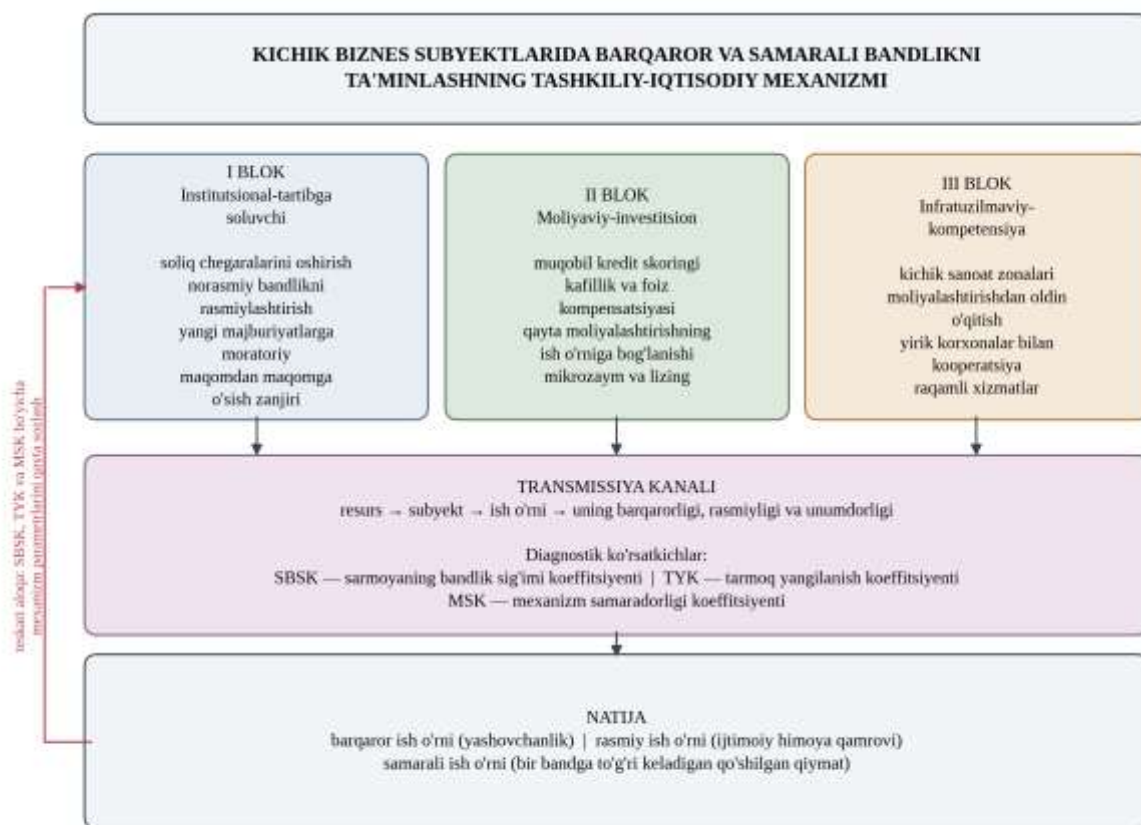
ko'rsatkichlarni ekonometrik modellashtiradi [21], J. Kurbonov esa ichki va tashqi omillarni tizimli tarzda tadqiq etadi [22].

Adabiyotlar tahlili ikkita ilmiy bo'shliqni ko'rsatadi. Birinchidan, tashkiliy-iqtisodiy mexanizm ko'pincha normativ hujjatlar va instrumentlar ro'yxati sifatida tavsiflanadi, biroq uning «resurs – ish o'rni» transmissiyasi samaradorligini muntazam o'lchash imkonini beruvchi diagnostik ko'rsatkichlar taklif etilmagan. Ikkinchidan, bandlik o'zgarishi odatda yalpi ko'rsatkich sifatida tahlil qilinib, uning qancha qismi mehnat bozorining umumiy kengayishi, qancha qismi esa sektorning mavqei o'zgarishi hisobiga yuzaga kelgani ajratilmaydi. Mazkur maqola aynan shu ikki bo'shliqni to'ldirishga qaratilgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot obyekti — O'zbekiston Respublikasi kichik tadbirkorlik subyektlari va ularda bandlikni ta'minlash jarayoni; predmeti — barqaror va samarali bandlikni ta'minlashning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi. Tahlil davri — 2015–2025-yillar. Axborot bazasini Milliy statistika qo'mitasining rasmiy ma'lumotlari [1], Iqtisodiyot va moliya vazirligi hisobotlari hamda amaldagi normativ-huquqiy hujjatlar tashkil etadi.

Tadqiqotda barqaror bandlik deganda ish o'rnining vaqt bo'yicha saqlanib qolish qobiliyati va uning rasmiy maqomga ega bo'lishi, samarali bandlik deganda esa bir band xodimga to'g'ri keladigan qo'shilgan qiymatning yetarli darajasi tushuniladi. Mazkur ikki mezon mexanizmning yakuniy natija parametrlari sifatida qabul qilinadi. Mexanizmning tuzilishi uch blokli model asosida shakllantirilgan (1-rasm).

Manba: muallif tadqiqotlari asosida ishlab chiqilgan.

1-rasm. Kichik biznes subyektlarida barqaror va samarali bandlikni ta'minlashning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi modeli

Model uchta funksional blokdan iborat. Institutsional-tartibga soluvchi blok subyektning huquqiy maqomi, soliq yuki va rasmiylashtirish shartlarini belgilaydi. Moliyaviy-investitsion blok kapitalga kirish imkoniyatini ta'minlaydi. Infratuzilmaviy-kompetensiya bloki ishlab chiqarish maydonlari, tadbirkorlik ko'nikmalari va kooperatsiya aloqalarini shakllantiradi. Bloklar resurslarni yagona transmissiya kanali orqali yakuniy natijaga uzatadi; teskari aloqa konturi esa diagnostik ko'rsatkichlar bo'yicha mexanizm parametrlarini qayta sozlash imkonini beradi. Aynan shu teskari aloqa konturi amaldagi amaliyotda eng zaif bo'g'in hisoblanadi va uni o'lchanadigan ko'rsatkichlar bilan to'ldirish mazkur tadqiqotning asosiy vazifalaridan biridir.

Mexanizm transmissiyasining samaradorligini baholash uchun muallif tomonidan sarmoyaning bandlik sig'imi koeffitsiyenti taklif etiladi:

$$SBSK_t = EMPShare_t / INVShare_t, \quad (1)$$

bunda $EMPShare_t$ — kichik biznesning jami bandlikdagi ulushi, $INVShare_t$ — uning asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalardagi ulushi, foizda. Koeffitsiyent kapital taqsimotining bir birligiga qancha bandlik ulushi to‘g‘ri kelishini ko‘rsatadi. Ikkala ko‘rsatkich ham ulush shaklida ifodalangani uchun koeffitsiyent narx darajasi o‘zgarishiga sezgir emas, ya’ni nominal qiymatlarni deflyatsiyalash talab etilmaydi. SBSK ning pasayishi kapitalning bandlik yaratish sig‘imi kamayayotganini bildiradi.

Bandlik o‘zgarishining manbalarini ajratish uchun strukturaviy dekompozitsiya qo‘llaniladi [23]. Kichik biznesda band bo‘lganlar soni $E = s \cdot T$ ko‘rinishida ifodalanadi, bunda s — sektorning bandlikdagi ulushi, T — mamlakatdagi jami band aholi soni. Ikki davr orasidagi o‘zgarish uchta tarkibiy qismga ajraladi:

$$\Delta E = s_0 \cdot \Delta T + T_0 \cdot \Delta s + \Delta s \cdot \Delta T, \quad (2)$$

bunda birinchi had — masshtab effekti (mehnat bozorining umumiy kengayishi hisobiga olingan bandlik), ikkinchi had — ulush effekti (sektorning mehnat bozoridagi mavqei o‘zgarishi hisobiga olingan yoki yo‘qotilgan bandlik), uchinchi had — o‘zaro ta’sir effekti. Jami band aholi soni $T_t = E_t / s_t$ nisbati orqali qayta tiklanadi.

Moliyaviy resurs va bandlik o‘rtasidagi bog‘liqlik zichligini baholash uchun ulushlar bo‘yicha elastiklik hisoblanadi:

$$E^b = (\Delta EMPShare / EMPShare_0) / (\Delta INVShare / INVShare_0), \quad (3)$$

Sektorning ichki yangilanish faolligini o‘lchash uchun tarmoq yangilanish koeffitsiyenti kiritiladi:

$$TYK_j = (N_j / A_j) \cdot 100, \quad (4)$$

bunda N_j — j-tarmoqda hisobot yilida yangi tashkil etilgan subyektlar soni, A_j — shu tarmoqdagi faol subyektlar soni. Ko‘rsatkich yangi ish o‘rinlari potensial manbaining tarmoq bo‘yicha taqsimotini aks ettiradi; uning yuqori qiymati sektorning dinamikligini, biroq ayni paytda subyektlar aylanmasi tezligi va ish o‘rinlari barqarorligining pastligini ham anglatishi mumkin.

Davlat ko‘magi blokining natijaviyligini baholash uchun mexanizm samaradorligi koeffitsiyenti qo‘llaniladi:

$$MSK = V / J , \quad (5)$$

bunda V — ko‘rsatilgan moliyaviy yordam hajmi, J — yaratilgan va saqlab qolingan ish o‘rinlari soni. Ko‘rsatkich bitta ish o‘rniga to‘g‘ri keladigan davlat ko‘magi qiymatini bildiradi va normativ hujjatlarda belgilangan talablar bilan qiyoslanadi.

Tadqiqotning cheklovlari ochiq qayd etiladi. Birinchidan, kichik tadbirkorlikda band bo‘lganlar sonining rasmiy qatori 2024-yilgacha e‘lon qilingan, shu sababli dekompozitsiya 2015–2024-yillar bo‘yicha amalga oshirilgan, 2025-yil esa faqat ulush ko‘rsatkichlari bo‘yicha tahlilga kiritilgan. Ikkinchidan, davlat ko‘magi bo‘yicha hisobotlarda «yaratilgan» va «saqlab qolingan» ish o‘rinlari alohida ajratilmagan, shu sababli MSK ikki natijani birlashtiruvchi agregat ko‘rsatkich sifatida talqin qilinishi lozim. Uchinchidan, 2024–2025-yillarda davlat registrarlari birxillashtirilgani subyektlar sonining uzluksiz qatorida tarkibiy uzilish hosil qilgan, shu bois TYK faqat 2025-yil kesimida hisoblangan. To‘rtinchidan, aniqlangan bog‘liqliklar assotsiativ tavsifga ega bo‘lib, ularni sababiy munosabat sifatida talqin qilish uchun firma darajasidagi panel ma‘lumotlar talab etiladi [7].

TAHLILLAR VA NATIJALAR

Tahlil mexanizm transmissiyasining umumiy holatini baholashdan boshlandi. 1-jadvalda 2015–2025-yillar bo‘yicha bandlik, investitsiya va qiymat ko‘rsatkichlari hamda hisoblangan SBSK koeffitsiyenti keltirilgan.

1-jadval

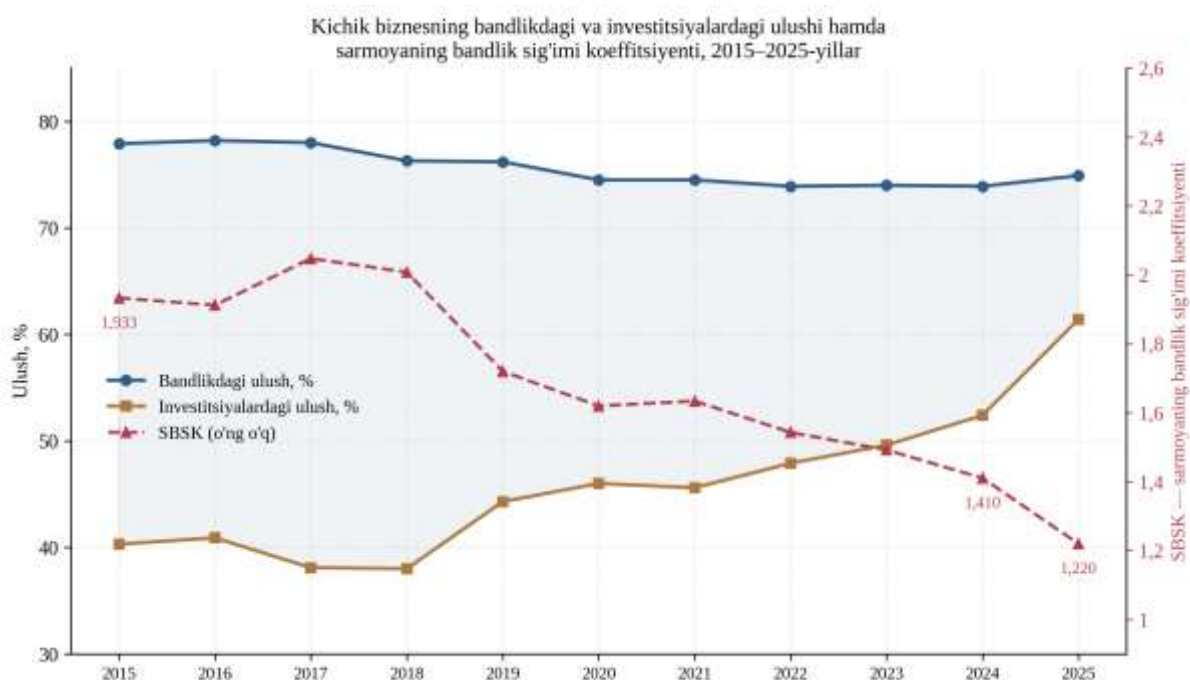
Kichik biznes bandligi, investitsiya ulushi va sarmoyaning bandlik sig‘imi koeffitsiyenti dinamikasi, 2015–2025-yillar

Yil	Kichik biznesda bandlar, ming kishi	Jami bandlar, ming kishi	Bandlikdagi ulushi, %	Investitsiyalardagi ulushi, %	SBSK	BQT, f.p.
2015	10170,4	13055,7	77,9	40,3	1,933	13,3
2016	10397,5	13296,0	78,2	40,9	1,912	11,4
2017	10541,5	13514,7	78,0	38,1	2,047	10,6

Yil	Kichik biznesda bandlar, ming kishi	Jami bandlar, ming kishi	Bandlikdagi ulushi, %	Investitsiyalardagi ulushi, %	SBSK	BQT, f.p.
2018	10128,8	13275,0	76,3	38,0	2,008	12,8
2019	10318,9	13541,9	76,2	44,3	1,720	18,1
2020	9865,7	13242,6	74,5	46,0	1,620	17,8
2021	10080,6	13531,0	74,5	45,6	1,634	18,2
2022	10131,1	13709,2	73,9	47,9	1,543	19,6
2023	10373,3	14018,0	74,0	49,6	1,492	20,2
2024	10628,7	14382,5	73,9	52,4	1,410	20,4
2025	–	–	74,9	61,4	1,220	22,7

Manba: Milliy statistika qo‘mitasi ma’lumotlari asosida muallif hisob-kitoblari [1]. Izoh: jami bandlar soni $T = E / s$ nisbati orqali hisoblangan; 2025-yil uchun kichik biznesdagi bandlar sonining rasmiy qatori e’lon qilinmagan.

Ma’lumotlar ikki qarama-qarshi tendensiyani ko‘rsatadi. Kichik biznesning investitsiyalardagi ulushi 2015–2025-yillarda 40,3 foizdan 61,4 foizga, ya’ni 21,1 foiz punktga ko‘tarilgan; bandlikdagi ulushi esa 77,9 foizdan 74,9 foizga, ya’ni 3,0 foiz punktga pasaygan. Natijada SBSK koeffitsiyenti 1,933 dan 1,220 gacha tushib, o‘n yil ichida 36,9 foizga kamaygan. Ko‘rsatkichlarning umumiy dinamikasi 2-rasmda keltirilgan.

Manba: muallif hisob-kitoblari asosida tuzilgan.

2-rasm. Kichik biznesning bandlikdagi va investitsiyalardagi ulushi hamda sarmoyaning bandlik sig‘imi koeffitsiyenti, 2015–2025-yillar

SBSK ning pasayishi tasodifiy tebranish emas, balki barqaror tendensiya ekani statistik tarzda tasdiqlanadi: chiziqli trend koeffitsiyenti yiliga $-0,075$ ni tashkil etadi, determinatsiya koeffitsiyenti $R^2 = 0,878$ ($p < 0,001$). Bandlikdagi va investitsiyalardagi ulushlar o‘rtasidagi korrelyatsiya 2015–2024-yillarda manfiy va kuchli ($r = -0,867$; $p = 0,001$). Ulushlar bo‘yicha hisoblangan elastiklik ham barcha kichik davrlarda manfiy: 2015–2019-yillarda $E^b = -0,220$, 2019–2024-yillarda $E^b = -0,165$, butun davr uchun $-0,171$. Ya’ni investitsiyalardagi ulushning har 1 foizga oshishi bandlikdagi ulushning o‘rtacha $0,17$ foizga pasayishi bilan birga kechgan.

Ushbu natija bandlikning sifat ko‘rsatkichi bilan izchil to‘ldiriladi. Bandlik–qiymat tafovuti, ya’ni bandlikdagi va yalpi ichki mahsulotdagi ulushlar ayirmasi, 2015-yildagi $13,3$ foiz punktdan 2025-yilda $22,7$ foiz punktga kengaygan va uning investitsiya ulushi bilan korrelyatsiyasi juda yuqori ($r = 0,904$; $p < 0,001$). Demak, kapital oqimining kuchayishi bandlikning na miqdoriy ulushi, na unumdorlik tavsifi bilan bir yo‘nalishda harakat qilmayapti. Bu holatni bir ma’noda salbiy deb baholash noto‘g‘ri bo‘lardi: investitsiyalarning bir qismi texnologik modernizatsiyaga yo‘naltirilishi tabiiy jarayon. Biroq mexanizm nuqtai nazaridan bu aniq signal beradi: qo‘llab-quvvatlash shartlari kapital sig‘imli loyihalarni bandlik sig‘imli loyihalardan ajratmaydi.

Bandlik o‘zgarishining manbalarini aniqlash uchun strukturaviy dekompozitsiya amalga oshirildi. Natijalar 2-jadval va 3-rasmda keltirilgan.

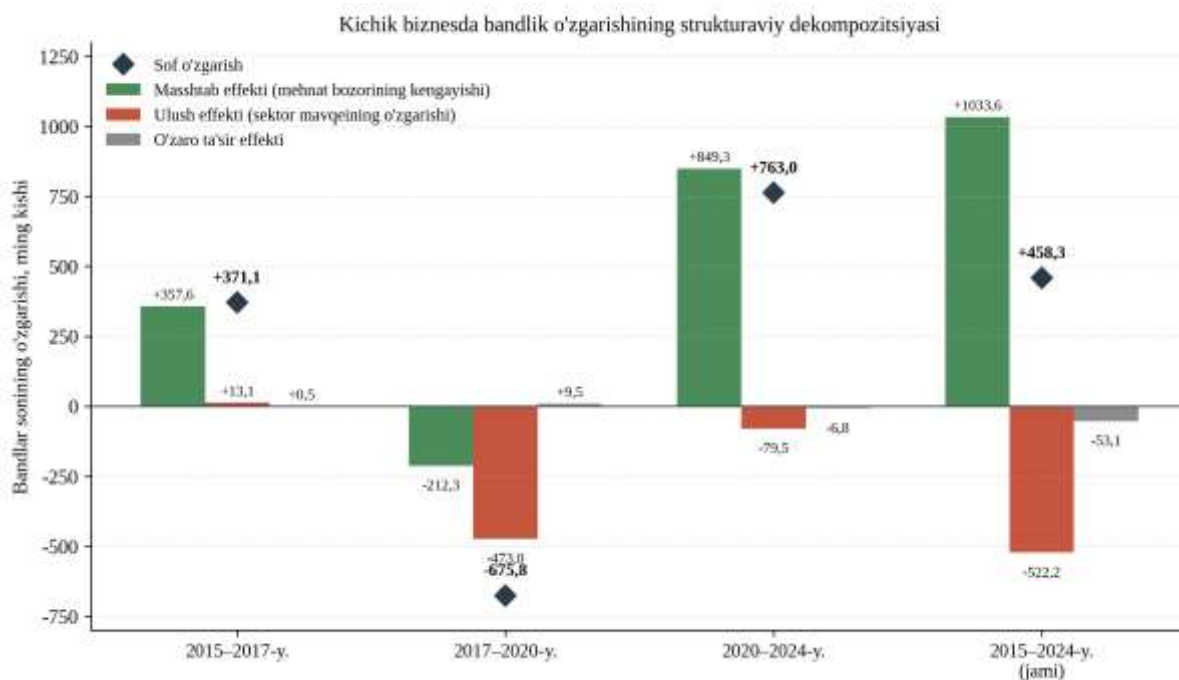
2-jadval

Kichik biznesda bandlik o‘zgarishining strukturaviy dekompozitsiyasi, ming kishi

Davr	Sof o‘zgarish	Masshtab effekti	Ulush effekti	O‘zaro ta’sir	Jami bandlik o‘zgarishi	Ulush o‘zgarishi, f.p.
2015–2017-y.	+371,1	+357,6	+13,1	+0,5	+459,0	+0,10
2017–2020-y.	–675,8	–212,3	–473,0	+9,5	–272,2	–3,50

Davr	Sof o'zgarish	Masshtab effekti	Ulush effekti	O'zaro ta'sir	Jami bandlik o'zgarishi	Ulush o'zgarishi, f.p.
2020–2024-y.	+763,0	+849,3	–79,5	–6,8	+1140,0	–0,60
2015–2024-y. (jami)	+458,3	+1033,6	–522,2	–53,1	+1326,8	–4,00

Manba: muallif hisob-kitoblari.

Manba: muallif hisob-kitoblari asosida tuzilgan.

3-rasm. Kichik biznesda bandlik o'zgarishining masshtab, ulush va o'zaro ta'sir effektlariga dekompozitsiyasi

Dekompozitsiya tadqiqotning markaziy natijasini beradi. 2015–2024-yillarda mamlakatda jami band aholi soni 1 326,8 ming kishiga oshgan, kichik biznesda bandlar soni esa atigi 458,3 ming kishiga ko'paygan. Bunda masshtab effekti +1 033,6 ming kishini, ulush effekti esa –522,2 ming kishini tashkil etgan; boshqacha aytganda, sektorning mehnat bozoridagi mavqei pasayishi masshtab effekti bergan qo'shimchaning 50,5 foizini yo'qqa chiqargan. Natijada kichik biznes mehnat bozorining umumiy o'sishining atigi 34,5 foizini qamragan — bu uning bandlikdagi 74–78 foizlik ulushidan ikki barobardan ko'proq past ko'rsatkich.

Kichik davrlar kesimidagi tahlil yanada aniq manzara beradi. 2015–2017-yillarda o'sish deyarli to'liq masshtab effekti hisobiga bo'lgan (+357,6 ming kishi),

ulush effekti esa nolga yaqin ijobiy qiymat bergan (+13,1 ming kishi). 2017–2020-yillarda bandlik 675,8 ming kishiga qisqargan va bu qisqarishning 70,0 foizi (–473,0 ming kishi) aynan ulush effektiga to‘g‘ri keladi. Bu muhim metodologik xulosa: mazkur davrdagi yo‘qotishni faqat pandemiya bilan izohlash mumkin emas, chunki uning asosiy qismi sektorning strukturaviy mavqei pasayishi bilan bog‘liq. 2020–2024-yillardagi tiklanish esa deyarli butunlay masshtab effekti hisobiga yuz bergan (+849,3 ming kishi), ulush effekti bu davrda ham manfiy qolgan (–79,5 ming kishi). Demak, sektor mehnat bozorining o‘shidan foydalanmoqda, ammo undagi o‘z mavqeini kengaytira olmayapti.

Mexanizmning ichki resursi — yangi subyektlar oqimi — tarmoqlar kesimida sezilarli farqlanadi. 3-jadvalda tarmoq yangilanish koeffitsiyenti hisoblangan.

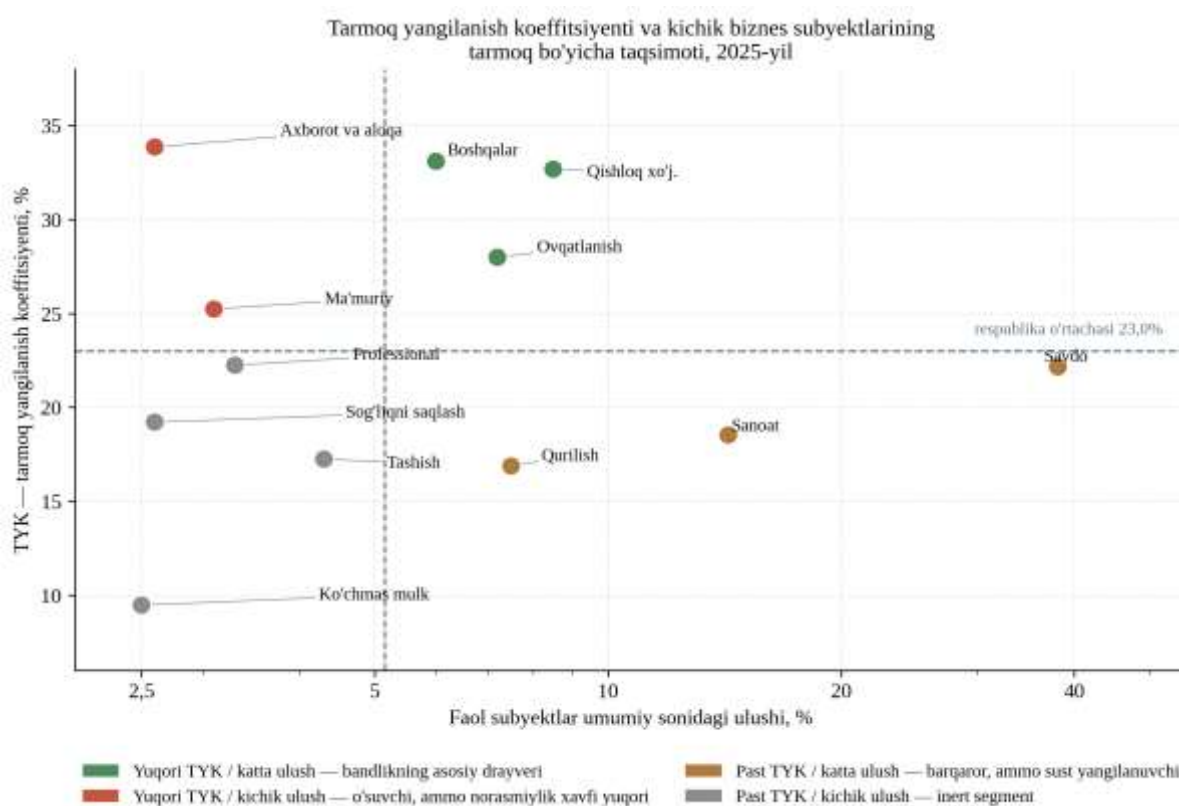
3-jadval

Faoliyat turlari bo‘yicha kichik biznes subyektlari va tarmoq yangilanish koeffitsiyenti, 2025-yil

Faoliyat turi	Faol subyektlar, birlik	Yangi tashkil etilgan, birlik	Ulushi, %	TYK, %	Tipologik guruh
Axborot va aloqa	9 341	3 163	2,6	33,86	Yuqori TYK / kichik ulush
Boshqa faoliyat turlari	21 310	7 053	6,0	33,10	Yuqori TYK / katta ulush
Qishloq, o'rmon va baliq xo'jaligi	30 369	9 924	8,5	32,68	Yuqori TYK / katta ulush
Yashash va ovqatlanish xizmatlari	25 947	7 262	7,2	27,99	Yuqori TYK / katta ulush
Ma'muriy va yordamchi xizmatlar	11 157	2 815	3,1	25,23	Yuqori TYK / kichik ulush
Professional, ilmiy va texnik faoliyat	11 752	2 614	3,3	22,24	Past TYK / kichik ulush
Ulgurji va chakana savdo	136 352	30 205	38,1	22,15	Past TYK / katta ulush
Sog'liqni saqlash va ijtimoiy xizmatlar	9 254	1 778	2,6	19,21	Past TYK / kichik ulush
Ishlab chiqarish sanoati	51 319	9 508	14,3	18,53	Past TYK / katta ulush

Faoliyat turi	Faol subyektlar, birlik	Yangi tashkil etilgan, birlik	Ulushi, %	TYK, %	Tipologik guruh
Tashish va saqlash	15 545	2 681	4,3	17,25	Past TYK / kichik ulush
Qurilish	26 933	4 546	7,5	16,88	Past TYK / katta ulush
Ko'chmas mulk operatsiyalari	8 837	837	2,5	9,47	Past TYK / kichik ulush
Jami	358 116	82 386	100,0	23,01	—

Manba: Milliy statistika qo'mitasi ma'lumotlari asosida muallif hisob-kitoblari [1]. Izoh: guruhlash chegaralari — respublika o'rtacha TYK qiymati (23,01%) va tarmoq ulushining medianasi (5,25%).

Manba: muallif hisob-kitoblari asosida tuzilgan.

4-rasm. Tarmoq yangilanish koeffitsiyenti va kichik biznes subyektlarining tarmoq bo'yicha taqsimoti, 2025-yil

Respublika bo'yicha o'rtacha TYK 23,01 foizni tashkil etadi. Eng yuqori qiymatlar axborot va aloqa (33,86%), qishloq, o'rmon va baliq xo'jaligi (32,68%) hamda yashash va ovqatlanish xizmatlari (27,99%) tarmoqlarida qayd etilgan; eng past qiymatlar esa ko'chmas mulk operatsiyalari (9,47%), qurilish (16,88%) va tashish va saqlash (17,25%) tarmoqlarida kuzatiladi. Ulgurji va chakana savdo faol

subyektlarning 38,1 foizini jamlagan holda o'rtachaga yaqin yangilanish darajasiga ega (22,15%).

Tarmoqlarning yangilanish faolligi va ko'lami bo'yicha to'rt guruhli tipologiyasi mexanizmni differensiallashtirish uchun aniq asos beradi. Yuqori TYK va katta ulushga ega tarmoqlar (qishloq xo'jaligi, yashash va ovqatlanish xizmatlari) bandlikning asosiy drayveri hisoblanadi, biroq aynan shu faoliyatlarda ish o'rinlarining mavsumiyliigi va norasmiyligi eng yuqori [4]. Yuqori TYK va kichik ulushli tarmoqlar (axborot va aloqa, ma'muriy va yordamchi xizmatlar) tez o'suvchi, yuqori qo'shilgan qiymatli segment bo'lib, ular mexanizmning ustuvor obyekti bo'lishi lozim. Past TYK va katta ulushli tarmoqlar (savdo, sanoat, qurilish) barqaror, ammo sust yangilanuvchi baza sifatida mavjud ish o'rinlarini saqlash va unumdorlikni oshirish yo'nalishidagi chora-tadbirlarni talab qiladi.

Mexanizmning moliyaviy bloki natijaviyligi Iqtisodiyot va moliya vazirligi ma'lumotlari asosida baholandi. 2025-yil 1-iyulgacha Tadbirkorlikni rivojlantirish kompaniyasi 64 001 tadbirkorning 59 643 loyihasiga 19,516 trln so'mlik moliyaviy yordam ko'rsatgan va bu hamkorlik doirasida qariyb 400 ming yangi ish o'rnini yaratish hamda mavjud ish o'rinlarini saqlash natijasi qayd etilgan [24]. Hisob-kitoblar natijalari 4-jadvalda umumlashtirilgan.

4-jadval

Davlat moliyaviy ko'magi blokining natijaviyligi ko'rsatkichlari

Ko'rsatkich	Qiymati	Metodik izoh
Ko'rsatilgan moliyaviy yordam hajmi	19,516 trln so'm	Kafillik va foiz kompensatsiyasini o'z ichiga oladi
Qo'llab-quvvatlangan loyihalar soni	59 643 ta	64 001 tadbirkor bo'yicha
Yaratilgan va saqlangan ish o'rinlari	≈ 400 000 ta	Ikki natija alohida ajratilmagan agregat ko'rsatkich
Bitta loyihaga to'g'ri keladigan mablag'	327,2 mln so'm	Yordam hajmining loyihalar soniga nisbati
Bitta loyihaga to'g'ri keladigan ish o'rni	6,71 ta	Yaratilgan va saqlangan ish o'rinlari birgalikda
MSK — mexanizm samaradorligi koeffitsiyenti	48,8 mln so'm	Bitta ish o'rniga to'g'ri keladigan davlat ko'magi
Normativ mezon (PF-176-son Farmon)	100,0 mln so'm	500 mln so'mgacha kredit uchun kamida 5 ta ish o'rni sharti

Ko'rsatkich	Qiymati	Metodik izoh
Amaldagi va normativ mezon nisbati	0,488	Amaldagi ko'rsatkich normativ chegaradan ikki barobar past

Manba: Iqtisodiyot va moliya vazirligi ma'lumotlari [24] va PF-176-son Farmon [25] asosida muallif hisob-kitoblari.

Hisob-kitoblarga ko'ra, bitta ish o'rniga to'g'ri keladigan davlat ko'magi 48,8 mln so'mni tashkil etadi. 2025-yil 26-sentabrdagi PF-176-son Farmonda 500 mln so'mgacha bo'lgan kreditlarni qayta moliyalashtirishda kamida beshta yangi ish o'rni yaratish sharti belgilangan [25], bu esa bitta ish o'rniga 100,0 mln so'm normativ chegarasini beradi. Amaldagi ko'rsatkich normativ chegaradan ikki barobar past bo'lib, mavjud qo'llab-quvvatlash amaliyoti belgilangan minimal talabdan samaraliroq ishlaganini bildiradi. Shu bilan birga, mazkur xulosani mutlaqlashtirmaslik zarur: 400 ming ko'rsatkichi yangi yaratilgan va saqlab qolingani ish o'rinlarini birlashtiradi, saqlab qolingani ish o'rnini esa yangi ish o'rniga tenglashtirish metodologik jihatdan asosli emas. Aynan shu — mexanizmning eng muhim o'lchov kamchiligi.

Umumlashtirib aytganda, uchta diagnostik ko'rsatkich mexanizmning uchta turli qatlamini ochib beradi. SBSK moliyaviy-investitsion blokning transmissiya sifatini, TYK institutsional blokning subyektlar oqimini shakllantirish qobiliyatini, MSK esa davlat ko'magi natijaviyligini o'lchaydi. Ularning birgalikdagi tahlili shuni ko'rsatadiki, asosiy muammo mexanizmning resurs ta'minoti blokidagi zaiflik emas, transmissiya kanalining kalibrlanishidagi kamchilikdir. Mexanizm resursni subyektga muvaffaqiyatli yetkazmoqda, biroq bu resursning barqaror, rasmiy va unumli ish o'rniga aylanishini shart sifatida talab qilmayapti.

Mexanizmning uchta bloki bo'yicha amaldagi instrumentlar, ularning normativ asosi va taklif etilayotgan maqsadli ko'rsatkichlar 5-jadvalda tizimlashtirilgan.

5-jadval

Tashkiliy-iqtisodiy mexanizm bloklari va ular uchun taklif etilayotgan maqsadli ko'rsatkichlar

Blok	Asosiy instrumentlar	Normativ asos	Taklif etilayotgan maqsadli ko'rsatkich
I. Institutsional-tartibga soluvchi	Soliq chegaralarini oshirish; norasmiy bandlikni rasmiylashtirish; yangi majburiyatlarga moratoriy; maqomdan maqomga o'sish zanjiri	PF-50-son Farmon; PF-100-son Farmon	TYK ni yuqori qo'shilgan qiymatli tarmoqlarda respublika o'rtachasidan yuqori darajada ushlab turish
II. Moliyaviy-investitsion	Muqobil kredit skoringi; kafillik va foiz kompensatsiyasi; qayta moliyalashtirishning ish o'rniga bog'lanishi; mikrozaym va lizing	PF-138-son Farmon; PF-176-son Farmon	SBSK ning pasayish tendensiyasini to'xtatish va 1,4 dan past bo'lmagan darajada barqarorlashtirish
III. Infratuzilmaviy-kompetensiya	Kichik sanoat zonalari; moliyalashtirishdan oldin o'qitish; yirik korxonalar bilan kooperatsiya; raqamli xizmatlar	PQ-306-son qaror; PF-138-son Farmon	Yangi subyektlarning uch yillik yashovchanlik darajasini muntazam o'lchash va oshirish

Manba: normativ-huquqiy hujjatlar [2; 3; 25; 26; 27] tahlili asosida muallif tomonidan tuzilgan.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tadqiqot natijalari quyidagi xulosalarni asoslashga imkon berdi.

Birinchidan, kichik biznesga yo'naltirilayotgan moliyaviy resurslar hajmining o'sishi bandlik natijasining mutanosib yaxshilanishi bilan kechmayapti. Taklif etilgan sarmoyaning bandlik sig'imi koeffitsiyenti 2015–2025-yillarda 1,933 dan 1,220 gacha, ya'ni 36,9 foizga pasaygan (trend $R^2 = 0,878$; $p < 0,001$), bandlikdagi va investitsiyalardagi ulushlar o'rtasidagi korrelyatsiya esa manfiy va kuchli ($r = -0,867$). Bu mexanizmning «resurs – ish o'zni» transmissiyasi zaiflashayotganini ko'rsatadi.

Ikkinchidan, strukturaviy dekompozitsiya 2015–2024-yillarda kichik biznesda bandlikning 458,3 ming kishiga o'sishi ortida ikki qarama-qarshi kuch turganini aniqladi: masshtab effekti +1 033,6 ming kishi, ulush effekti esa –522,2 ming kishi. Sektor mehnat bozori o'sishining atigi 34,5 foizini qamragan. Ayniqsa 2017–2020-yillardagi qisqarishning 70,0 foizi ulush effektiga to'g'ri kelishi, muammoning konyunkturaviy emas, strukturaviy tabiatga ega ekanini tasdiqlaydi.

Uchinchidan, tarmoq yangilanish koeffitsiyenti asosida tarmoqlarning to'rt guruhli tipologiyasi shakllantirildi. Yuqori yangilanish darajasi bir vaqtning o'zida

ham yangi ish o‘rinlari manbai, ham subyektlar aylanmasining yuqoriligi va ish o‘rinlari barqarorligining pastligi belgisi bo‘lishi mumkinligi aniqlandi.

To‘rtinchidan, davlat moliyaviy ko‘magining amaldagi samaradorligi bitta ish o‘rniga 48,8 mln so‘mni tashkil etib, PF-176-son Farmonda belgilangan 100,0 mln so‘mlik normativ chegaradan ikki barobar past. Biroq mavjud hisobot tizimi yangi yaratilgan va saqlab qolingani ish o‘rinlarini ajratmagani sababli, ushbu ko‘rsatkich mexanizm natijaviyligining aniq o‘lchovi bo‘la olmaydi.

Olingan natijalar asosida quyidagi amaliy takliflar ilgari suriladi.

1. Davlat qo‘llab-quvvatlash mexanizmining natijaviylik hisobotida «yangi yaratilgan» va «saqlab qolingani» ish o‘rinlarini alohida qayd etish tartibini joriy etish zarur. Bunday ajratmasdan turib mexanizm samaradorligini obyektiv baholash mumkin emas, chunki ikki natija turli xarajat va turli iqtisodiy mazmunga ega.

2. Moliyalashtirish shartlariga loyihaning bandlik sig‘imi mezonini kiritish taklif etiladi. PF-138-son Farmonda nazarda tutilgan muqobil kredit skoringi tizimida [3] loyiha bo‘yicha bir ish o‘rniga to‘g‘ri keladigan investitsiya hajmi ko‘rsatkichi alohida parametr sifatida hisobga olinsa, kapital sig‘imli va bandlik sig‘imli loyihalar bir xil emas, differensiallashtirilgan shartlarda moliyalashtiriladi.

3. SBSK, TYK va MSK ko‘rsatkichlarini hududiy va tarmoq bandlik dasturlarining monitoring tizimiga kiritish maqsadga muvofiq. Ular mexanizmning uch turli qatlamini o‘lchagani sababli bir-birini almashtira olmaydi va birgalikda teskari aloqa konturini shakllantiradi.

4. Tarmoq siyosati tipologik guruhlar bo‘yicha differensiallashtirilishi lozim. Axborot va aloqa hamda ma‘muriy xizmatlar kabi yuqori yangilanishli va yuqori qo‘shilgan qiymatli tarmoqlarda infratuzilmaviy-kompetensiya bloki, qishloq xo‘jaligi va ovqatlanish xizmatlari kabi yuqori yangilanishli, ammo norasmiylik xavfi yuqori tarmoqlarda institutsional-tartibga soluvchi blok, savdo va sanoat kabi barqaror, ammo sust yangilanuvchi tarmoqlarda esa unumdorlikni oshirishga qaratilgan moliyaviy-investitsion blok ustuvor bo‘lishi kerak.

5. PF-100-son Farmon bilan soliq chegaralarining oshirilishi [27] korxonalarni hajmni sun‘iy cheklashdan voz kechishga undaydi va norasmiy bandlikni

qisqartirish uchun institutsional imkoniyat yaratadi. Ushbu chora bandlikni rasmiylashtirish bo'yicha maqsadli ko'rsatkichlar bilan bog'lansa, mexanizmning barqarorlik mezoni bo'yicha natijaviyligi sezilarli oshadi.

Tadqiqotning kelgusi yo'nalishi sifatida SBSK va TYK ko'rsatkichlarini hududlar kesimida hisoblash hamda yangi tashkil etilgan subyektlarning uch va besh yillik yashovchanlik darajasini panel ma'lumotlar asosida baholash ko'zda tutiladi. Bu mexanizmning barqarorlik mezoni bo'yicha natijaviyligini bevosita o'lchash imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi rasmiy sayti. URL: <https://stat.uz>
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 19-martdagi «Tadbirkorlik faoliyatini qo'llab-quvvatlash va rivojlantirishning qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida»gi PF-50-son Farmoni. – Toshkent, 2025.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 19-avgustdagi «Tadbirkorlikni moliyaviy va infratuzilmaviy qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlari to'g'risida»gi PF-138-son Farmoni. – Toshkent, 2025.
4. UNDP. Small Business, Big Impact: Impact Measurement and Informal Employment. – New York: United Nations Development Programme, 2025.
5. Haltiwanger J.C., Jarmin R.S., Miranda J. Who Creates Jobs? Small versus Large versus Young // Review of Economics and Statistics. – 2013. – Vol. 95(2). – P. 347–361. DOI: https://doi.org/10.1162/REST_a_00288
6. Ayyagari M., Demirgüç-Kunt A., Maksimovic V. Who Creates Jobs in Developing Countries? // Small Business Economics. – 2014. – Vol. 43(1). – P. 75–99. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11187-014-9549-5>
7. Beck T., Demirgüç-Kunt A., Levine R. SMEs, Growth, and Poverty. – NBER Working Paper No. 11224. – Cambridge, 2005. DOI: <https://doi.org/10.3386/w11224>
8. Ghosal V., Ye Y. Uncertainty and the Employment Dynamics of Small and Large Businesses. – IMF Working Paper. – Washington, 2015. DOI: <https://doi.org/10.5089/9781475552515.001>
9. Audretsch D.B., Keilbach M. Entrepreneurship Capital and Economic Performance // Regional Studies. – 2004. – Vol. 38(8). – P. 949–959. DOI: <https://doi.org/10.1080/0034340042000280956>
10. Stam E. Entrepreneurial Ecosystems and Regional Policy: A Sympathetic Critique // European Planning Studies. – 2015. – Vol. 23(9). – P. 1759–1769. DOI: <https://doi.org/10.1080/09654313.2015.1061484>
11. Acs Z.J., Estrin S., Mickiewicz T., Szerb L. Entrepreneurship, Institutional Economics, and Economic Growth // Small Business Economics. – 2018. – Vol. 51. – P. 501–514. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11187-018-0013-9>

12. Fouejieu A. et al. Unlocking Access to Finance for SMEs: A Cross-Country Analysis. – IMF Working Paper. – Washington, 2020. DOI: <https://doi.org/10.5089/9781513536156.001>
13. OECD. SME and Entrepreneurship Outlook. – Paris: OECD Publishing, 2023. URL: <https://www.oecd.org/en/topics/sme-and-entrepreneurship.html>
14. International Labour Organization. Micro, Small and Medium Enterprises and Decent Work. – Geneva: ILO, 2024.
15. ILO. Employment Diagnostic Analysis: A Methodological Guide. – Geneva: International Labour Office, 2012. – 168 p.
16. World Bank. Jobs Diagnostics: Tools and Business Dynamics Tool. – Washington: World Bank Group, 2021.
17. Abduxakimov E.D. Kichik biznesning aholi bandligiga ta'siri // Labour Economics. DOI: <https://doi.org/10.55439/lehc/vol5iss1/a253>
18. Shakarov Z.G. Mehnat mobilligi va tadbirkorlik asosidagi bandlik // Labour Economics. DOI: <https://doi.org/10.55439/lehc/vol5iss1/288>
19. Xudoberganov Q. Kichik biznes rivojlanishining infratuzilma va innovatsion mexanizmlari. DOI: <https://doi.org/10.54613/ku.v15i.1195>
20. Kuziyeva G.R. Innovatsiya va raqamlashtirishning kichik biznesdagi ishchi kuchi samaradorligiga ta'siri. DOI: <https://doi.org/10.55439/lehc/vol3iss4/a134>
21. Arzikulov O. Kichik va o'rta biznesning YaIM, bandlik, eksport ko'rsatkichlarini ekonometrik modellashtirish. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15397671>
22. Kurbonov J. Kichik biznes rivojlanishiga ta'sir qiluvchi ichki va tashqi omillar. DOI: https://doi.org/10.55439/GED/vol1_iss11-12/a218
23. Esteban-Marquillas J.M. A Reinterpretation of Shift-Share Analysis // Regional and Urban Economics. – 1972. – Vol. 2(3). – P. 249–255.
24. O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi. Tadbirkorlikni rivojlantirish kompaniyasi faoliyati natijalari to'g'risida ma'lumot. – Toshkent, 2025.
25. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2025-yil 26-sentabrdagi PF-176-son Farmoni. – Toshkent, 2025.
26. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining kichik biznesni uzluksiz qo'llab-quvvatlash to'g'risidagi PQ-306-son qarori. – Toshkent, 2025.
27. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2026-yil 26-maydagi PF-100-son Farmoni. – Toshkent, 2026.

ЎЗБЕКИСТОНДА ЯНГИ ТЕХНОЛОГИЯЛАРНИНГ ЁШЛАР ИҚТИСОДИЙ ТАФАККУРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДАГИ ЎРНИ

Ахунов Муҳаммадамин Абдуваситович

Андижон давлат техника институти

“Иқтисодиёт” кафедраси доценти, и.ф.н.

E-mail: axunov@gmail.com Phone: +998972736877

Аннотация: Ушбу мақолада янгиланаётган Ўзбекистонда рақамлаштириш жараёнида ёш авлодни замонавий билимларга эга бўлган рақобатбардош кадрлар қилиб шаклланишларида янги технологияларнинг ўрни ва аҳамияти тўғрисида маълумотлар таҳлил қилинган. Шу билан бирга мақолада аҳамиятга молик мулоҳазалар ва таклифлар берилган.

Калит сўзлар: янги технологиялари, ахборот асри, интернет, маҳалла, рақамли иқтисодиёт, корпоратив веб-сайт, телеграм бот, мобил илова.

Аннотация: В данной статье анализируются сведения о роли и значении новых технологий в формировании молодого поколения как конкурентоспособных кадров, обладающих современными знаниями в условиях актуализации цифровизации в Узбекистане. В то же время статья содержит важные замечания и предложения.

Ключевые слова: новые технологии, информационный век, Интернет, соседство, цифровая экономика, корпоративный сайт, Telegram-бот, мобильное приложение.

Abstract: This article analyzes the role and importance of new technologies in the formation of the young generation as competitive personnel with modern knowledge in the process of digitization in Uzbekistan. At the same time, the article provides important comments and suggestions.

Keywords: new technologies, information age, Internet, mahalla, digital economy, corporate website, telegram bot, mobile application.

2022–2026 йилларга мўлжалланган Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегиясида мамлакатимиз ижтимоий ҳаётида таълим сифатини ошириш масалаларига алоҳида аҳамият қаратилган. Айниқса, келажакни ўйлаб Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг БМТ Бош Ассамблеясининг 72-сессиясида “Ёшларнинг онгу тафаккурини маърифат асосида шакллантириш ва тарбиялаш энг муҳим вазифадир” - деб айтган даъвати оламшумул аҳамиятга эгадир[1-1]. Шу ўринда ёшларнинг иқтисодий дунёқарашини замон талаблари асосида шакллантириш ҳам долзарб вазифа

бўлиб бормоқда. Ёш авлоднинг бугунги кундаги иқтисодий билимларга бўлган ўсиб боровчи эҳтиёжлари, талабларини қондириш ҳам ҳаётий заруриятдир. Маълумки, мамлакатимизда борган сари шаклланиб бораётган бозор иқтисодиёти инсонларнинг тирикчилик қилиш ва хўжалиklarини ривожлантириш тизими сифатида ўз қонуниятларига эгадир. Бу қонуниятларни ўрганиш, эгаллаш, шу билимлар асосида ҳаракатлар жараёнида фойдаланиш ҳамда амалиётга татбиқ қилиш катта аҳамиятга молик вазифадир.

Ўзбекистонда иқтисодий тафаккурнинг ҳамда тарбиянинг пайдо бўлиши, ривожланиши узок ўтмиш ва бой тарихга эга бўлиб, унда «Авесто» маълумотлари, Муқаддас китобимиз «Қуръони карим» насиҳатлари, Ҳадиси шарифдаги қадриятлар халқимиз ҳаёт тарзида маҳкамланиб келмоқда. Булар узок давр мобайнида, миллатимиз иқтисодий онги ва тафаккурининг ривожланишида, авлоддан-авлодга ўтиб келаётган қадрият ва анъана, урфодатларимизнинг юзага келишида мустаҳкам пойдевор ва асос бўлиб келмоқда. Жаҳоншумул асар бўлган «Авесто»да кишиларнинг деҳқончилик, чорвачилик, боғдорчилик билан шуғулланиш кераклиги, ер, сув, ҳавони бўғлаш, ифлослантириш оғир гуноҳ эканлиги таъкидланади [2].

Бугунги Ўзбекистонда олиб борилаётган кенг қамровли ислохотлар жараёнларида ёшларнинг фаол иштирокини таъминлаш учун уларнинг ахборот коммуникация технологияларидан фойдаланиш қobiliятларини ошириш куннинг долзарб вазифаларидан бўлиб бормоқда. Ҳозирги кунда жамиятимиз тараққиётининг барча соҳалари замирида ахборот коммуникация технологиялари ётади.

Мамлакатимизда қайси бир соҳани олмайлик унинг ривожининг замирида ахборот-коммуникация технологиялари ётади. Маҳаллалар, оилалар, таълим муассасалари ёшлар тарбиясининг ўчоғи ҳисобланади. Ёшлар, асосан, шу жойларда тобланадилар. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг “Янги Ўзбекистон стратегияси” номли китобида “Биз ўз олдимизга Ўзбекистонни ривожланган мамлакатга айлантиришни мақсад

килиб қўйган эканмиз, ... ислохотчи бўлиб майдонга чиқадиган, стратегик фикр юритадиган, билимли ва малакали янги авлод кадрларини тарбиялашимиз зарур” деб кўрсатилиб ўтилган [3-23 б.]. Айниқса, янги келажак авлод ва унинг қобилиятларини бунёдкорлик руҳида шакллантириш ҳамда ривожлантиришнинг имкониятлари ва амалиёти бугунги куннинг долзарб масалаларидан ҳисобланади. Бугунги янгиланаётган Ўзбекистонда маҳаллаларда ёшларнинг дунёқарашларининг шаклланишида ахборот коммуникация технологияларидан фойдаланишнинг аҳамияти ошиб бормоқда.

XX асрнинг охири ва XXI асрнинг бошланиши "ахборот асри" деб номлана бошланди, чунки XXI асрда ахборотнинг роли доимий равишда ошиб борди ва жамият тараққиётида катта аҳамият касб эта бошлади. Бундай жамиятда таълим, билим, ахборот ва мулоқот инсоннинг ривожланиши ва фаровонлигининг асосини ташкил қилади. Айниқса, аҳоли яшаётган маҳаллаларда ахборот коммуникация технологияларидан фойдаланиш катта аҳамиятга эга бўлиб, маҳаллалар ахборот тизимлари – ахборотларни сақлаш, қайта ишлаш ҳамда узатиш методлари йиғиндиси яратилди. “Ҳуқуқий ахборотни тарқатиш ва ундан фойдаланишни таъминлаш тўғрисида” Ўзбекистон Республикасининг қонунининг 12-моддасида қуйидагилар белгиланган:

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари: ҳуқуқий ахборотни тарқатиш ва ундан фойдаланишни таъминлашда иштирок этади; аҳолининг ҳуқуқий маданиятини юксалтиришда иштирок этади;

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 18 февралдаги ПФ5938-сонли Фармонида “Фуқаролар йиғинларининг моддий-техника таъминотини яхшилаш ҳамда соҳага замонавий ахборот-коммуникация технологияларини жорий этишга қаратилган комплекс чора-тадбирларни амалга ошириш” белгиланган [4]. Маҳаллаларда бугунги кунларда замонавий ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланиш учун кенг имкониятлар яратилмоқда. “Оила-маҳалла-мактаб” муносабатларига

асосланиб иш олиббораётган ва анъанага айланиб бораётган бу тизим самарали натижаларга олиб келмоқда. Янги Ўзбекистонда ёшларнинг ижтимоий, сиёсий маданий-маърифий жараёнлардаги фаол иштирокини таъминлаш, уларни фойдали машғулотлар билан банд қилиш мақсадида ҳукуматимиз тамонидан таълим-тарбияга оид кўплаб интернет сайтлари ва ахборот ресурслари ишлаб чиқилмоқда ҳамда оммавий фойдаланишга йўналтирилиши таъминланмоқда. Шу билан бирга ёшларни АКТ таъсирларидан асраш борасида ҳам бир қатор қилинадиган ишлар белгиланиб олинган. Алоқа воситаларидан фойдаланишда интернет ва мобил алоқа тизимлари — мультимедиа ва ахборот тарқатувчи воситалардан тўғри фойдаланиш маданиятини шакллантириш билан бирга унинг салбий оқибатларини тушунтириш ишлари олиб борилмоқда.

Ёшларга берилаётган таълим самарадорлигини оширишда инновацион таълим технологиялардан фойдаланиш, таълим сифатини оширишнинг янги услубий шакллари ишлаб чиқиш ҳамда ўқув жараёнига тадбиқ этиш ниҳоятда зарурий ҳисобланади. Тажрибаларни умумлаштириб улар асосида дарслик, ўқув қўлланма, услубий тавсиялар, ишланмалар, дастурлар ва кўрсатмаларни тайёрлаш шу тариқа ўқувчиларда фикрлаш, ижодий қобилият, касбий маҳорат кўникмаларини ривожлантириш каби вазифаларни амалга ошириш лозим.

Бугунги кунда республикамызда таълимни ривожлантиришнинг янги босқичида иқтисодий таълимнинг асосий вазифаси сифатида жаҳон талаблари даражасида янгиланиб бораётган ишлаб чиқариш шароитларига мослашаоладиган, иқтисодиётимизни буюк давлат даражасига кўтарадиган мутахассисларни тайёрлаш ва бу жараёнда асосий омил сифатида бериладиган ахборотлар ҳажмини эмас, балки ижодий ёндашувни шакллантириш, мустақил фикрлаш ва тадбиқ қилиш сифатларини тарбиялашга эътибор қаратиш лозим.

Шу билан бирга иқтисодий таълим ва иқтисодий тарбия кенг қўламли узлуксиз жараён ҳисобланади. Бунда давлат ва нодавлат ташкилотлари бирдек

иштирок этиши мақсадга мувофиқдир. Масалан, маҳалла, ўзини-ўзи бошқариш органлари ёрдамида иқтисодий тафаккур шаклланишига хизмат қилувчи амалий тадбирларни ташкил қилиш, улар ёрдамида ҳар бир оилага кириб бориш, суҳбатлар ташкил қилиш, иқтисодий маданиятни тарғиб қилувчи шиор ва ташаббуслар билан чиқиш, маҳаллаларда тарғиботташвиқот ишларини олиб бориш лозим.

Хулоса ўрнида шуни айтишимиз мумкинки, бугунги кун баркамол авлод ёшларнинг тарбиялашда ахборот-коммуникация технологияларини ўрганиш етакчи ўринни эгаллайди. Яъни, бугунги куннинг замонавий малакали мутахассиси бўлиши учун замонавий билимдан орқада қолмаслигимиз кераклигини келажак авлод ёшлари онгига сингдиришимиз зарур бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ш.Мирзиёев. Инсон манфаатлари ва ҳуқуқларини таъминлаш-демократик жамиятнинг асосидир. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг БМТ Бош Ассамблеясининг 72-сессиясида сўзлаган нутқи. 2017 йил 19 сентябрь.
2. Авесто: “Видевдот” китоби. –Т., 2007.
3. Ш.Мирзиёев. Янги Ўзбекистон стратегияси. Т., “Ўзбекистон” нашриёти, 2021 й. 82-бет.
4. “Ҳуқуқий ахборотни тарқатиш ва ундан фойдаланишни таъминлаш тўғрисида”. Тошкент ш., 2017 йил 7 сентябрь, ЎРҚ-443-сон.
3. “Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 18 февралдаги ПФ 5938-сонли Фармони” Тош ш., 2020 йил 18 февраль, ПФ-5938-сон
5. Замонавий таълимда рақамли технологиялардан фойдаланиш истиқболлари. Хашимова Д.П., Парпиева Р.А. “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali. № 3, may-iyun, 2020 yil.
6. М.Ахунов. Инсон эҳтиёжлари ва ёшларнинг маънавий тарбияси. “Илмий хабарнома” журнали, №4, Андижон, 2013 йил.

TO‘QIMACHILIK SANOATI KORXONALARIDA INQIROZLI VAZIYATLARNING SHAKLLANISHI VA ULARNI TASHHISLASH KO‘RSATKICHLARINING EKONOMETRIK TAHLILI

Muxammadov Umarjon Muxammad o‘g‘li

Tayanch doktorant, Menejment va marketing kafedrası,
Farg‘ona davlat texnika universiteti, Farg‘ona, O‘zbekiston

E-mail: umarmuhammadov2022@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0000-1006-8242>

Annotatsiya. Maqolada to‘qimachilik sanoati korxonalarida inqirozli vaziyatlarning shakllanishiga ta’sir etuvchi iqtisodiy, moliyaviy va boshqaruv omillari tahlil qilingan. Korxonaning inqiroz oldi holatini baholashda ishlab chiqarish hajmi, rentabellik, likvidlik, qarzdorlik, eksport tushumlari va xarajatlar kabi ko‘rsatkichlarning ahamiyati ko‘rib chiqilgan. Korrelyatsion-regression va ekonometrik tahlil asosida inqirozli holat birgina ko‘rsatkich emas, balki o‘zaro bog‘liq bir nechta indikatorlarning salbiy o‘zgarishi natijasida yuzaga kelishi asoslangan. Natijalar korxonalarda inqirozni erta tashhishlash va preventiv boshqaruv choralari ishlab chiqishda qo‘llanishi mumkin.

Kalit so‘zlar: to‘qimachilik sanoati, inqirozli vaziyat, tashhishlash, ekonometrik tahlil, rentabellik, likvidlik, eksport, boshqaruv qarorlari.

Аннотация. В статье проанализированы экономические, финансовые и управленческие факторы, влияющие на формирование кризисных ситуаций на предприятиях текстильной промышленности. Рассмотрено значение показателей объёма производства, рентабельности, ликвидности, задолженности, экспортной выручки и затрат для выявления предкризисного состояния предприятия. На основе корреляционно-регрессионного и эконометрического анализа обосновано, что кризис формируется не вследствие ухудшения одного показателя, а в результате взаимосвязанных негативных изменений нескольких индикаторов. Полученные результаты могут использоваться для ранней диагностики кризисных состояний и разработки превентивных управленческих мер.

Ключевые слова: текстильная промышленность, кризисная ситуация, диагностика, эконометрический анализ, рентабельность, ликвидность, экспорт, управленческие решения.

Abstract. The article examines the economic, financial, and managerial factors contributing to crisis situations in textile enterprises. Particular attention is paid to production volume, profitability, liquidity, indebtedness, export revenues, and costs as indicators of a pre-crisis condition. Correlation-regression and econometric analyses show that a crisis usually results from the combined negative dynamics of several interrelated indicators rather than from the deterioration of a single factor.

The findings can be used for early crisis diagnosis and for developing preventive management measures in textile enterprises.

Keywords: *textile industry, crisis situation, crisis diagnostics, econometric analysis, profitability, liquidity, exports, managerial decisions.*

Kirish. So‘nggi yillarda xomashyo va moliyaviy resurslar narxining o‘zgarishi, logistika xarajatlari, tashqi talab tebranishlari va raqobatning kuchayishi to‘qimachilik korxonalarining moliyaviy barqarorligiga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Shu sababli inqiroz belgilarini moliyaviy tanglik chuqurlashishidan oldin aniqlash muhim boshqaruv vazifasiga aylanmoqda. 2025-yil yanvar–noyabr oylarida O‘zbekiston to‘qimachilik mahsulotlari eksporti 2,3 mlrd AQSh dollarini, 2026-yil yanvar–aprel oylarida esa 454,5 mln AQSh dollarini tashkil etgan [1; 2]. Bu korxona holatini faqat ishlab chiqarish yoki eksport hajmi bilan emas, balki o‘zaro bog‘liq iqtisodiy va moliyaviy ko‘rsatkichlar orqali baholash zarurligini ko‘rsatadi.

Ilmiy tadqiqotlarda to‘qimachilik korxonalarining moliyaviy xavfsizligini baholashda ko‘p omilli va regressiya usullaridan foydalanish [3,204], debitorlik qarzдорligi, kapital tarkibi va likvidlik ko‘rsatkichlarini kompleks tahlil qilish [4] hamda aylanma aktivlar monitoringi orqali inqiroz belgilarini erta aniqlash zarurligi asoslangan [5,22]. Shuningdek, korxonaning tashqi muhitga bog‘liqligi oshgani sari inqiroz ta’siriga sezgirligi kuchayishi qayd etilgan [6,157].

Ekonometrik tadqiqotlarda tannarx va narx shakllanishi [7,1227], kapital, mehnat, xomashyo va energiya sarflarining ishlab chiqarish natijalariga ta’siri [8,234], shuningdek, likvidlik ko‘rsatkichlarining moliyaviy xavfsizlikdagi o‘rni o‘rganilgan [9,170]. Ushbu natijalar inqiroz xavfini bitta indikator bilan emas, balki ko‘rsatkichlar tizimi asosida baholash maqsadga muvofiqligini ko‘rsatadi.

Biroq ishlab chiqarish hajmi, rentabellik, likvidlik, qarzдорlik, eksport tushumi, xarajatlar va quvvatlardan foydalanish darajasining o‘zaro ta’sirini yagona ekonometrik model doirasida baholash masalasi hanuz dolzarbdir. Shu bois tadqiqotning maqsadi ushbu omillarning o‘zaro bog‘liqligini aniqlash, inqiroz oldi

holatini ekonometrik usullar orqali baholash hamda erta tashhislashga xizmat qiluvchi ilmiy-amaliy xulosalarni ishlab chiqishdan iborat.

Materiallar va uslublar. Tadqiqotning axborot bazasini O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi va SIAT tizimining sanoat ishlab chiqarishi, tashqi savdo hamda to'qimachilik sanoatiga oid ochiq statistik ma'lumotlari tashkil etdi. Tahlilda ishlab chiqarish va eksport dinamikasi, fizik hajm indeksleri hamda tarmoqdagi tarkibiy o'zgarishlar o'rganildi.

Inqirozli holatni baholashda alohida ko'rsatkichlardan ko'ra ularning o'zaro bog'liq dinamikasiga e'tibor qaratildi. Shu maqsadda statistik guruhlash, dinamik qatorlar, qiyosiy, korrelyatsion va regressiya tahlili usullaridan foydalanildi.

Natijaviy ko'rsatkich sifatida rentabellik, joriy likvidlik va qarz yuklamasi asosida shakllantirilgan integral inqiroz xavfi indeksi — *Icr* qabul qilindi. Ko'rsatkichlar turli o'lchov birliklarida bo'lganligi sababli 0–1 oralig'ida normalizatsiya qilindi.

Model omillari sifatida ishlab chiqarish hajmi o'sishi (X_1), eksport tushumi o'sishi (X_2), tannarx o'zgarishi (X_3), quvvatlardan foydalanish darajasi (X_4), debitorlik qarzдорligi aylanishi (X_5) va mehnat unumdorligi o'sishi (X_6) tanlandi. Ularning *Icr* ga ta'siri ko'p omilli regressiya modeli orqali baholandi. Modelni tahlil qilishda regressiya koeffitsiyentlari, korrelyatsion bog'liqlik va determinatsiya koeffitsiyenti hisobga olindi.

Tadqiqot natijalari va muhokamasi. To'qimachilik sanoati korxonalarida inqirozli vaziyatlar odatda bitta iqtisodiy ko'rsatkichning yomonlashuvi bilan emas, balki ishlab chiqarish, moliyaviy va bozor ko'rsatkichlarining o'zaro bog'liq salbiy o'zgarishi bilan tavsiflanadi. Shu sababli korxonaning inqiroz oldi holatini tashhislashda ko'rsatkichlarni alohida emas, balki ularning o'zaro ta'siri va birgalikdagi dinamikasi asosida baholash maqsadga muvofiq.

Tadqiqotda to'qimachilik sanoati korxonalarining iqtisodiy barqarorligiga ta'sir etuvchi omillar ishlab chiqarish, bozor va moliyaviy faoliyatni ifodalovchi oltita asosiy ko'rsatkich bo'yicha guruhlandi. Ularning ekonometrik modeldagi belgilanishi va kutilayotgan ta'sir yo'nalishi 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval. Inqiroz xavfiga ta'sir etuvchi omillarning shartli regressiya koeffitsiyentlari

Omil	Koeffitsiyent	Ta'sir yo'nalishi
X ₁ – ishlab chiqarish hajmi o'sishi	–0,21	inqiroz xavfini kamaytiradi
X ₂ – eksport tushumi o'sishi	–0,18	inqiroz xavfini kamaytiradi
X ₃ – mahsulot tannarxi o'sishi	+0,29	inqiroz xavfini oshiradi
X ₄ – quvvatlardan foydalanish	–0,16	inqiroz xavfini kamaytiradi
X ₅ – debitorlik aylanishi	–0,11	inqiroz xavfini kamaytiradi
X ₆ – mehnat unumdorligi o'sishi	–0,15	inqiroz xavfini kamaytiradi

Manba: muallifning shartli ekonometrik hisob-kitoblari asosida tuzilgan

Jadvaldagi ta'sir yo'nalishlari integral indeksning iqtisodiy mazmunidan kelib chiqadi. Inqiroz xavfi indeksi ortishi korxona holatining yomonlashishini bildirgani sababli ishlab chiqarish hajmi, eksport tushumi, quvvatlardan foydalanish va mehnat unumdorligining o'sishi indeksiga manfiy ta'sir ko'rsatishi kutiladi. Aksincha, mahsulot tannarxining oshishi xarajat yukini kuchaytirib, rentabellik va likvidlikka bosimni oshirishi sababli inqiroz xavfi indeksiga musbat ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Debitorlik qarzdorligi aylanish koeffitsiyentining oshishi korxona mablag'larining xo'jalik aylanmasiga tezroq qaytishini anglatadi. Shu bois u inqiroz xavfini kamaytiruvchi omil sifatida baholanadi. Biroq amaliy ekonometrik hisob-kitoblarda koeffitsiyentlarning haqiqiy ishorasi va statistik ahamiyati kuzatuv ma'lumotlari asosida aniqlanishi lozim.

Taklif etilayotgan modelda moliyaviy holatni bevosita ifodalovchi ko'rsatkichlar natijaviy integral indeks tarkibida saqlanadi va tushuntiruvchi o'zgaruvchilarda takrorlanmaydi. Bu yondashuv natijaviy va omil ko'rsatkichlar o'rtasidagi mantiqiy takrorlanishni kamaytirib, ishlab chiqarish va bozor faoliyatidagi o'zgarishlarning inqiroz xavfiga mustaqil ta'sirini baholash imkonini beradi.

Korrelyatsion tahlil natijaviy ko'rsatkich bilan omillar o'rtasidagi bog'lanishning yo'nalishi va zichligini aniqlashga xizmat qiladi. Musbat korrelyatsiya omil va natijaviy ko'rsatkichning bir yo'nalishda, manfiy korrelyatsiya esa qarama-qarshi yo'nalishda o'zgarishini bildiradi. Biroq korrelyatsiya o'z-o'zidan sababiy bog'liqlikni anglatmaydi. Shu sababli keyingi bosqichda

omillarning natijaviy ko'rsatkichga individual ta'sirini aniqlash uchun ko'p omilli regressiya modelidan foydalaniladi.

Ekonometrik modelda regressiya koeffitsiyentlarining ishorasi inqiroz xavfiga ta'sir yo'nalishini ifodalaydi. Integral indeks qiymatining ortishi inqiroz xavfining kuchayishini bildirgani sababli X_1 , X_2 , X_4 , X_5 va X_6 bo'yicha manfiy koeffitsiyentlar korxona barqarorligi uchun ijobiy holat sifatida talqin qilinadi. X_3 koeffitsiyentining musbat qiymati esa tannarx va xarajatlar bosimining ortishi inqiroz xavfini kuchaytirishini ko'rsatadi.

Inqirozli vaziyatlarni tashhislashda alohida regressiya koeffitsiyentlari bilan birga salbiy o'zgarishlarning bir vaqtda yuzaga kelishiga ham e'tibor qaratish zarur. Masalan, ishlab chiqarish hajmi va eksport tushumining kamayishi, xarajatlar va qarzдорlikning ortishi hamda likvidlikning pasayishi bir necha davr davomida birgalikda kuzatilsa, bu korxonaning inqiroz oldi holatiga o'tish ehtimoli ortayotganini ko'rsatadi. Shu sababli ekonometrik tahlil natijalaridan nafaqat mavjud holatni tavsiflash, balki boshqaruv qarorlarini oldindan shakllantirishda ham foydalanish maqsadga muvofiq.

Mazkur yondashuv asosida to'qimachilik sanoati korxonalarining inqirozga moyilligini tashhislash jarayoni "ko'rsatkichlarning o'zgarishini aniqlash – o'zaro bog'liqlikni baholash – ekonometrik ta'sirni aniqlash – inqiroz xavfi darajasini baholash – boshqaruv choralarini tanlash" ketma-ketligida tashkil etilishi mumkin. Bu korxonada muammo moliyaviy tanglik darajasiga yetmasdan oldin preventiv boshqaruv qarorlarini qabul qilish imkonini beradi.

Inqiroz xavfining integral ko'rsatkichini shakllantirish. To'qimachilik sanoati korxonalarida inqirozli vaziyatlarni ekonometrik tashhislashda natijaviy ko'rsatkich sifatida korxonaning inqiroz xavfi darajasini umumlashtiruvchi integral indeksdan foydalanish taklif etildi. Bunday yondashuv alohida moliyaviy ko'rsatkichlarning turli yo'nalishdagi o'zgarishlarini yagona mezonda umumlashtirish hamda korxona holatini dinamik jihatdan baholash imkonini beradi.

Integral ko'rsatkichni shakllantirishda korxonaning moliyaviy barqarorligini bevosita tavsiflovchi uchta asosiy indikator — rentabellik darajasi, joriy likvidlik

koeffitsiyenti va qarz yuklamasi ko‘rsatkichidan foydalanish maqsadga muvofiq deb hisoblandi. Rentabellik va likvidlikning pasayishi inqiroz xavfini oshiruvchi, qarz yuklamasining ortishi esa moliyaviy beqarorlikni kuchaytiruvchi omil sifatida talqin qilindi.

Ko‘rsatkichlarning o‘lchov birliklari turlicha bo‘lganligi sababli ularni o‘zaro taqqoslanadigan holatga keltirish uchun normalizatsiya amalga oshiriladi. Inqiroz xavfi ortishi bilan bir yo‘nalishda o‘zgaruvchi indikatorlar uchun normalizatsiya quyidagi shaklda amalga oshiriladi:

$$z_{ij} = \frac{x_{ij} - x_j^{\min}}{x_j^{\max} - x_j^{\min}} \quad (1)$$

Inqiroz xavfi kamayishi bilan bog‘liq, ya’ni yuqori qiymati korxonaning barqaror holatini ifodalovchi ko‘rsatkichlar uchun esa teskari normalizatsiya qo‘llaniladi:

$$z_{ij} = \frac{x_j^{\max} - x_{ij}}{x_j^{\max} - x_j^{\min}} \quad (2)$$

bu yerda: x_{ij} — i -korxona yoki i -davrdagi j -ko‘rsatkichning haqiqiy qiymati; $x_j^{\min}$ va $x_j^{\max}$ — tegishli ko‘rsatkichning kuzatuvlar orasidagi minimal va maksimal qiymatlari; z_{ij} — 0 dan 1 gacha oraliqqa keltirilgan normalizatsiyalangan qiymat.

Shundan so‘ng inqiroz xavfining integral ko‘rsatkichi quyidagi umumiy ko‘rinishda aniqlanadi:

$$I_{cr} = \sum_{j=1}^m w_j z_{ij} \quad (3)$$

bu yerda: I_{cr} — korxonaning integral inqiroz xavfi indeksi; z_{ij} — normalizatsiyalangan diagnostik ko‘rsatkich; w_j — tegishli ko‘rsatkichning vazn koeffitsiyenti; m — integral indeks tarkibiga kiritilgan ko‘rsatkichlar soni.

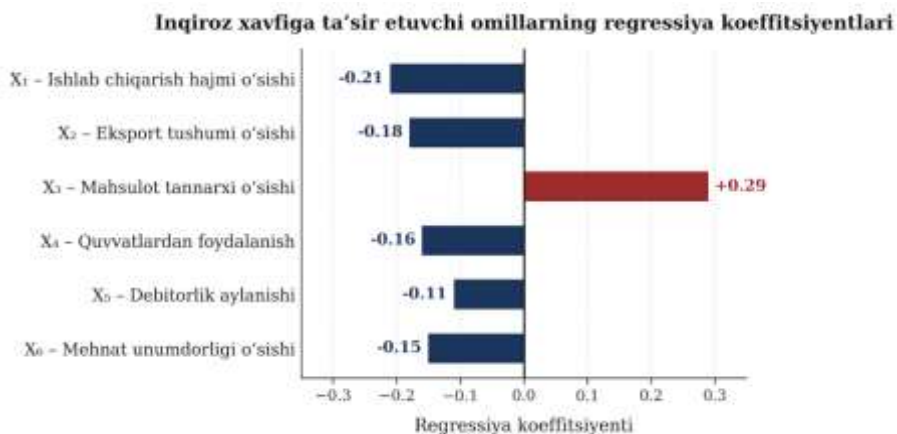
Integral indeks qiymatining 0 ga yaqinlashishi korxonaning nisbatan barqaror holatini, 1 ga yaqinlashishi esa inqiroz xavfining kuchayishini ifodalaydi. Bunda indeksning aniq chegaraviy qiymatlari oldindan shartli ravishda belgilanmaydi; ular amaliy kuzatuv ma'lumotlarining taqsimoti va korxonalar faoliyatidagi real moliyaviy holatlar asosida aniqlashtirilishi lozim. Bu yondashuv inqiroz xavfi darajasini sun'iy chegaralarga bog'lashdan qochish va diagnostika natijalarining iqtisodiy mazmunini saqlab qolish imkonini beradi. Integral indeks ekonometrik modelda natijaviy o'zgaruvchi sifatida qabul qilinadi. Uning shakllanishiga ta'sir qiluvchi omillar esa integral indeks tarkibiga kirmaydigan ishlab chiqarish va bozor ko'rsatkichlaridan tanlanadi. Jumladan, ishlab chiqarish hajmining o'sish sur'ati X_1 , eksport tushumining o'sish sur'ati X_2 , mahsulot tannarxining o'zgarishi X_3 , ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish darajasi X_4 , debitorlik qarzдорligining aylanish koeffitsiyenti X_5 va mehnat unumdorligi X_6 tushuntiruvchi omillar sifatida olinishi mumkin.

Shunda ekonometrik model quyidagi ko'rinishga ega bo'ladi:

$$I_{cr} = \beta_0 + \beta_1 X_1 + \beta_2 X_2 + \beta_3 X_3 + \beta_4 X_4 + \beta_5 X_5 + \beta_6 X_6 + \varepsilon \quad (4)$$

Mazkur model ishlab chiqarish va bozor faoliyatidagi o'zgarishlarning korxonaning umumlashtirilgan inqiroz xavfiga qay darajada ta'sir etishini baholash imkonini beradi. Nazariy jihatdan ishlab chiqarish hajmi, eksport tushumi, quvvatlardan foydalanish va mehnat unumdorligining oshishi inqiroz xavfini kamaytirishi, mahsulot tannarxining ortishi esa uni kuchaytirishi kutiladi. Debitorlik qarzдорligi aylanishining tezlashishi pul mablag'larining xo'jalik aylanmasiga tezroq qaytishini ta'minlaganligi sababli uning inqiroz xavfiga ta'siri ham manfiy yo'nalishda bo'lishi kutiladi. Taklif etilayotgan yondashuvning asosiy afzalligi shundaki, unda inqiroz holati bitta moliyaviy ko'rsatkich bilan emas, balki korxonaning moliyaviy holatini umumlashtiruvchi integral natija orqali baholanadi, ekonometrik model esa ushbu natijaning shakllanishiga ta'sir qiluvchi mustaqil ishlab chiqarish va bozor omillarini aniqlashga xizmat qiladi. Natijalar orasida mahsulot tannarxining o'sishi eng kuchli salbiy omil sifatida namoyon bo'lib, uning koeffitsiyenti (+0,29) ni tashkil etdi. Ishlab chiqarish hajmi va eksport tushumining

o'sishi esa inqiroz xavfini pasaytiruvchi asosiy omillar sifatida baholandi. Bu holat to'qimachilik korxonalarida inqirozga qarshi boshqaruv choralari, avvalo, xarajatlarni nazorat qilish, eksport faoliyatini barqarorlashtirish va ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga yo'naltirish zarurligini ko'rsatadi.

1-rasm. Inqiroz xavfiga ta'sir etuvchi omillarning regressiya koeffitsiyentlari

Shunday qilib, ekonometrik tahlil inqirozli vaziyatlarning shakllanishida xarajatlarni bosimi asosiy kuchaytiruvchi omil, ishlab chiqarish, eksport va mehnat samaradorligining o'sishi esa inqiroz xavfini yumshatuvchi omillar ekanligini ko'rsatadi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari to'qimachilik korxonalarida inqirozli vaziyatlar birgina ko'rsatkichning yomonlashuvi emas, balki ishlab chiqarish, bozor va moliyaviy omillarning o'zaro bog'liq salbiy o'zgarishi natijasida shakllanishini ko'rsatdi. Shu bois inqiroz oldi holatini tashhishlashda ko'rsatkichlarni kompleks va ekonometrik baholash muhimdir.

Taklif etilgan yondashuv rentabellik, likvidlik va qarzi yuklamasi asosida integral inqiroz xavfi indeksini shakllantirish hamda unga ishlab chiqarish hajmi, eksport tushumi, tannarx, quvvatlardan foydalanish, debitorlik qarzidori aylanishi va mehnat unumdorligining ta'sirini baholashga asoslanadi. Hisob-kitoblarni tannarxning oshishi inqiroz xavfini kuchaytirishi, ishlab chiqarish, eksport, quvvatlardan foydalanish va mehnat unumdorligining o'sishi esa uni kamaytirishini ko'rsatdi.

Mazkur integral-ekonometrik yondashuv inqiroz xavfini erta aniqlash, ustuvor xavf omillarini belgilash va preventiv boshqaruv qarorlarini asoslashda qo‘llanishi mumkin.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. National Statistics Committee of the Republic of Uzbekistan. (2026, January 5). *Uzbekistan exported textile products worth USD 2.3 billion in 11 months*. National Statistics Committee of the Republic of Uzbekistan.
2. National Statistics Committee of the Republic of Uzbekistan. (2026, June 9). *Uzbekistan exported textile products worth USD 454.5 million*. National Statistics Committee of the Republic of Uzbekistan.
3. Tursunov, B. O. (2024). Методы оценки относительного уровня финансовой безопасности предприятия на основе многомерного подхода [Methods for assessing the relative level of financial security of an enterprise based on a multidimensional approach]. *Scientific Journal of Actuarial Finance and Accounting*, 4(3), 204–216. https://doi.org/10.55439/AFA/vol4_iss03/151
4. Burkhanov, A. U., Tursunov, B. O., & Shamsitdinova, K. M. (2024). Methods for assessing the economic security of enterprises: The example of the textile industry in Uzbekistan. *Development of International Entrepreneurship Based on Corporate Accounting and Reporting According to IFRS: Part B* (Advanced Series in Management). Emerald Publishing Limited. <https://doi.org/10.1108/S1877-63612024000033B015>
5. Narkevich, L. V., & Tereliansky, P. V. (2023). System analysis in preventive anti-crisis management of textile industry enterprises' turnover assets. *E-Management*, 6(4), 22–40. <https://doi.org/10.26425/2658-3445-2023-6-4-22-40>
6. Grötsch, M. (2025). Crisis and crisis management in the Upper Franconian textile industry. *Review of Evolutionary Political Economy*, 6, 157–181. <https://doi.org/10.1007/s43253-024-00138-w>
7. Hasanova, S. B. (2025). Cost level research as the basis for pricing in textile manufacturing. *Journal of Multidisciplinary Sciences and Innovations*, 4(5), 1227–1229. <https://doi.org/10.71337/inlibrary.uz.jmsi.124004>
8. Burkhanov, A. U., Tursunov, B. O., Uktamov, K. F., Imomov, J. O., Nosirov, J. T., & Akbarova, B. (2023). Ways and prospects of rational use of production capacity in ensuring financial security in textile enterprises in the conditions of digital economy transformation. In *Proceedings of the 7th International Conference on Future Networks and Distributed Systems* (pp. 234–242). ACM.
9. Murodov, O. J., & Khusanov, D. N. (2026). Financial mechanisms for improving liquidity and risk management in cotton ginning enterprises: Evidence from Uzbekistan. *Economics and Innovative Technologies*, 14(1), 170–182. https://doi.org/10.55439/EIT/vol14_iss1/794.

SOLIQ TIZIMINI RAQAMLASHTIRISH VA YASHIRINI IQTISODIYOTNI QISQARTIRISHNING IQTISODIY YECHIMLARI

Ismoilova Holida Akbaraliyevna

Annotatsiya: Mazkur maqolada soliq tizimini raqamlashtirish jarayonining iqtisodiy mazmuni, uning soliq ma'murchiligini takomillashtirish hamda yashirin iqtisodiyot ulushini qisqartirishdagi o'rni tahlil qilingan. Elektron soliq xizmatlari, elektron hisobvaraq-fakturalar, onlayn nazorat-kassa mashinalari, virtual kassalar, raqamli markirovkalash, elektron to'lovlar va sun'iy intellekt asosidagi xavflarni tahlil qilish tizimlarining imkoniyatlari yoritilgan. Shuningdek, O'zbekistonda soliq ma'murchiligini raqamli transformatsiya qilish jarayonida mavjud muammolar aniqlanib, yashirin iqtisodiyotni qisqartirishga qaratilgan tashkiliy-iqtisodiy va institutsional yechimlar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: soliq tizimi, raqamlashtirish, yashirin iqtisodiyot, soliq ma'murchiligi, elektron hisobvaraq-faktura, onlayn kassa, raqamli markirovkalash, naqd pulsiz to'lov, sun'iy intellekt, Big Data, soliq xavfi.

Аннотация: В данной статье проанализировано экономическое содержание процесса цифровизации налоговой системы, а также его роль в совершенствовании налогового администрирования и сокращении доли теневой экономики. Освещены возможности электронных налоговых услуг, электронных счетов-фактур, онлайн-контрольно-кассовых машин, виртуальных касс, цифровой маркировки, электронных платежей и систем анализа рисков на основе искусственного интеллекта. Кроме того, выявлены существующие проблемы в процессе цифровой трансформации налогового администрирования в Узбекистане и разработаны организационно-экономические и институциональные решения, направленные на сокращение теневой экономики.

Ключевые слова: налоговая система, цифровизация, теневая экономика, налоговое администрирование, электронный счет-фактура, онлайн-касса, цифровая маркировка, безналичные платежи, искусственный интеллект, Big Data, налоговый риск.

Abstract: This article analyzes the economic content of the digitalization of the tax system and its role in improving tax administration and reducing the share of the shadow economy. The article examines the potential of electronic tax services, electronic invoices, online cash register systems, virtual cash registers, digital product labeling, electronic payments, and artificial intelligence-based tax risk analysis systems. In addition, the existing problems in the process of digital transformation of tax administration in Uzbekistan are identified, and organizational, economic, and institutional solutions aimed at reducing the shadow economy are developed.

Keywords: *tax system, digitalization, shadow economy, tax administration, electronic invoice, online cash register, digital labeling, cashless payments, artificial intelligence, Big Data, tax risk.*

Kirish. Jahon iqtisodiyotining raqamli transformatsiyasi davlat boshqaruvi tizimlariga, xususan, soliq ma'murchiligiga ham tubdan ta'sir ko'rsatmoqda. Zamonaviy sharoitda soliq tizimining samaradorligi faqat soliq stavkalari yoki undirish mexanizmlariga emas, balki iqtisodiy operatsiyalarni qanchalik tez, aniq va shaffof qayd etish imkoniyatiga ham bog'liqdir.

Yashirin iqtisodiyot har qanday mamlakat iqtisodiy rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi muhim omillardan biridir. U davlat budjetiga tushadigan soliq tushumlarining kamayishiga, insofsiz raqobatning kuchayishiga, korrupsion holatlarning yuzaga kelishiga hamda rasmiy iqtisodiyotda faoliyat yuritayotgan tadbirkorlik subyektlari zimmasidagi soliq yukining nisbatan ortishiga olib keladi. Shu nuqtai nazardan, yashirin iqtisodiyotga qarshi kurashning zamonaviy modeli faqat tekshiruvlar, jarimalar va ma'muriy nazoratga asoslanmasligi lozim. Asosiy e'tibor iqtisodiy operatsiyalarni avtomatik qayd etish, ma'lumotlarni o'zaro integratsiya qilish va yashirin faoliyatni yuzaga kelishidan oldin aniqlashga qaratilishi kerak. O'zbekistonda ham so'nggi yillarda soliq tizimini raqamlashtirish, elektron hisob-kitoblarni kengaytirish va yashirin iqtisodiyot ulushini qisqartirishga qaratilgan islohotlar izchil amalga oshirilmoqda. 2026-yilda soliq ma'murchiligini yanada takomillashtirish bo'yicha taqdim etilgan takliflarda 2030-yilgacha yashirin iqtisodiyot ulushini 28 foizdan 19,6 foizgacha qisqartirish maqsadi belgilangan. Bunda raqamli tahlil, sun'iy intellekt, "aqlli" nazorat, mahsulotlarni markirovkalash va norasmiy bandlikni rasmiylashtirish asosiy vositalardan biri sifatida qaralmoqda[1].

1. Soliq tizimini raqamlashtirishning iqtisodiy mohiyati

Soliq tizimini raqamlashtirish — bu soliq to'lovchilar, tadbirkorlik subyektlari va davlat organlari o'rtasidagi munosabatlarni zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari asosida tashkil etish jarayonidir.

Raqamli soliq tizimining asosiy elementlariga quyidagilar kiradi:

- elektron soliq hisobotlari;
- soliq to'lovchining shaxsiy kabineti;
- elektron hisobvaraq-fakturalar;
- onlayn nazorat-kassa mashinalari;
- virtual kassalar;
- elektron yuk xatlari;
- raqamli markirovkalash;
- mobil soliq ilovalari;
- avtomatlashtirilgan xavf tahlili;
- sun'iy intellekt asosida ma'lumotlarni qayta ishlash.

Raqamlashtirish natijasida iqtisodiy operatsiyalar haqidagi ma'lumotlar real vaqt rejimida shakllanishi mumkin. Natijada soliq organlari faqat tadbirkor taqdim etgan hisobotga tayanib qolmasdan, turli axborot manbalaridan olingan ma'lumotlarni o'zaro solishtirish imkoniyatiga ega bo'ladi. Masalan, korxonaning savdo hajmi, bank orqali amalga oshirilgan to'lovlari, elektron hisobvaraq-fakturalari, import yoki eksport operatsiyalari va kassa tushumlari o'zaro tahlil qilinishi mumkin. Shunday qilib, zamonaviy soliq ma'murchiligida quyidagi tamoyil shakllanadi:

“Hisobotni keyinchalik tekshirish”dan “operatsiyani sodir bo'lish jarayonida avtomatik monitoring qilish”ga o'tish[2].

Bu esa soliq nazoratining iqtisodiy samaradorligini oshiradi.

2. Yashirin iqtisodiyotning shakllanish sabablari

Yashirin iqtisodiyot deganda davlat tomonidan to'liq hisobga olinmaydigan, qonuniy tartibda ro'yxatdan o'tmasdan yoki soliqlardan qochish orqali amalga oshiriladigan iqtisodiy faoliyat tushuniladi. Yashirin iqtisodiyotning asosiy sabablari quyidagilardan iborat. Birinchidan, soliq yukining subyektiv ravishda og'ir qabul qilinishi. Ayrim tadbirkorlar soliq to'lashni biznes xarajatlarini oshiruvchi omil sifatida baholaydi. Ayniqsa, kichik biznes subyektlari uchun murakkab hisobot yuritish tartibi norasmiy faoliyat yuritishga undashi mumkin.

Ikkinchidan, naqd pul aylanmasining yuqoriligi

Naqd pulda amalga oshirilgan ayrim operatsiyalarni to'liq nazorat qilish murakkabroq. Shuning uchun naqd pul ulushi yuqori bo'lgan iqtisodiyotda daromadlarni yashirish xavfi ham yuqori bo'ladi.

Uchinchidan, hisob-kitoblarning shaffof emasligi

Agar tovarning ishlab chiqaruvchidan yakuniy iste'molchigacha bo'lgan harakati to'liq raqamli tizimda aks etmasa, uning ma'lum qismi yashirin aylanmaga o'tib ketishi mumkin.

To'rtinchidan, norasmiy bandlik

Xodimlarning mehnat shartnomasisiz ishlashi yoki ish haqining bir qismi rasmiy, qolgan qismi norasmiy shaklda berilishi yashirin iqtisodiyotning muhim ko'rinishlaridan biridir[3].

Beshinchidan, nazorat tizimining inson omiliga bog'liqligi

Agar soliq nazoratida qaror qabul qilish asosan inson omiliga bog'liq bo'lsa, subyektiv yondashuv, korrupsiya va ma'lumotlarni yashirish xavfi ortadi. Shuning uchun yashirin iqtisodiyotga qarshi samarali kurashish uchun faqat jarima miqdorini oshirish yetarli emas. Aksincha, iqtisodiy faoliyatni yashirishning o'zi texnik va iqtisodiy jihatdan murakkab bo'ladigan tizimni shakllantirish lozim.

3. Raqamlashtirishning yashirin iqtisodiyotni qisqartirish mexanizmi

Raqamlashtirish yashirin iqtisodiyotga bir necha yo'nalishda ta'sir qiladi.

Birinchidan, u iqtisodiy operatsiyalarning **raqamli izini** yaratadi. Tovar sotildi, xizmat ko'rsatildi yoki pul o'tkazildi — ushbu operatsiya tegishli axborot tizimida qayd etiladi.

Ikkinchidan, turli ma'lumotlar bazalarini integratsiya qilish orqali tadbirkorlik faoliyatining haqiqiy iqtisodiy holatini aniqlash mumkin.

Masalan:

Tovar ishlab chiqarildi → elektron hisobvaraqa-faktura rasmiylashtirildi → transport qilindi → omborga qabul qilindi → chakana savdoga chiqarildi → onlayn kassa orqali sotildi → elektron to'lov amalga oshirildi.

Agar ushbu zanjirning barcha bosqichlari raqamli tizimda qayd etilsa, yashirin aylanmani amalga oshirish imkoniyati keskin kamayadi.

O‘zbekistonda onlayn nazorat-kassa mashinalari va virtual kassalardan foydalanish, QR-kodli fiskal cheklarni berish talabi iqtisodiy operatsiyalarni shaffoflashtirishga xizmat qilmoqda. 2024-yilda fiskal chek berilmagani bo‘yicha 90,2 mingdan ortiq murojaat kelib tushgani ham iste’molchilarni soliq nazorati tizimiga jalb qilish mexanizmi amalda ishlayotganini ko‘rsatadi. Bundan tashqari, elektron hisobvara-q-fakturalar bo‘yicha xavfni avtomatik baholash tizimining real vaqt rejimida joriy etilishi shubhali operatsiyalarni an’anaviy tekshiruvlarsiz aniqlash imkoniyatini kengaytiradi[5].

4. Soliq tizimini raqamlashtirishning asosiy iqtisodiy samaralari

Soliq tizimini raqamlashtirish bir vaqtning o‘zida davlat, biznes va aholi uchun iqtisodiy foyda yaratishi mumkin.

Davlat uchun:

- soliq bazasi kengayadi;
- soliq tushumlari oshadi;
- yashirin aylanmalar qisqaradi;
- tekshiruv xarajatlari kamayadi;
- korrupsiya xavfi pasayadi;
- iqtisodiy jarayonlar haqida tezkor ma’lumot olinadi.

Tadbirkorlar uchun:

- hisobot topshirish soddalashadi;
- vaqt va mablag‘ sarfi kamayadi;
- ortiqcha tekshiruvlar qisqaradi;
- soliq majburiyatlari avtomatik hisoblanadi;
- davlat xizmatlaridan masofadan foydalanish imkoniyati kengayadi.

Iste’molchilar uchun:

- fiskal chek orqali xarid huquqlari himoyalaniadi;
- noqonuniy yoki sifatsiz mahsulotlarni aniqlash imkoniyati oshadi;
- to‘lovlar xavfsizligi kuchayadi.

Raqamlashtirishning muhim afzalligi shundaki, u soliq organlarini **“jazolovchi organ”dan “xizmat ko‘rsatuvchi va xavfni boshqaruvchi tizim”ga aylantirishga yordam beradi.**

5. O‘zbekistonda mavjud muammolar

Soliq tizimini raqamlashtirish bo‘yicha sezilarli natijalarga erishilgan bo‘lsa-da, ayrim muammolar saqlanib qolmoqda.

1. Turli axborot tizimlarining yetarli darajada integratsiyalashmaganligi

Soliq, bojxona, bank, kadastr, transport, mehnat va boshqa davlat axborot tizimlari o‘rtasida ma’lumot almashinuvi yanada takomillashtirilishi zarur.

2. Kichik biznesning raqamli imkoniyatlari cheklanganligi

Ayrim kichik tadbirkorlar zamonaviy raqamli xizmatlardan to‘liq foydalana olmaydi. Bunga raqamli savodxonlik, texnik vositalar va internet sifati kabi omillar sabab bo‘lishi mumkin.

3. Ma’lumotlar xavfsizligi

Soliq tizimida katta hajmdagi moliyaviy va tijorat ma’lumotlari saqlanadi. Shu sababli kiberxavfsizlik va shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish muhim masaladir.

4. Raqamlashtirish xarajatlari

Yangi texnologiyalarni joriy etish dastlab ma’lum investitsiyalarni talab qiladi. Shu sababli kichik biznes uchun arzon yoki bepul raqamli yechimlar yaratish muhim.

5. Norasmiy faoliyatning yangi shakllari

Raqamli iqtisodiyot rivojlanishi bilan yashirin faoliyat ham yangi shakllarga o‘tishi mumkin. Masalan, norasmiy onlayn savdo, ijtimoiy tarmoqlar orqali savdo, elektron to‘lovlardan noto‘g‘ri foydalanish kabi holatlar yuzaga keladi[6].

Demak, raqamlashtirishning o‘zi yakuniy maqsad emas. Muhim jihat — raqamli ma’lumotlardan to‘g‘ri foydalanishdir.

6. Yashirin iqtisodiyotni qisqartirishning taklif etilayotgan iqtisodiy yechimlari

Tadqiqot natijasida yashirin iqtisodiyotni qisqartirish va soliq tizimining samaradorligini oshirish uchun quyidagi iqtisodiy yechimlarni taklif etish mumkin.

1-yechim. “Yagona iqtisodiy ma’lumotlar platformasi”ni shakllantirish
Soliq, bojxona, bank, kadastr, mehnat, transport va davlat xaridlari
tizimlaridagi ma’lumotlarni o‘zaro integratsiya qilish zarur.

Bunda har bir xo‘jalik yurituvchi subyekt bo‘yicha:

- daromadlar;
- xarajatlar;
- ishchilar soni;
- tovar aylanmasi;
- bank operatsiyalari;
- soliq to‘lovlari

haqidagi ma’lumotlarni kompleks tahlil qilish imkoniyati yaratiladi.

Bu tizimni shartli ravishda “**raqamli iqtisodiy profil**” deb atash mumkin.

2-yechim. Sun’iy intellekt asosida soliq xavflarini baholash

Barcha tadbirkorlarni bir xil tartibda tekshirish iqtisodiy jihatdan samarasiz
hisoblanadi.

Shuning uchun korxonalarni xavf darajasiga qarab uch guruhga ajratish
maqsadga muvofiq:

- **past xavfli tadbirkorlar** — minimal nazorat;
- **o‘rta xavfli tadbirkorlar** — avtomatik monitoring;
- **yuqori xavfli tadbirkorlar** — chuqur tahlil va tekshiruv.

Bunda sun’iy intellekt quyidagi holatlarni aniqlashi mumkin:

- savdo hajmi va xarajatlar o‘rtasidagi nomutanosiblik;
- xodimlar soniga nisbatan juda yuqori aylanma;
- shubhali kontragentlar bilan operatsiyalar;
- sun’iy ravishda bo‘lib tashlangan bizneslar;
- qisqa muddatda keskin o‘zgarib ketgan moliyaviy ko‘rsatkichlar.

Bu yondashuv nazorat xarajatlarini kamaytiradi va halol tadbirkorlarni ortiqcha
tekshiruvlardan himoya qiladi.

3-yechim. Naqd pulsiz to'lovlarni iqtisodiy rag'batlantirish

Naqd pulsiz to'lovlarni kengaytirish yashirin iqtisodiyotni qisqartirishning eng muhim vositalaridan biridir. Bunda faqat majburiy talablarni kuchaytirish emas, balki iqtisodiy rag'bat yaratish ham zarur.

Masalan:

- elektron to'lov qilgan xaridorlarga cashback;
- naqd pulsiz tushumning ma'lum ulushiga qarab soliq imtiyozlari;
- elektron to'lov qabul qiluvchi kichik biznes uchun bank komissiyalarini kamaytirish;
- yagona QR-kod tizimini keng joriy qilish.

2025–2026-yillarda O'zbekistonda yakka tartibdagi tadbirkorlar va o'zini o'zi band qilgan shaxslar uchun maxsus raqamli rejim, elektron hamyon va QR-kod asosidagi hisob-kitoblarni rivojlantirish bo'yicha yangi mexanizmlar belgilandi. Yillik aylanmasi 1 milliard so'mgacha bo'lgan mazkur toifadagi subyektlar uchun 2026-yildan 1 foizlik aylanma solig'i nazarda tutilgan. Bu norasmiy faoliyatni qonuniy sektorga olib chiqishning iqtisodiy rag'batlantirishga asoslangan yondashuvi hisoblanadi.

4-yechim. “Soliqni soddalashtirish evaziga shaffoflik” tamoyilini joriy etish

Tadbirkor uchun quyidagi tanlov aniq bo'lishi kerak:

Norasmiy ishlash — xavfli va murakkab.

Rasmiy ishlash — oson, arzon va qulay.

Agar rasmiy biznes yuritish uchun juda ko'p hujjat, hisobot va vaqt talab qilinsa, ayrim subyektlar yashirin iqtisodiyotga ketishga harakat qiladi.

Shuning uchun:

- kichik biznes uchun avtomatik soliq hisoblash;
 - avtomatik hisobot;
 - yagona elektron hisob;
 - “bir marta ma'lumot kiritish” tamoyili
- keng qo'llanilishi lozim.

5-yechim. Iste'molchilarni soliq nazoratiga jalb qilish

Har bir xaridor chek talab qiluvchi manfaatdor shaxsga aylanishi kerak.

Buning uchun:

- QR-kodli cheklarni skanerlash;
- cashback tizimi;
- elektron lotereyalar;
- xaridlar tarixini yuritish

kabi mexanizmlarni rivojlantirish mumkin.

Bu yerda muhim iqtisodiy tamoyil shundan iboratki, **soliq nazoratini faqat davlat emas, bozor ishtirokchilarining o'zi ham amalga oshiradi.**

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, soliq tizimini raqamlashtirish yashirin iqtisodiyotni qisqartirishning eng istiqbolli va samarali vositalaridan biridir. Biroq raqamlashtirishni faqat elektron hisobot yoki onlayn kassa joriy etish bilan cheklash maqsadga muvofiq emas.

Mazkur tadqiqot asosida quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

1. Soliq tizimini raqamlashtirish iqtisodiy operatsiyalarning shaffofligini oshiradi va soliq bazasini kengaytiradi.

2. Yashirin iqtisodiyotga qarshi kurashda jarima va tekshiruvlardan ko'ra, iqtisodiy faoliyatni rasmiy yuritishni qulaylashtirish samaraliroqdir.

3. Elektron hisobvaraq-fakturalar, onlayn kassalar, raqamli markirovkalash va naqd pulsiz to'lovlar yashirin aylanmalarni qisqartirishga xizmat qiladi.

4. Sun'iy intellekt asosidagi xavf tahlili soliq nazoratini manzilli va samarali tashkil etish imkonini beradi.

5. Kichik biznes va o'zini o'zi band qilgan shaxslar uchun soddalashtirilgan raqamli soliq rejimlari yashirin faoliyatni rasmiy iqtisodiyotga olib chiqishda muhim ahamiyatga ega.

6. Kelajakda soliq ma'murchiligining asosiy modeli "tekshiruvga asoslangan tizim"dan "ma'lumotlarga asoslangan aqlli boshqaruv tizimi"ga o'tishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti rasmiy veb-sayti. *Measures to improve tax administration presented*, 2026-yil 6-aprel.
2. O'zbekiston Respublikasi Soliq qo'mitasi materiallari. *Xaridorlarga QR-kodli chek berilishi bo'yicha ma'lumotlar*, 2025.
3. O'zbekiston Respublikasi Soliq qo'mitasi. *Markirovka tizimi: mahsulot sifati, ishonch va shaffoflik*, 2025.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti rasmiy veb-sayti. *Yakka tartibdagi tadbirkorlar va o'zini o'zi band qilganlar uchun maxsus huquqiy rejim bo'yicha chora-tadbirlar*, 2025.
5. Soliq qo'mitasi. *Elektron hisobvara-fakturalar xavfini avtomatik baholashning yangi yondashuvi*, 2025.
6. Isaev F.I. *Digitalization of Tax Administration in the Republic of Uzbekistan: Theoretical Foundations, International Experience, and Fiscal Effectiveness*. 2026.

=====

RAQAMLI IQTISODIYOT SHAROITIDA HUDUDIIY KLASTERLARNI RIVOJLANTIRISHNING ZAMONAVIIY MEXANIZMLARI

Saidaxmedov Nemat Xamidovich
Andijon davlat texnika institut
"Iqtisodiyot" kafedrası katta o'qituvchisi
nematjon19602408@gmail.com
+998979910403

Annotatsiya. Mazkur maqolada raqamli iqtisodiyot sharoitida hududiy klasterlarni rivojlantirishning nazariy va amaliy jihatları tadqiq etilgan. Klasterlarning hududiy iqtisodiy o'sishni ta'minlash, korxonalar raqobatbardoshligini oshirish, innovatsion faoliyatni jadallashtirish va yangi ish o'rinlarini yaratishdagi ahamiyati yoritilgan. Shuningdek, raqamlashtirish jarayonlarining klaster subyektlari o'rtasidagi kooperatsiya, axborot almashinuvi, texnologik integratsiya va innovatsiyalarni joriy etishga ta'siri tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: klaster, raqamli iqtisodiyot, hududiy rivojlanish, innovatsiya, raqamli transformatsiya, raqobatbardoshlik, kooperatsiya, inson kapitali, innovatsion infratuzilma, davlat-xususiy sheriklik.

Аннотация. В данной статье рассматриваются теоретические и практические аспекты развития региональных кластеров в контексте цифровой экономики. Подчеркивается важность кластеров в обеспечении регионального экономического роста, повышении конкурентоспособности предприятий, ускорении инновационной деятельности и создании новых рабочих мест. Также анализируется влияние процессов цифровизации на

сотрудничество, обмен информацией, технологическую интеграцию и внедрение инноваций между кластерными субъектами.

Ключевые слова: кластер, цифровая экономика, региональное развитие, инновации, цифровая трансформация, конкурентоспособность, сотрудничество, человеческий капитал, инновационная инфраструктура, государственно-частное партнерство

Abstract. This article examines the theoretical and practical aspects of the development of regional clusters in the context of the digital economy. The importance of clusters in ensuring regional economic growth, increasing the competitiveness of enterprises, accelerating innovative activity and creating new jobs is highlighted. The impact of digitalization processes on cooperation, information exchange, technological integration and innovation implementation between cluster entities is also analyzed.

Keywords: cluster, digital economy, regional development, innovation, digital transformation, competitiveness, cooperation, human capital, innovative infrastructure, public-private partnership

Mamlakatimizda xalqaro amaliyotda sinalgan va iqtisodiyotni rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etuvchi bozor munosabatlarini va tajribalarini hayotga tatbiq etishga katta e'tibor qaratilmoqda. Shulardan biri klasterlar bo'lib, hozirda iqtisodiyotimizning to'qimachilik va yengil sanoat sohasida ushbu tuzilma faoliyatini yo'lga qo'yishga kirishilmoqda.

Klaster – bu bir-biri bilan bog'liq bo'lgan, muayyan hududda joylashgan, raqobatdosh ustunlikka ega bo'lgan sanoat va xizmat ko'rsatish tashkilotlari (kompaniyalar, ta'minotchilar, ilmiy-tadqiqot muassasalari, moliyaviy institutlar) majmuasidir.

“Klaster” atamasi frantsuzcha so'z bo'lib o'zbekcha tarjimasi “panja”, “bosh”, “bog'lam”, “guruh”, “to'planish”, “turg'un” ma'nolarini beradi. Shuningdek, “klaster” tanlanma tadqiqotlarning bir usuli sifatida ham ifodalanadi[8].

Bu nazariyaning asosi Alfred Marshallning XIX asr oxirida yozilgan “Iqtisodiyot prinsiplari” nomli asarida (1890 yil) ixtisoslashgan tarmoq sohalarning alohida hududlarda uyg'unlashishi to'g'risidagi fikr-mulohazalari hisoblanadi. Alfred Marshallning ilmiy xulosalari bo'yicha ixtisoslashgan faoliyat yurituvchi subyektlarni hududiy uyg'unlashuvi:

- malakaviy mehnat resurslarining borligi;
- ta'minotchi va qo'shimcha sohalarning o'sishi;

– har-xil firmalarni ishlab chiqarish jarayonining turli bo‘g‘inlariga ixtisoslashuvining mavjudligiga asoslanganligidir[9].

Klaster nazariyasining zamonaviy talqini XX asrning 80-yillarida to‘laqonli shakllandi. M. Poter yirik raqobatbardosh kompaniyalar ma’lum hududlarda kontsentratsiyalashuvga moyilligini empirik jihatdan isbotlagan. Raqobatbardosh kompaniya o‘z atrofidagi xo‘jalik subyektlariga qoniqarli ta’sir ko‘rsatishi, o‘z navbatida o‘zaro bog‘liq barcha hamkorlarning raqobatbardoshligini oshiruvchi muqobil muhit yaratishini bayon etgan.

M. Poterning fikricha “Klaster bu hududiy (geografik) jihatdan bir-biriga qo‘shni, o‘zaro bog‘langan, ma’lum sohada faoliyat ko‘rsatuvchi, umumiy maqsad yo‘lida bir-birini to‘ldiruvchi kompaniya va u bilan bog‘liq tashkilotlar guruhidir”[6]. Raqobatbardosh kompaniya milliy iqtisodiyot sohasi raqobatbardoshligini shakllantiradi, raqobatbardosh soha esa o‘z navbatida dunyo bozorida mamlakat raqobatbardoshligini ta’minlaydi va saqlab turadi.

Dastlab klaster sanoat ishlab chiqarishiga tatbiq qilingan va uning asoschilari Marshall va Yastremskiy, Garvard biznes maktabi professori Maykl Porter mintaqaviy raqobatbardoshlikni oshirish uchun sanoat klasterlari g‘oyasini ommalashtirgan olimlar bo‘ldi.

Bu nazariya paydo bo‘lishining obyektiv shartlari M. Porter tomonidan ishlab chiqilgan taniqli "Raqobat rombigi"da umumlashtirildi. An’anaviy omillardan tashqari - raqobat muhiti, talab sharoitlari va qo‘llab quvvatlovchi tarmoqlarning mavjudligi - ma’lum bir hududda malakali kadrlar, infratuzilma va kapital kabi ixtisoslashtirilgan omillar yaratilishi kerak. Ushbu ixtisoslashtirilgan omillarni yaratish uzoq va barqaror investitsiyalarni talab qiladi. Bu jarayon qiyin bo‘lsada, klasterlar uchun raqobatdosh ustunlikni yaratadi.

Klaster – muayyan yo‘nalishda o‘zlashtirilgan ishlab chiqarish yoki hizmat ko‘rsatish sohasining o‘zgaruvchan elementidir. Klaster - bitta sohaga birlashgan va bir – biri bilan uzviy aloqada bo‘lgan korxonalar guruhidir[10].

Klasterlarining afzalliklari va kamchiliklari

1.1-jadval

Afzalliklar	Kamchiliklar
- logistika sohasidagi muammolarini hal qilish va muhandislik, menejment va boshqalarda yondashuvlarni tiplashtirish orqali xarajatlarni kamaytirish; - qo‘shimcha yuqori malakali ish o‘rinlarini yaratish; - soliq imtiyozlarini oshirish; - klaster tarkibiga kiruvchi korxonalar manfaatlarini himoya qilish; - yuqori texnologiyali ishlab chiqarishni yaratish; - bozorni rivojlantirish bo‘yicha harakatlarni muvofiqlashtirish; - yuqori eksport salohiyati	- zaiflik. Ixtisoslashuv mintaqada zaiflikni keltirib chiqaradi. Texnologik uzilishlar klasterning o‘ziga xos afzalliklariga putur yetkazadi; - moslashuvchanlik. Qattiq mavjud tuzilmalar tubdan qayta yo‘naltirishni kechiktirishi va majburiy qayta qurishning oldini olishi mumkin; - raqobat bosimining pasayishi. Hamkorlik raqobat bosimi va innovatsiyalarning harakatlantiruvchi kuchining pasayishiga olib keladi; - o‘z-o‘zini ta‘minlash sindromi. O‘tmishdagi muvaffaqiyatlarga tayanib, klaster o‘zgaruvchan tendentsiyalarni taniy olmaydi; - ichki pasayish. Ijtimoiy kapital faoliyat asoslarini rivojlantirish uchun zarur, lekin uni qo‘llab-quvvatlovchi ijtimoiy tuzilmani buzadi va yo‘q qiladi.

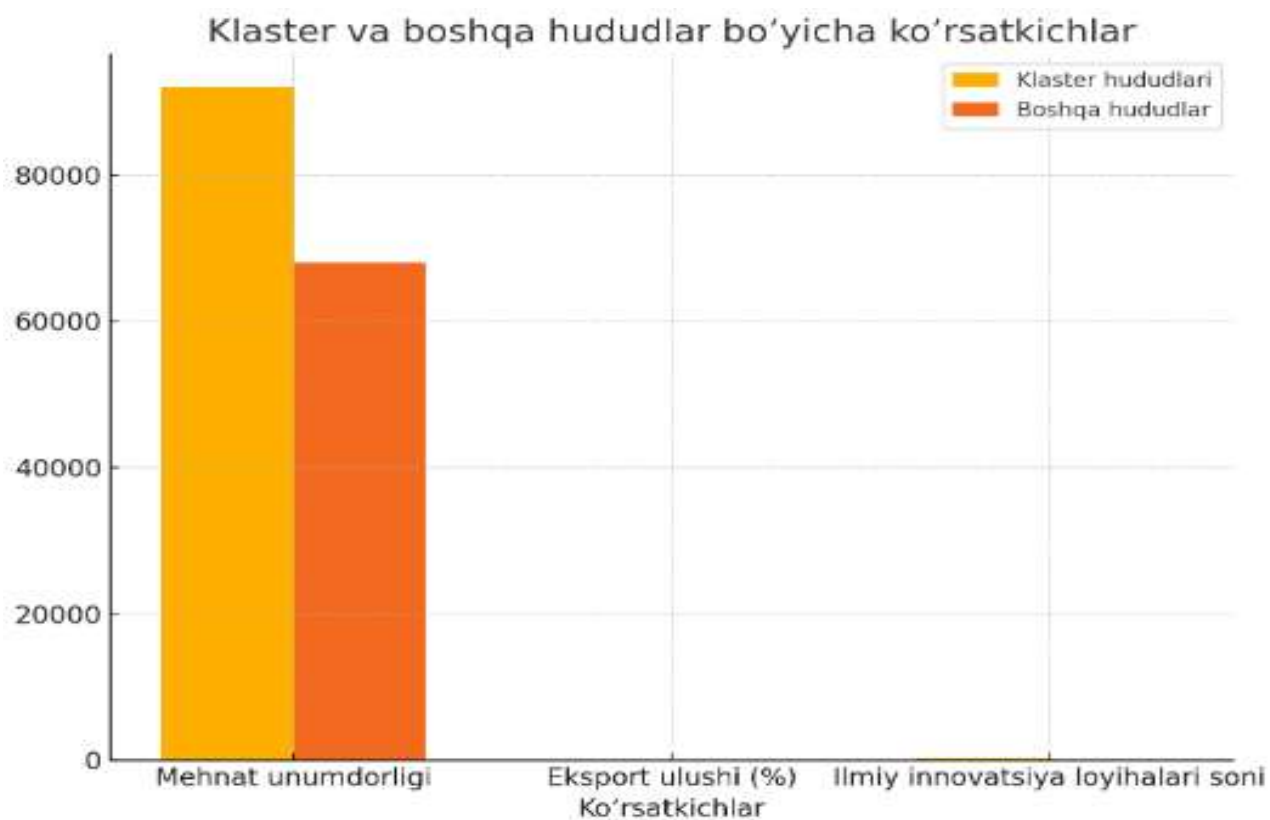
Shu bilan birga aniqlangan afzalliklar asosan taqdim etilgan kamchiliklarni qamrab oladi, bu turli mamlakatlarda sanoat klasterlarining rivojlanishini tahlil qilishda keltirilgan ma’lumotlar bilan aniq tasdiqlanadi (1.1-jadval).

Klaster tizimini qo‘llashning iqtisodiy samaralari xorijiy mamlakatlar tajribasi asosida tahlili:

Germaniyada “Industry 4.0” strategiyasi doirasida klasterlar asosiy drayverlardan biri sifatida qabul qilingan. Iqtisodiy natijalar quyidagicha:

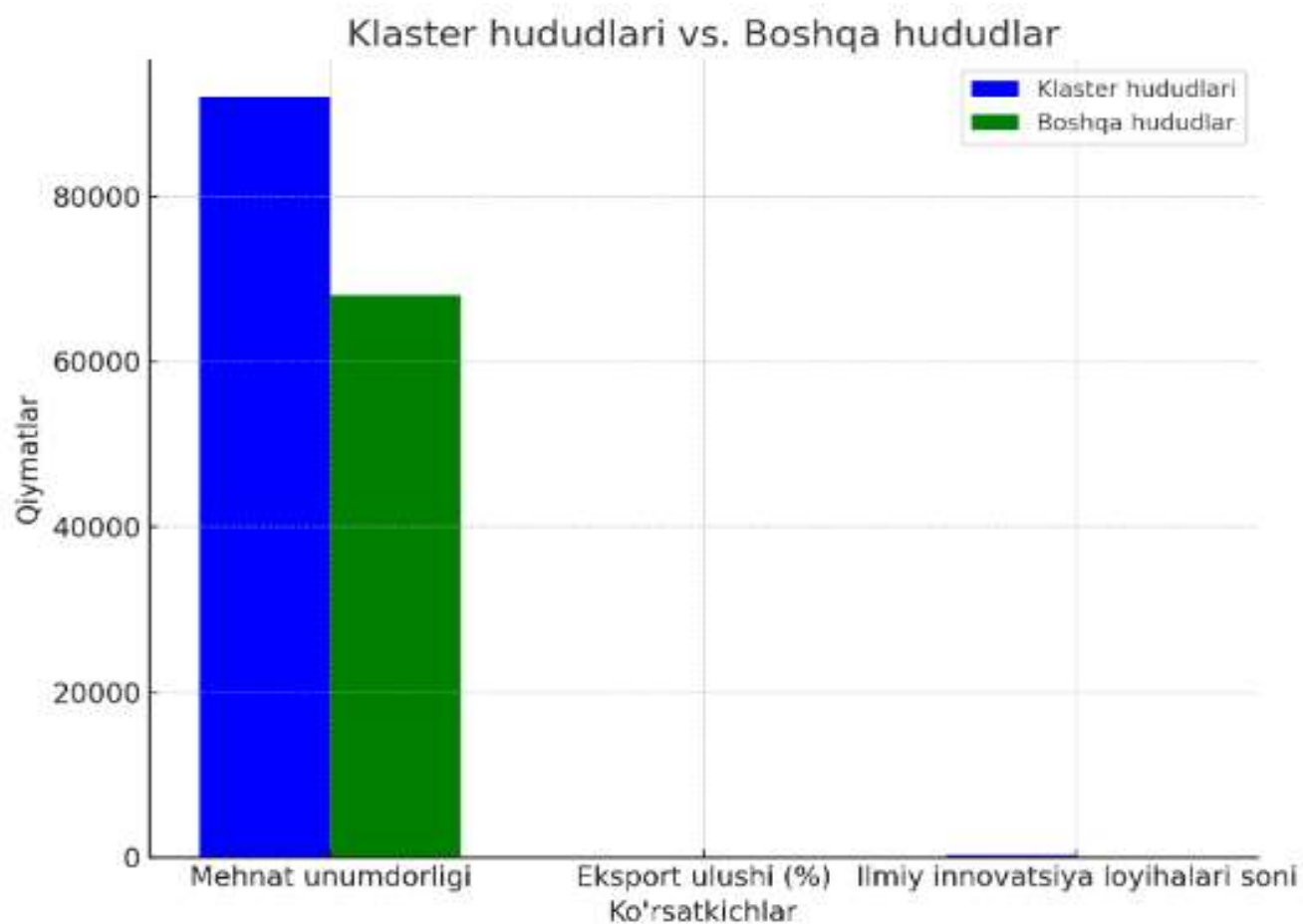
Germaniya sanoatida klasterlar ta’siri (Bavariya misolida)

1.3- rasm

Janubiy Koreya tajribasi: texnologiya va outsorsing markazlari

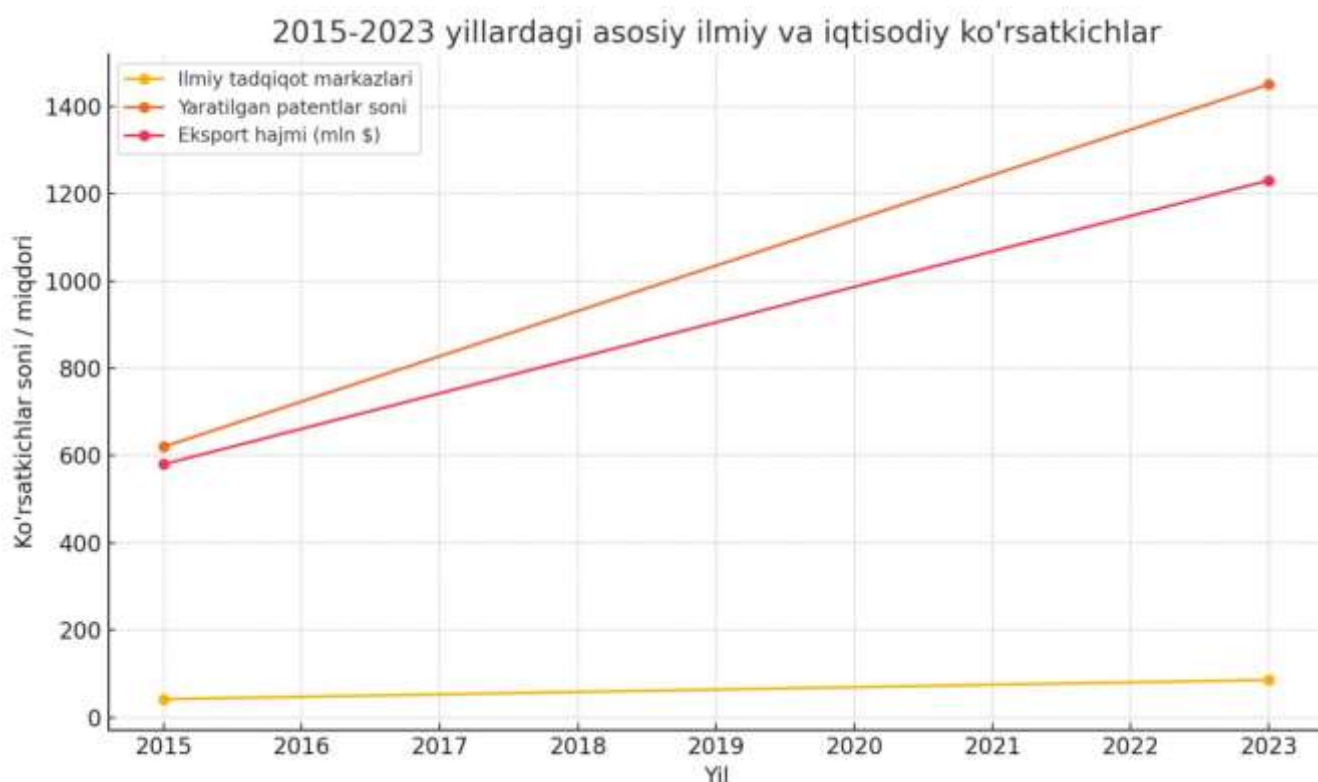
1.4- rasm

Janubiy Koreyada “Daedeok Innopolis” kabi ilmiy-innovatsion klasterlar yuqori texnologiyali mahsulot ishlab chiqarishni yo‘lga qo‘ygan. Koreya hukumati bu kabi klasterlarga subsidiya, soliq imtiyozlari va innovatsiya grantlari taqdim etadi.

“Daedeok” texnoparki natijalari

1.5- rasm

Turkiyada “Organize Sanayi Bölgeleri” (OSB) tizimi asosida kichik va o‘rta biznes subyektlari klasterlar tarzida joylashtirilgan. Bu tizim:

- Infratuzilma xarajatlarini 30–40% ga kamaytirgan;
- Ish o‘rinlari sonini 1,8 baravarga oshirgan;
- Eksportga chiqish imkoniyatlarini kengaytirgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 10-yanvardagi “Paxta-to‘qimachilik klasterlari faoliyatini qo‘llab-quvvatlash, to‘qimachilik va tikuv-trikotaj sanoatini tubdan isloh qilish hamda sohaning eksport salohiyatini yanada oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” PF-2 sonli farmoni

2. A.Soliyev va Z.Xakimovlar “Klaster nazariyasi va uni amaliyotda qo‘llayotgan mamlakatlar tajribasidan Namangan viloyatida foydalanish imkoniyatlari” “Biznez-ekspert”jurnali 2014-yil 1-son, 52-57-bet.

3. Портер М.Международная конкуренция. –М.: Международные отношения, 1993. С.51.
4. Enright, M (1996) “Regional Clusters and Economic Development: A Research Agenda”, in Staber, U., Schaefer, N. And Sharma, B, (Eds). “Business Networks: Prospects for Regional Development, Berlin”. Walter de Gruyter, p.190-213.
5. Маршалл А. Принципы экономической науки, I-III. Пер. с англ.- М.-Издательская группа “Прогресс”, 1993
6. “O‘zto‘qimachilik sanoat” uyushmasi ma’lumotlari asosida tayyorlandi.
7. Saidaxmedov, N. (2024). Bandlik beqarorligi (prekarizatsiya) ning nazariy va konseptual asoslari. AndMI Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiyalari, 1(1), 332-336.
8. Saidaxmedov, N. (2024). O‘zbekistonda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlanishda klaster tizimining o‘rni. Interpretation and researches, 2(15), 82-86.
9. Saidakhmedov, N. (2023). Private property, small business and private entrepreneurship—under state protection. Scientific progress, 4(2), 319
10. Saidaxmedov, N. (2024). Sanoat klasterlarining shakllanishi va rivojlanishi. Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot, 2(11).

=====

DUNYONING O‘ZARO YAQINLASHUVI VA INGLIZ TILINING GLOBAL USTUNLIGI SHAROITIDA O‘Z ONA TILINI, URF- ODATLARINI VA MILLIY O‘ZIGA XOSLIGINI SAQLAB QOLISH MUAMMOLARI

Kamilov Rashid Abdunabi o‘g‘li

Andijon davlat texnika instituti

“Tillar va gumanitar fanlar” kafedrası assistenti

Tel: +998 (33) 415-08-78

Email: rashidbekkamilov93@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada globallashuv jarayonlari, dunyoning o‘zaro iqtisodiy va madaniy yaqinlashuvi hamda ingliz tilining global ustunligi sharoitida har bir xalqning o‘z ona tilini, milliy urf-odatlarini va o‘ziga xosligini saqlab qolish muammolari tahlil qilingan. Shuningdek, milliy o‘ziga xoslikni asrash, ona tilining sofini himoya qilish, an’anaviy qadriyatlarni zamonaviy texnologiyalar va raqamli muhitga integratsiya qilish bo‘yicha amaliy takliflar ishlab chiqilgan.

Аннотация: В данной статье анализируются проблемы сохранения каждым народом своего родного языка, национальных традиций и самобытности в условиях процессов глобализации, экономического и культурного сближения мира и глобального доминирования английского языка. Также разработаны практические предложения по сохранению

национальной идентичности, защите чистоты родного языка, интеграции традиционных ценностей в современные технологии и цифровую среду.

Abstract: *This article analyzes the problems of preserving each nation's native language, national traditions, and identity amidst globalization processes, the mutual economic and cultural rapprochement of the world, and the global dominance of the English language. Practical proposals have also been developed to preserve national identity, protect the purity of the native language, and integrate traditional values into modern technologies and the digital environment.*

Kalit soʻzlar: *Globallashuv, ingliz tilining global ustunligi, ona tili, milliy oʻziga xoslik, urf-odatlar, madaniy integratsiya, lingvistik xilma-xillik, maʼnaviy meros, axborot makoni, milliy oʻzlikni anglash.*

Ключевые слова: *Глобализация, глобальное преобладание английского языка, родной язык, национальная самобытность, традиции, культурная интеграция, языковое разнообразие, духовное наследие, информационное пространство, национальное самосознание.*

Keywords: *Globalization, global dominance of the English language, native language, national identity, traditions, cultural integration, linguistic diversity, spiritual heritage, information space, national identity.*

Kirish. XXI asr insoniyat tarixiga shiddatli globallashuv, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining misli koʻrilmagan darajada rivojlanishi va madaniyatlararo integratsiyaning kuchayishi davri sifatida kirib keldi. Dunyoning oʻzaro yaqinlashuvi, chegaralarning shartli tus olib borishi va yagona global bozorning shakllanishi insoniyat oldida yangi imkoniyatlar ochish bilan birga, milliy oʻziga xoslikni saqlab qolishdek global muammoni ham keltirib chiqardi[1;256]. Bugungi kunda xalqaro munosabatlar, fan, texnologiya, biznes va internet olamida ingliz tilining mutlaq ustunlikka erishgani barcha mamlakatlar uchun oʻz ona tilining mavqeini saqlash va boyitish borasida jiddiy vazifalarni qoʻymoqda. Ingliz tili global muloqot vositasi sifatida ulkan afzalliklarni bersa-da, uning haddan tashqari keng tarqalishi kichik va oʻrta tillarning isteʼmoldan chiqib ketish xavfini, shuningdek, yoshlar ongida milliy mentalitetdan uzoqlashish tendentsiyalarini yuzaga keltirmoqda. Shu bois, globallashuv sharoitida ona tili, milliy urf-odatlar va madaniy qadriyatlarni asrab-avyaylab kelgusi avlodlarga yetkazish har bir davlat va millatning eng muhim strategik vazifasiga aylanmoqda. Hozirgi zamon sivilizatsiyasi taraqqiyoti ikkita qarshi jarayon – integratsiya va differentsiatsiya oʻzaro uzviy bogʻliqligi ostida kechmoqda[2;124]. Bir tomondan, dunyo

davlatlarining iqtisodiy, siyosiy va madaniy jihatdan bir-biriga yaqinlashuvi yuz berayotgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, har bir xalq o'zining milliy qiyofasini, qadimiy urf-odatlarini va o'ziga xosligini saqlab qolishga intilmoqda. Ushbu murakkab jarayonda til millatning jon tomiri, uning ma'naviy olami va tarixiy xotirasi sifatida eng asosiy sinovlarga duch kelmoqda.

Ingliz tilining global ustunligi bugungi kunda hech qanday shubha uyg'otmaydi. U **“lingua franca”** – xalqaro munosabatlarning yagona tiliga aylandi. Ilmiy tadqiqotlar, xalqaro biznes shartnomalari, diplomatik muzokaralar, aviatsiya, dengiz transporti va xalqaro turizm to'liq ushbu tilga tayanadi. Internet tarmog'idagi axborot oqimining salmoqli qismi ingliz tilida shakllangan[3;142]. Bu holat yoshlar uchun jahon axborot resurslaridan erkin foydalanish, ilm-fan cho'qqilarini egallash va chet elda ta'lim olish imkoniyatlarini kengaytiradi. Biroq, bu afzallikning salbiy tomoni shundaki, ingliz tili ba'zan o'z ona tilining o'rnini egallay boshlaydi. Kundalik muloqotda, reklama va ommaviy axborot vositalarida o'rinsiz inglizcha so'zlarning ishlatilishi, tilning lug'at boyligining buzilishiga va milliy nutq madaniyatining pasayishiga olib kelmoqda.

Ona tili shunchaki muloqot vositasi emas, balki milliy tafakkurning ifodasidir. Til yo'qolsa, u bilan bog'liq bo'lgan madaniy kodlar, dunyoqarash va tarixiy xotira ham zavol topadi. Globallashuv sharoitida ommaviy madaniyatning ta'siri kuchayib, g'arbcha turmush tarzi, qadriyatlari va iste'mol madaniyati dunyo bo'ylab jadal tarqalmoqda. Bu esa milliy urf-odatlar, an'ana va bayramlarning asl mohiyatini yo'qotib, ularni shunchaki yuzaki shoularga aylantirib qo'yish xavfini tug'dirmoqda. Milliy kiyimlar, milliy taomlar, san'at turlari va axloqiy me'yorlarning chet el ta'siri ostida o'zgarib borishi milliy o'ziga xoslikka putur yetkazadi. Biroq, globallashuvni faqatgina salbiy hodisa sifatida baholash xato bo'lar edi. Zamonaviy dunyo o'zgarishlarini to'xtatib bo'lmaydi va har qanday millat o'zini yopiq tizimda saqlay olmaydi[4;221].

Asosiy masala – globallashuv jarayonlariga moslashgan holda, o'z milliy o'ziga xosligini boyitib borishdir. Bugungi kunda raqamli texnologiyalar asrida ona tilini internet makonida faol qo'llash, milliy kontentni ko'paytirish, elektron

lugʻatlar, ilovalarni yaratish dolzarb vazifadir. Oʻzbek tili misolida oladigan boʻlsak, uning davlat tili sifatidagi mavqeini yanada mustahkamlash, zamonaviy atamalarning milliy ekvivalentlarini ishlab chiqish va ularni muomalaga kiritish ishlari davlat siyosati darajasiga koʻtarilgani bejiz emas.

Milliy oʻziga xoslikni saqlab qolishda oila, taʼlim tizimi va madaniyat muassasalarining roli beqiyosdir. Yosh avlodni milliy ruhda tarbiyalash, ularga ota-bobolarimizdan qolgan boy merosni, maqom san'ati, milliy hunarmandchilik, qadimiy urf-odatlar va bayramlarning mazmun-mohiyatini tushuntirish har bir pedagog va ota-onaning burchidir[5;146]. Chet tillarini, jumladan, ingliz tilini mukammal oʻrganish zarur, biroq bu oʻz ona tilini unutish yoki unga bepisand qarash evaziga boʻlmasligi lozim. Haqiqiy intellektual va vatanparvar shaxs oʻz ona tilini mukammal bilgan holda, boshqa tillarni ham hurmat qiladi va oʻrganadi. Taʼlim maskanlarida oʻquvchi-yoshlarning **milliy oʻzlikni anglash tuygʻusini yanada kuchaytirish** hamda ona tiliga hurmat ruhini shakllantirish uchun amalda qoʻllash mumkin boʻlgan eng samarali va zamonaviy qoʻshimcha usullar va yondashuvlarni quyidagicha taqdim etaman:

1. Raqamli muhitda milliy kontent va loyihalarni rivojlantirish

“Kichik tadqiqotchilar” (Wikipedia va bloglar): Oʻquvchilarga oʻz ona tilida internet tarmogʻini (xususan, Vikipediya yoki maxsus taʼlim platformalarini) boyitish vazifalarini berish. Masalan, oʻzlari yashagan hududdagi tarixiy obidalar, mahalliy adiblar yoki milliy hunarmandchilik turlari haqida maqolalar yozib, tarmoqqa joylashtirishni oʻrgatish.

Media savodxonlik va til ekologiyasi: Ommaviy axborot vositalari va ijtimoiy tarmoqlardagi (Instagram, TikTok, Telegram) nutq madaniyatini tahlil qilish boʻyicha kichik loyihalar tashkil etish. Bunda oʻquvchilar reklamalar yoki blogerlarning nutqidagi xatolarni, asossiz chet tilidan kirib kelgan soʻzlarni topib, ularning sof oʻzbekcha muqobillarini taklif qilishadi[6;66].

2. Interaktiv va loyihaviy taʼlim (Project-Based Learning)

“Ota-bobolar izidan” etnografik ekspeditsiyalari: Oʻquvchilar oʻz oilasi yoki mahallasidagi nuroniylar, hunarmandlar, baxshilar va el suygan kishilar bilan

intervyu uyushtiradilar. Qadimiy urf-odatlar, unutilib borayotgan milliy taomlar, o‘yinlar yoki mahalliy lahja so‘zlarini yig‘ib, sinfda taqdimot tayyorlaydilar.

“Jonli lug‘at” (Living Dictionary): Har bir sinf o‘zining “Unutilgan so‘zlar” yoki “Xalq maqollari va iboralari” elektron to‘plamini tuzishi. Bunda o‘quvchilar har hafta bitta qadimiy yoki chiroyli o‘zbekcha so‘zni topib, uning ma‘nosini ochib beruvchi qisqa videorolik yoki infografika tayyorlaydi.

3. San‘at va estetik tarbiya uyg‘unligi

Teatr studiyalari va badiiy o‘qish kechalari: Mumtoz va zamonaviy o‘zbek adabiyoti namoyandalari (Navoiy, Bobur, Cho‘lpon, Abdulla Oripov, Erkin Vohidov) ijodidan sahna ko‘rinishlari namoyish etish[7;562]. Bu o‘quvchilarning adabiy tilni his qilish va ifodali nutq ko‘nikmalarini oshiradi.

Milliy hunarmandchilik va dizayn darslari: Amaliy san‘at darslarida nafaqat nazariya, balki milliy naqshlar, kashtachilik elementlari, kulolchilik yoki yog‘och o‘ymakorligining zamonaviy kiyim va aksessuarlardagi aksini o‘rganish. Bu yoshlarda estetik did va milliy faxr tuyg‘usini shakllantiradi.

4. Qiyosiy tilshunoslik elementlari (Til madaniyatini anglash)

“So‘zlar tarixi” (Etimologiya) daqiqalari: Dars jarayonida ishlatiladigan ayrim so‘zlarning qayerdan kelib chiqqani, ularning tub ma‘nosi haqida qisqacha ma‘lumot berish. Masalan, “vatan”, “mehnat”, “odob” kabi tushunchalarning ildizlarini ochish orqali tilning naqadar boy va teran ekanligini ko‘rsatib berish.

Multilingvizm va milliy o‘zlik muvozanati: O‘quvchilarga ingliz yoki boshqa xorijiy tillarni o‘rganish muhimligini tushuntirgan holda, chet tilini bilish o‘z ona tilini unutish emas, balki o‘z madaniyatini dunyoga tanitish vositasi ekanligini singdirish. “Men o‘z tilimda dunyo bilan gaplashaman” shiori ostida munozaralar (debatlar) o‘tkazish.

Xulosa. Dunyoning o‘zaro yaqinlashuvi va ingliz tilining global ustunligi zamonaviy insoniyat uchun muqarrar tarixiy jarayondir. Ushbu jarayon millatlararo muloqotni osonlashtirib, ilm-fan va texnologiya taraqqiyotini tezlashtirsa-da, milliy tillar va madaniyatlarning yo‘qolib ketish xavfini ham yuzaga keltiradi[8;331]. O‘z ona tilini, urf-odatlarini va milliy o‘ziga xosligini asrab qolish har bir xalqning o‘z

qoʻlidadir. Buning uchun ona tiliga boʻlgan hurmatni bolalikdan singdirish, milliy qadriyatlarni zamonaviy texnologiyalar bilan uygʻunlashtirish hamda chet tillarini oʻzlashtirishni milliy oʻzlikni unutmagan holda amalga oshirish talab etiladi. Milliy oʻziga xoslik – bu oʻtmishga koʻr-koʻrona ergashish emas, balki oʻz ildizlarini unutmagan holda kelajakka dadil qadam tashlashdir. Ushbu yondashuvlar taʼlim jarayonini qiziqarli, jonli va oʻquvchilar uchun yodda qolarli qilib, milliy oʻzlikni ongli ravishda qadrlash muhitini yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Karimov I.A. Yuksak maʼnaviyat – yengilmas kuch. – Toshkent: Maʼnaviyat, 2008.
2. Mirziyoev Sh.M. Milliy taraqqiyot yoʻqimizni qatʼiyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga koʻtaramiz. – Toshkent: Oʻzbekiston, 2018.
3. Saidov A. Globallashuv va inson huquqlari. – Toshkent: Adolat, 2019.
4. Quronov D. Adabiyotshunoslik lugʻati. – Toshkent: Akademnashr, 2013.
5. Crystal D. English as a Global Language. – Cambridge University Press, 2003.
6. Castells M. The Rise of the Network Society. – Oxford: Blackwell, 2010.
7. **Leontyev A.A.** *Osnovi psiholingvistiki.* — Moskva: Smysl, 2003. (Inson ongida til va madaniy kodlarning shakllanish jarayoni).
8. **Mahmudov N.** *Oʻqituvchi nutq madaniyati.* — Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi Oʻzbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2007. (Soʻzlarning tub maʼnosi, tilning estetik goʻzalligi va nutq madaniyatini shakllantirish omillari)

=====

MUSTAQIL TURISTLAR OQIMINI OSHIRISHDA TAKLIF TOMONINI RIVOJLANTIRISHNING ILGʻOR XORIJIY TAJRIBASI

Muzafarov Akmal Axadovich
Buxoro davlat universiteti
tayanch doktoranti

Annotatsiya. Maqolada mustaqil turistlar oqimini oshirishda taklif tomonini rivojlantirishning ilgʻor xorijiy tajribasi rasmiylashtirish, sifat standarti va raqamli platformaga integratsiya bosqichlari boʻyicha tizimli tahlil qilingan. Taklif tomonining birlamchiligi bitim xarajatlari va axborot assimetriyasi nazariyalari orqali asoslanib, benchmarking metodikasi va davlatlarni tanlash mezonlari keltirilgan. Gruziya, Tailand va Estoniya amaliyoti misolida mikro xizmat koʻrsatuvchilarni rasmiy iqtisodiyotga jalb etishning Oʻzbekiston uchun tatbiq imkoniyatlari va moslashtirish darajalari asoslangan. Muallif taklif tomonini

rivojlantirish katta byudjet talab qilmaydigan, tez samara beruvchi ustuvor yo'nalish ekanini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: *mustaqil turist, taklif tomoni, mikro xizmat ko'rsatuvchilar, rasmiylashtirish, homestay standarti, verifikatsiya, raqamli platforma, benchmarking, xorijiy tajriba.*

Аннотация. *В статье проведён системный анализ передового зарубежного опыта развития стороны предложения для увеличения потока независимых туристов по этапам легализации, стандартов качества и интеграции в цифровую платформу. Первичность стороны предложения обоснована через теории транзакционных издержек и информационной асимметрии, приведена методика бенчмаркинга и критерии выбора стран. На примере практики Грузии, Таиланда и Эстонии обоснованы возможности применения и уровни адаптации вовлечения микро-поставщиков услуг в формальную экономику для условий Узбекистана. Автор показывает, что развитие стороны предложения — приоритетное направление, не требующее больших бюджетных затрат и дающее быстрый эффект.*

Ключевые слова: *независимый турист, сторона предложения, микро-поставщики услуг, легализация, стандарт хоумстея, верификация, цифровая платформа, бенчмаркинг, зарубежный опыт.*

Annotation. *The article provides a systematic analysis of advanced foreign experience in developing the supply side to increase the flow of independent travelers, covering the stages of formalization, quality standards and integration into a digital platform. The primacy of the supply side is substantiated through transaction cost theory and information asymmetry, and a benchmarking methodology and country-selection criteria are presented. Using the practices of Georgia, Thailand and Estonia, the article substantiates application opportunities and levels of adaptation for bringing micro-service providers into the formal economy under Uzbekistan's conditions. The author shows that developing the supply side is a priority direction that does not require large budgets and yields quick results.*

Keywords: *independent traveler, supply side, micro-service providers, formalization, homestay standard, verification, digital platform, benchmarking, foreign experience.*

Jahon turizmida so'nggi o'n yillikda raqamli band qilish tizimlari va onlayn platformalar rivoji natijasida sayohatni vositachilarsiz, o'zi tashkil etadigan mustaqil turistlar (Free Independent Traveller, FIT) alohida va tez o'sayotgan segmentga aylandi[1]. Bunday turist o'z sayohatiga ishonadigan, ko'rinadigan va sifatli xizmatlar mavjud bo'lishini talab qiladi. Shu bois mustaqil turistlar oqimini oshirishning dastlabki sharti — mahalliy mikro xizmat ko'rsatuvchilarni (uy mehmonxonalari, gidlar, mahalliy transport va hunarmandlar) rasmiy iqtisodiyotga

jalb etish hamda ularni yagona raqamli platformada ko‘rinadigan qilishdan iborat taklif tomonini rivojlantirishdir. Ushbu tezisda taklif tomonini rivojlantirishning ilg‘or xorijiy tajribasi uch bosqich — rasmiylashtirish, sifat standarti va platformaga integratsiya — bo‘yicha tahlil qilinadi.

Taklif tomonining birlamchiligini nazariy jihatdan bitim xarajatlari va institutsional iqtisodiyot asoslab beradi. Mustaqil turist ko‘p sonli tarqoq mikro provayderlarni o‘zi qidirib topishi, ularning sifatini baholashi va ular bilan bevosita kelishishi zarurligi sababli bitim xarajatlari yuqori bo‘ladi[2]. Sifat to‘g‘risidagi axborot assimetriyasi esa bozorni past sifat tomon suradi va sifatli mayda provayderni ham ko‘rinmas qoldiradi[3]. Aynan shu sababli ishonchli, rasmiy va kuzatiladigan taklif bazasi bo‘lmasa, talab tomonidagi har qanday rag‘bat (chegirma yoki soliq qaytarish) samarasiz qoladi: turistni yo‘naltirish uchun aniq xizmat obyekti bo‘lishi shart. Demak, taklif tomonini rivojlantirish — mustaqil turistlar oqimini oshirishning zarur, birlamchi shartidir.

Xorijiy tajribani o‘rganish (benchmarking) isbotlangan yechimlarni aniqlash, yo‘l qo‘yilgan xatolardan saqlanish va eng yaxshi amaliyotni milliy sharoitga moslashtirish imkonini beradi[4]. Tahlil uchun davlatlar uch mezon asosida tanlandi: davlatning mustaqil va raqamli turizmni rivojlantirishdagi yutug‘i, uning O‘zbekistonga iqtisodiy daraja, mintaqaviy joylashuv yoki islohot bosqichi jihatidan qiyoslanadigan bo‘lishi hamda tanlangan davlatlarning birgalikda taklif tomonining barcha o‘lchovlarini qamrab olishi. Ushbu mezonlar asosida taklif tomonida namunaviy hisoblangan uch davlat — Gruziya, Tailand va Estoniya tanlandi. Muhimi shundaki, tanlovda turizm hajmi emas, balki muayyan mexanizm bo‘yicha o‘rganishga arzigulik va takrorlanadigan yechimga egalik hal qiluvchi ahamiyat kasb etdi.

Birinchi bosqich — mikro xizmat ko‘rsatuvchilarni rasmiy iqtisodiyotga jalb etish. Bu yerda asosiy muammo shundaki, ko‘plab mayda provayderlar ro‘yxatdan o‘tishni murakkab, qimmat yoki foydasiz deb hisoblab, norasmiy faoliyat yuritadi va natijada statistik hisobdan, sifat nazoratidan hamda platforma imkoniyatlaridan chetda qoladi. Gruziya bu muammoni ma‘muriy to‘siqni keskin kamaytirish orqali

hal etadi: yakka tadbirkor sifatida ro'yxatdan o'tish to'liq raqamli tarzda va odatda bir kun ichida amalga oshiriladi, kichik biznes maqomida yillik aylanmasi belgilangan chegaradan oshmaydigan tadbirkor atigi bir foizlik aylanma solig'ini to'laydi. Estoniya esa rasmiylashtirishni to'liq raqamli muhitga ko'chirgan bo'lib, e-Business Register orqali kompaniyani bir necha daqiqada, notariusga bormasdan ro'yxatdan o'tkazish mumkin, e-Residency dasturi esa chet ellik tadbirkorga yuz foiz masofaviy ro'yxatdan o'tish imkonini beradi. Ikkala model bir tamoyilni tasdiqlaydi: rasmiylashtirish qanchalik arzon, tez va sodda bo'lsa, mikro provayderlar shunchalik faol rasmiy iqtisodiyotga qo'shiladi.

Ikkinchi bosqich — rasmiylashtirilgan provayderlar sifatini kafolatlash va uni tashqaridan tekshiriladigan qilish. Mustaqil turist xizmat sifatini oldindan to'liq bilolmaydi; bu axborot assimetriyasi ishonchsizlik keltirib chiqaradi. Tailandning "Homestay Standard Thailand" tizimida Turizm va sport vazirligi uy mehmonxonalarini o'nta toifa bo'yicha o'ttiz bitta ko'rsatkich asosida baholaydi va sertifikatlaydi hamda quvvat chegarasini (ko'pi bilan to'rt xona va yigirma mehmon) belgilaydi. Bunday standart bir vaqtning o'zida turist uchun ishonch belgisi bo'lib xizmat qiladi va mayda provayderni xizmatini ma'lum darajaga yetkazishga undaydi. Tizim jamiyatga asoslangan turizm (community-based tourism) bilan uzviy bog'liq bo'lib, mahalliy aholini turizm daromadidan bevosita bahramand qiladi va mustaqil turist izlaydigan o'ziga xos mahalliy tajribani shakllantiradi.

Uchinchi bosqich — rasmiylashtirilgan va sifati tasdiqlangan provayderlarni raqamli platformaga ulash, ya'ni talab bilan to'g'ridan-to'g'ri bog'lash. Zamonaviy platformalar reyting va sharhlar tizimi orqali ishonchni shakllantiradi va ilgari bozorga chiqolmagan xizmatlarni rasmiy aylanmaga jalb etadi[5]. Estoniyaning yaxlit e-davlat ekotizimi xizmat ko'rsatuvchini ro'yxatdan to'lovgacha bo'lgan barcha bosqichda raqamli muhitda saqlab, uni platformalarga ulanishga tayyor holatda shakllantiradi. Tailand esa 2025-yilda milliy naqdsiz turizm platformasini joriy etib, sertifikatlangan mehmon uylari va mahalliy xizmatlarni yagona tizimda ko'rinadigan qildi. Bu amaliyot platforma shunchaki texnologik vosita emas, balki

taklif va talabni uchrashtiruvchi, ishonchni miqyoslashtiruvchi institutsional mexanizm ekanini ko'rsatadi[6].

1-jadval

Taklif tomonini rivojlantirish bo'yicha xorijiy amaliyot[7]

Davlat	Rasmiylashtirish va ro'yxatga olish	Sifat standarti va verifikatsiya	Platformaga integratsiya
Gruziya	Yakka tadbirkor ro'yxati to'liq raqamli, ~1 kunda; kichik biznes maqomida 1% aylanma solig'i	Past ma'muriy to'siq va rag'batlantiruvchi soliq rejimi rasmiylashtirishni jozibador qiladi	Soddalashtirilgan rejim mikro provayderlarni rasmiy aylanma va onlayn platformalarga jalb etadi
Tailand	Homestaylar Turizm departamentida ro'yxatdan o'tadi; quvvat chegarasi (4 xona / 20 mehmon)	"Homestay Standard Thailand": 10 toifa, 31 ko'rsatkich; jamoaga asoslangan turizm (CBT)	Milliy sertifikat belgisi va 2025-yilgi naqdsiz turizm platformasi ko'rinish va ishonch beradi
Estoniya	e-Business Register orqali onlayn ro'yxat (daqiqa/soatlarda); e-Residency (100% masofaviy)	Raqamli identifikatsiya va shaffof, ochiq reyestr ma'lumotni tekshiriladigan qiladi	Yaxlit e-davlat ekotizimi provayderni raqamli platformalarga ulanishga tayyorlaydi

Uch bosqich o'zaro bog'liq: rasmiylashtirish provayderni rasmiy maydonga olib kiradi, sifat standarti unga ishonchni biriktiradi, platforma esa uni talab bilan bog'laydi. Uchchala bosqich birgalikda ishlaganda yagona, ishonchli taklif bazasi shakllanadi. Bu yondashuv O'zbekiston uchun bevosita amaliy ahamiyatga ega, chunki mamlakatda, ayniqsa Samarqand, Buxoro va Xiva kabi tarixiy shaharlarda ko'plab uy mehmonxonalari, gidlar va hunarmandlar faoliyat yuritadi, biroq ularning bir qismi norasmiy yoki tarqoq holatda qoladi[8]. Milliy turizm xizmatlar bozorini innovatsion rivojlantirish va hududlarning raqobatbardoshligini oshirish bo'yicha tadqiqotlar ham mahalliy mikro provayderlarni tashkiliy jihatdan kuchaytirish zaruriyatini ta'kidlaydi[9].

O‘zbekiston sharoitida moslashtirish darajasi turlicha bo‘ladi. Gruziyaning soddalashtirilgan rasmiylashtirish modeli va Tailandning homestay sertifikatlash tizimi yuqori darajada moslashtiriladi — ular katta byudjet talab qilmaydi, asosan ma’muriy-tashkiliy yechimga tayanadi. Estoniyaning to‘liq raqamli modeli esa bir yo‘la emas, balki bosqichma-bosqich, mavjud raqamli infratuzilma rivoji bilan uyg‘un joriy etilishi maqsadga muvofiq. Bu choralar oilaviy mehmon uylari, xostellar va o‘tovli oromgohlar yagona reyestri qamrab olmagan provayderlarni rasmiy maydonga jalb etishga, xizmatlar diversifikatsiyasini kengaytirishga va hududlarning turistik raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladi. Amalga oshirishda past kirish to‘sig‘i tamoyiliga rioya qilish muhim: ro‘yxatdan o‘tish norasmiy qolishdan ko‘ra osonroq va foydaliroq bo‘lishi kerak.

Xulosa qilib aytganda, taklif tomonini rivojlantirish mustaqil turistlar oqimini oshirishning zarur, birlamchi sharti hisoblanadi: ishonchli taklif bazasi bo‘lmasa, talab tomonidagi rag‘batlar to‘liq samara bermaydi. Gruziya, Tailand va Estoniya tajribasining tahlili ko‘rsatadiki, mikro provayderlarni sodda va arzon tartibda rasmiylashtirish, milliy sifat standarti va verifikatsiya orqali ishonchni ta’minlash hamda ularni yagona raqamli platformaga integratsiyalash uch o‘zaro bog‘liq bosqich sifatida qo‘llanilganda yagona, ko‘rinadigan va kuzatiladigan taklif bazasini shakllantiradi. Bu esa nafaqat turist uchun ishonch yaratadi, balki norasmiy xizmatlarni rasmiy iqtisodiyot va soliq bazasiga jalb etadi. O‘zbekiston uchun ushbu yo‘nalish katta byudjet talab qilmaydigan, asosan tashkiliy-ma’muriy yechimga tayanuvchi hamda tez samara beruvchi ustuvor yo‘nalish bo‘lib, uni bosqichma-bosqich, mamlakatning institutsional va raqamli sharoitlariga moslashtirilgan holda joriy etish maqsadga muvofiqdir.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. UN Tourism (UNWTO). World Tourism Barometer. – Madrid: World Tourism Organization, 2025. – URL: <https://www.unwto.org>.
2. Coase R.H. The Nature of the Firm // *Economica*. – 1937. – Vol. 4, No. 16. – P. 386–405.
3. Akerlof G.A. The Market for “Lemons”: Quality Uncertainty and the Market Mechanism // *The Quarterly Journal of Economics*. – 1970. – Vol. 84, No. 3. – P. 488–500.

4. OECD. OECD Tourism Trends and Policies 2024. – Paris: OECD Publishing, 2024.
5. Zervas G., Proserpio D., Byers J.W. The Rise of the Sharing Economy: Estimating the Impact of Airbnb on the Hotel Industry // Journal of Marketing Research. – 2017. – Vol. 54, No. 5. – P. 687–705.
6. Buhalis D., Law R. Progress in information technology and tourism management: 20 years on and 10 years after the Internet // Tourism Management. – 2008. – Vol. 29, No. 4. – P. 609–623.
7. Muallif tomonidan OECD (2024) va UN Tourism (2025) ma'lumotlari asosida tuzilgan.
8. Ibragimov N.S. Turistik hududni barqaror rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari: monografiya. – Buxoro: Durdona, 2020. – 204 b.
9. Safarov B.Sh. Milliy turizm xizmatlar bozorini innovatsion rivojlantirishning metodologik asoslari. – T.: Fan va texnologiya, 2016. – 184 b.

=====

MINTAQAVIY YASHIL INVESTITSION JOZIBADORLIKNI BAHOLASHDA “EKOLOGIK SALOHİYAT PARADOKSI” MUAMMOSI

To'xtayev Maqsud Mansurovich
mustaqil izlanuvchi
Buxoro davlat universiteti
tuxtaevmaqsud87@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada muallif tomonidan ishlab chiqilgan “Mintaqaviy yashil investitsion jozibadorlik integral indeksi” asosida mintaqalarning ekologik salohiyati bilan real jalb qilingan yashil investitsiyalar o'rtasidagi nomutanosiblik — “ekologik salohiyat paradoksi” hodisasi tahlil qilinadi. Indeksning besh tarkibiy qismli tuzilishi va analitik iyerarxiya jarayoni asosidagi vaznlash tartibi bayon etilib, tabiiy resurs salohiyatini o'zlashtirish uchun institutsional va moliyaviy qismlarni rivojlantirish zarurati asoslanadi.

Kalit so'zlar: RGIAI, ekologik salohiyat, integral indeks, institutsional muhit, analitik iyerarxiya jarayoni.

Аннотация. В статье на основе разработанного автором «Интегрального индекса региональной привлекательности зелёных инвестиций» анализируется несоответствие между экологическим потенциалом регионов и фактически привлечёнными зелёными инвестициями — явление «парадокса экологического потенциала». Изложена пятикомпонентная структура индекса и порядок взвешивания на основе метода анализа иерархий, обоснована необходимость развития институциональной и финансовой составляющих для освоения природно-ресурсного потенциала.

Ключевые слова: *RGIAI, экологический потенциал, интегральный индекс, институциональная среда, метод анализа иерархий.*

Annotation. *Based on the author-developed "Regional Green Investment Attractiveness Integral Index," the article analyzes the mismatch between regions' ecological potential and the green investment they actually attract — the "ecological potential paradox." The five-component structure of the index and its weighting procedure based on the Analytic Hierarchy Process are presented, and the need to develop the institutional and financial components in order to realize natural resource potential is substantiated.*

Keywords: *RGIAI, ecological potential, integral index, institutional environment, analytic hierarchy process.*

Mintaqaga yashil investitsiyalarni jalb qilishda tabiiy resurs salohiyati — quyosh radiatsiyasi, shamol tezligi, suv va yer resurslari — birlamchi ahamiyatga ega deb qaraladi. Biroq amaliyot bu qarashni har doim ham tasdiqlamaydi, ekologik salohiyati eng yuqori mintaqalar ko‘pincha eng ko‘p yashil investitsiya jalb qilolmaydi. Yashil investitsiyalarni tor ekologik-emissiya doirasida talqin qiluvchi an’anaviy yondashuvlar[1] ushbu nomutanosiblikni izohlab berolmaydi.

Ushbu muammoni tizimli o‘rganish uchun besh tarkibiy qismdan iborat integral indeks ishlab chiqdik. Maqolaning maqsadi — “Mintaqaviy yashil investitsion jozibadorlik integral indeksi” (Regional Green Investment Attractiveness Index — RGIAI) natijalari asosida “ekologik salohiyat paradoksi”ni aniqlash va uni bartaraf etish mexanizmini asoslashdan iborat. Kompozit indikatorlarni qurishda OECD/JRC metodologiyasiga[2] tayanildi.

RGIAI beshta tarkibiy qismdan iborat: ekologik salohiyat (vazni 0,25), institutsional muhit (0,20), infratuzilma tayyorligi (0,20), moliya bozorining rivojlanganligi (0,20) va inson kapitali (0,15). Har bir qism 4–6 ta xususiy indikator orqali baholanadi, jami 25 ta indikator. Indeks 2025-yil holatiga O‘zbekistonning 14 ta hududiy birligiga qo‘llanildi. Tarkibiy qismlar va indikatorlar vaznlari T.Saaty ishlab chiqqan analitik iyerarxiya jarayoni (AHP) usuli orqali aniqlandi[3]. Indikatorlar min-maks usulida yagona 0–1 shkalasiga keltirildi.

Ekspert baholarining ishonchliligi izchillik koeffitsienti orqali tekshirildi. Juftli taqqoslash matritsasining eng katta xos qiymati $\lambda_{\max} = 5,001$ bo‘lib, izchillik indeksi $CI = (5,001 - 5)/4 \approx 0,0003$ ni tashkil etdi. Tasodifiy indeks ($RI = 1,12$) bilan

nisbat $CR \approx 0,0003$ bo'lib, 0,10 chegarasidan ancha past. Bu ekspert baholarining yuqori izchilligini va olingan vaznlarning ishonchligini tasdiqlaydi (1-jadval).

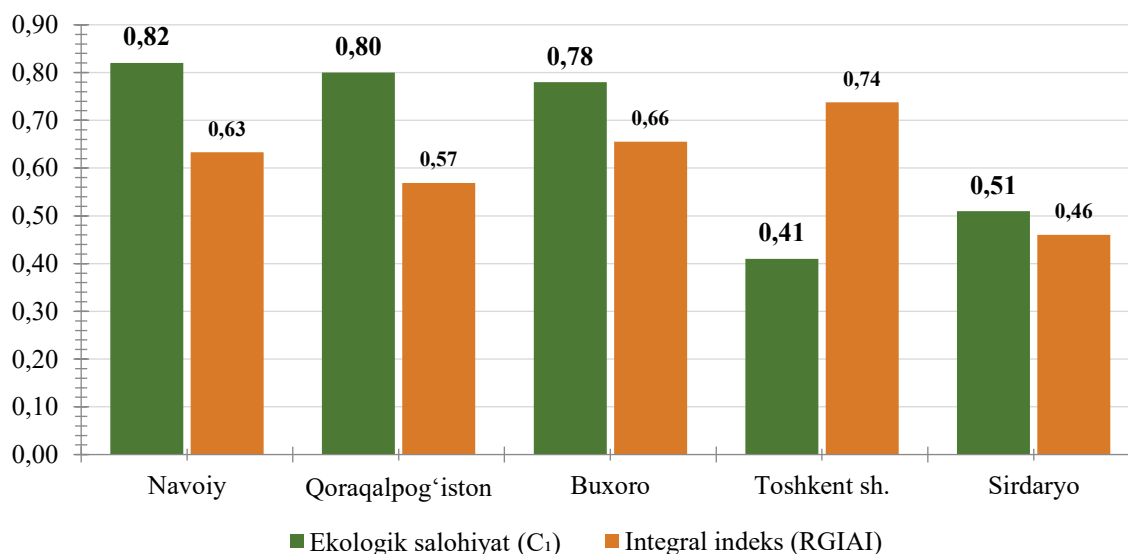
1-jadval

Tarkibiy qismlar vaznlari

Tarkibiy qism	Vazn (w_i)	Baholovchi indikatorlar
Ekologik salohiyat	0,25	Quyosh/shamol salohiyati, suv resurslari, tuproq va havo sifati
Institutsional muhit	0,20	Taksonomiya, ekologik qonunchilik, boshqaruv sifati
Infratuzilma tayyorligi	0,20	Energetika, transport, raqamli va suv infratuzilmasi
Moliya bozori	0,20	Bank tizimi, kredit resurslari, yashil obligatsiyalar
Inson kapitali	0,15	Ta'lim darajasi, yashil ish o'rinlari, ilmiy salohiyat

Manba: muallif ishlanmasi

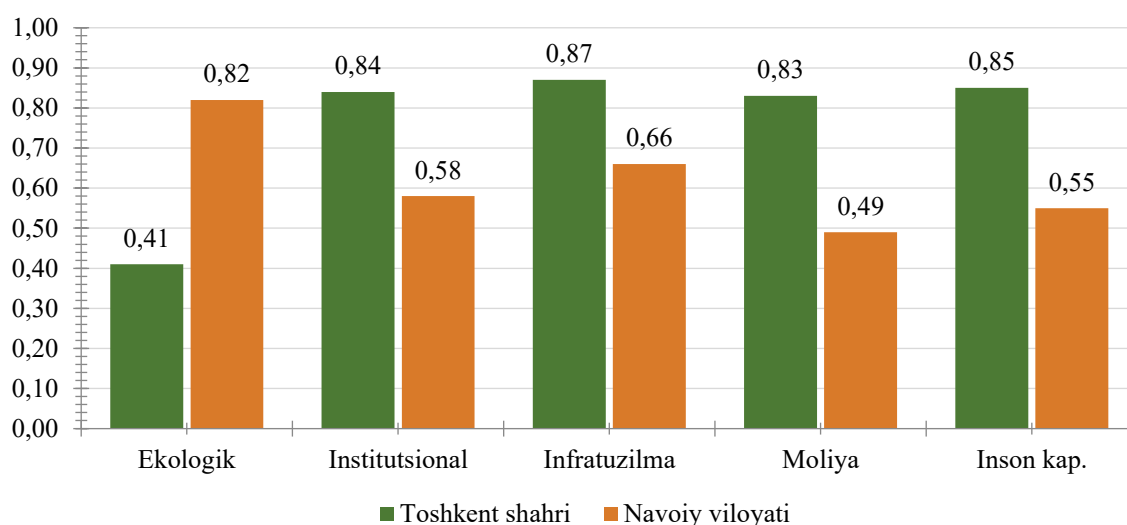
Hisob-kitob natijalari paradoksni yaqqol ochib berdi (1-rasm). Ekologik salohiyati eng yuqori mintaqalar — Navoiy ($C_1 = 0,82$) va Qoraqalpog'iston (0,80) — institutsional va moliyaviy tarkibiy qismlarining zaifligi tufayli umumiy reytingda faqat o'rta o'rinlarni egallaydi. Aksincha, ekologik salohiyati eng past bo'lgan Toshkent shahri (0,41) rivojlangan institutsional muhiti va moliya bozori hisobiga yagona “yuqori” darajadagi mintaqa ($RGIAI = 0,738$) bo'lib chiqdi.

1-rasm. Tanlangan mintaqalarda ekologik salohiyat va integral indeks nisbati

Manba: muallif ishlanmasi

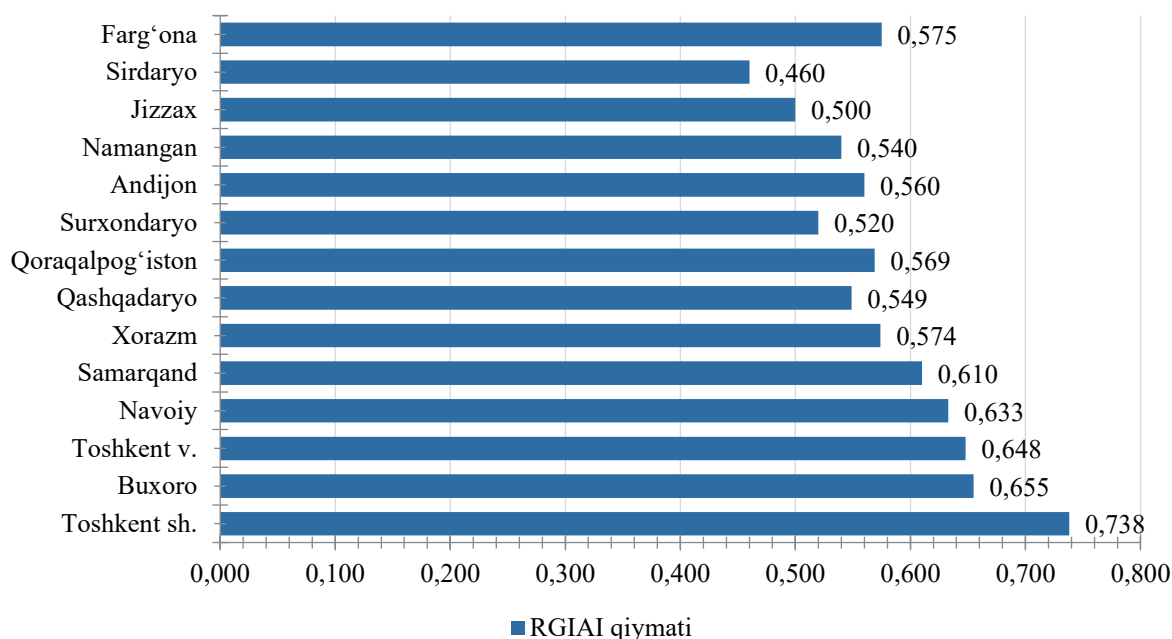
Paradoksning mohiyatini komponentlar profili yanada aniq ochib beradi (2-rasm). Toshkent shahri va Navoiy viloyati misolida ko‘rinadiki, bu ikki mintaqa deyarli qarama-qarshi profilga ega: poytaxt institutsional muhit, infratuzilma, moliya va inson kapitalida ustun bo‘lsa, Navoiy faqat ekologik salohiyatda yetakchilik qiladi. Bu tabiiy resurs boyligining o‘zi yashil investitsiyani kafolatlamasligini isbotlaydi.

2-rasm. Toshkent shahri va Navoiy viloyati tarkibiy qismlari profili

Manba: muallif ishlanmasi

Paradoksning iqtisodiy sababini P.Cooke ilgari surgan mintaqaviy innovatsion tizim nazariyasi orqali izohlash mumkin: tabiiy resurs salohiyatini iqtisodiy natijaga aylantirish uchun institutsional infratuzilma, malakali kadrlar va moliyaviy vositalar zarur[4]. Ular yetishmasa, salohiyat “o‘zlashtirilmagan zaxira” bo‘lib qolaveradi. Barcha 14 mintaqaning RGIAI reytingi 3-rasmda keltirilgan.

3-rasm. O'zbekiston mintaqalarining RGIAI bo'yicha reytingi (2025-yil)

Manba: muallif ishlanmasi

Paradoksning nazariy ildizi yashil investitsiya tushunchasining o'zida yotadi. An'anaviy tor yondashuv yashil investitsiyani faqat issiqxona gazlari emissiyasini kamaytiruvchi kapital qo'yilma sifatida talqin qiladi. Bunday talqinda tabiiy resurs salohiyati birlamchi omilga aylanadi. Biroq keng, mintaqaviy-diversifikatsion yondashuvda yashil investitsiya moliyaviy resurslar, institutsional muhit va inson kapitalining o'zaro ta'siri natijasi sifatida qaraladi. Aynan shu keng yondashuv paradoksni izohlab beradi: tabiiy salohiyat zarur, ammo yetarli shart emas.

Xalqaro tajriba ham bu xulosani tasdiqlaydi. Germaniya, Daniya va Xitoy kabi yashil energetikada yetakchi davlatlarning muvaffaqiyati faqat tabiiy resurs bilan emas, balki qonun bilan mustahkamlangan uzoq muddatli siyosat, rivojlangan moliya bozori va institutsional ekotizim bilan izohlanadi. Masalan, Germaniyaning shimoliy hududlari shamol salohiyati bo'yicha yetakchi bo'lsa-da, ularning muvaffaqiyati asosan feed-in tariflar va jamoaviy energetika kooperativlari kabi institutsional mexanizmlar hisobiga ta'minlangan. Bu O'zbekiston mintaqalari uchun ham bevosita saboq beradi: tabiiy salohiyatni o'zlashtirish uchun institutsional va moliyaviy poydevor qurish shart.

Paradoksni bartaraf etishning amaliy yo‘li — mintaqalarni RGIAI darajasiga qarab uch guruhga ajratib, har biriga moslashtirilgan siyosat qo‘llashdir. Birinchi guruh — ekologik salohiyati yuqori, ammo institutsional-moliyaviy qismlari zaif mintaqalar (Navoiy, Qoraqalpog‘iston): ular uchun mahalliy moliya institutlarini kuchaytirish, xalqaro fondlar bilan hamkorlik va kadrlar tayyorlash ustuvor. Ikkinchi guruh — muvozanatli rivojlangan mintaqalar (Buxoro, Samarqand, Toshkent viloyati): ular uchun mavjud salohiyatni to‘liq ishga tushirish va yashil klasterlar shakllantirish maqsadga muvofiq. Uchinchi guruh — institutsional jihatdan yetuk, ammo ekologik salohiyati cheklangan mintaqalar (Toshkent shahri): ular uchun energiya samaradorligi, yashil transport va yashil qurilish yo‘nalishlari ustuvor.

Reytingning ishonchliligi uch yo‘nalishda — vaznlarga sezgirlik ($\pm 20\%$), agregatsiya usuliga turg‘unlik (additiv $\leftrightarrow$ geometrik, Spirmen $\rho = 1,00$) va o‘lchov xatosiga chidamlilik ($\pm 0,018$ ishonch oralig‘i) bo‘yicha tekshirildi va tasdiqlandi. Paradoksni bartaraf etish uchun mintaqalarni jozibadorlik darajasiga qarab uch guruhga ajratib, har biriga moslashtirilgan rag‘batlantirish choralarini qo‘llash taklif etiladi.

Xulosa qilib aytganda, “Ekologik salohiyat paradoksi” mintaqaviy yashil investitsiya siyosatida yagona, universal yondashuvdan voz kechishni taqozo etadi. Ekologik salohiyati yuqori, ammo institutsional-moliyaviy qismlari zaif mintaqalar uchun mahalliy moliya vositalari va institutsional imkoniyatlarni rivojlantirish, urbanizatsiyalashgan hududlar uchun esa indeks komponentlarini moslashtirish maqsadga muvofiqdir. Shu asosda mintaqaning jozibadorlik darajasiga bog‘langan differensiallashgan rag‘batlantirish mexanizmlari zarurligi ilmiy jihatdan asoslanadi. RGIAI metodikasi esa mana shunday differensiallashgan siyosatni ishlab chiqish uchun obyektiv analitik vosita bo‘lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Inderst G., Kaminker C., Stewart F. Defining and Measuring Green Investments // OECD Working Papers on Finance, Insurance and Private Pensions. – No. 24. – Paris: OECD, 2012. – 55 p.
2. OECD, European Commission Joint Research Centre. Handbook on Constructing Composite Indicators. – Paris: OECD Publishing, 2008. – 158 p.

3. Saaty T.L. The Analytic Hierarchy Process. – New York: McGraw-Hill, 1980. – 287 p.

4. Cooke P. Regional Innovation Systems, Clusters, and the Knowledge Economy // Industrial and Corporate Change. – 2001. – Vol. 10, No. 4. – Pp. 945–974.

=====

MUSTAQIL TURISTLAR OQIMINI RAG‘BATLANTIRISHDA TALAB TOMONIDAGI XORIJIY TAJRIBA

Muzafarov Akmal Axadovich
Buxoro davlat universiteti
tayanch doktoranti

Annotatsiya. Maqolada mustaqil turistlar oqimini rag‘batlantirishning talab tomonidagi ilg‘or xorijiy tajribasi soliq qaytarish, viza yengilliklari va raqamli xizmatlar dastaklari bo‘yicha tahlil qilingan. Talab rag‘batining nazariy asosi turizm talabining narx elastikligi orqali izohlanib, uning taklif tomoniga to‘ldiruvchi roli ko‘rsatilgan. Turkiya, Janubiy Koreya va Tailand amaliyoti misolida rag‘batlarning byudjet samaradorligini o‘lchash va byudjetni segmentlar bo‘yicha maqbul taqsimlash zarurati asoslanib, O‘zbekiston sharoitidagi tatbiq imkoniyatlari (viza liberalizatsiyasi natijalari, bosqichli tax-free) keltirilgan.

Kalit so‘zlar: mustaqil turist, talab tomoni, tax-free, QQS qaytarish, viza yengilliklari, raqamli to‘lov, byudjet samaradorligi, rag‘batlantirish, xorijiy tajriba.

Аннотация. В статье анализируется передовой зарубежный опыт стимулирования потока независимых туристов со стороны спроса — через возврат налогов, визовые льготы и цифровые сервисы. Теоретическая основа стимулирования спроса объясняется через ценовую эластичность туристического спроса, показана его роль как дополняющего фактора по отношению к стороне предложения. На примере практики Турции, Южной Кореи и Таиланда обоснована необходимость измерения бюджетной эффективности стимулов и их оптимального распределения по сегментам, а также рассмотрены возможности применения в условиях Узбекистана (результаты либерализации визового режима, поэтапное внедрение tax-free).

Ключевые слова: независимый турист, сторона спроса, tax-free, возврат НДС, визовые льготы, цифровые платежи, бюджетная эффективность, стимулирование, зарубежный опыт.

Annotation. The article analyzes advanced foreign experience in stimulating the flow of independent travelers from the demand side — through tax refunds, visa facilitation and digital services. The theoretical basis of demand-side incentives is explained through the price elasticity of tourism demand, and its complementary role relative to the supply side is shown. Using the practices of Turkey, South Korea and Thailand, the article substantiates the need to measure the budgetary efficiency of incentives and their optimal allocation across segments, and presents

opportunities for application in Uzbekistan (results of visa liberalization, phased introduction of tax-free).

Keywords: *independent traveler, demand side, tax-free, VAT refund, visa facilitation, digital payments, budgetary efficiency, incentives, foreign experience.*

Ishonchli va platformada ko‘rinadigan taklif bazasi shakllangach, mustaqil turistni mamlakatga jalb etish va uning xarajatlarini oshirish uchun talabni maqsadli rag‘batlantirish zarur bo‘ladi. Mustaqil turist o‘z byudjetini o‘zi boshqargani bois, u xarajatni kamaytiradigan yoki sayohatni osonlashtiradigan har qanday rag‘batga ayniqsa sezgir bo‘ladi[1]. Ushbu tezisda talab tomonini rag‘batlantirishning ilg‘or xorijiy tajribasi uch asosiy dastak — soliq qaytarish, kirishni osonlashtirish va raqamli xizmatlar — bo‘yicha Turkiya, Janubiy Koreya va Tailand misolida ko‘rib chiqiladi.

Talab tomonidagi rag‘batlarning nazariy asosi turizm talabining nisbiy narxga sezgirligida yotadi. Turizm talabi narx elastikligi yuqori bo‘lgan iste‘mol turi bo‘lib, narxni pasaytiruvchi yoki sayohatni osonlashtiruvchi har qanday chora turistlar sonini va ularning sarfini bevosita oshiradi[2]. Shu bilan birga, talab tomonidagi rag‘bat taklif tomoniga nisbatan to‘ldiruvchi vazifani bajaradi: agar taklif bazasi rivojlanmagan bo‘lsa, rag‘bat o‘z samarasini bermaydi, kuchli taklif bazasi ham talab maxsus rag‘batlantirilmasa to‘liq ishga tushmaydi. Demak, ikki mexanizm faqat birgalikda kutilgan natijani beradi.

Birinchi dastak — soliq qaytarish, ya’ni turist xarididagi qo‘shilgan qiymat solig‘ini (QQS) qaytarish orqali uning real xarajatini kamaytirish. Turkiyaning tax-free tizimida QQS stavkasi 20 foiz bo‘lib, turist xaridiga qarab uning taxminan 10,5–12,5 foizini chiqishda qaytarib oladi va summa InStore tizimi orqali to‘g‘ridan-to‘g‘ri kartaga o‘tkaziladi. Janubiy Koreya bu jarayonni maksimal soddalashtirgan: belgilangan chegaragacha bo‘lgan xarid uchun soliq darhol do‘konda chegirib tashlanadi yoki keng raqamli kiosk tarmog‘i orqali qaytariladi. Tailand esa 2025-yilda ko‘p valyutali QQS qaytarish tizimini joriy etib, qaytarishni raqamli hamyon orqali ham amalga oshirmoqda. Ushbu amaliyotlarning umumiy mantig‘i — turistga uning sarfini qadrlash signalini berish va uni ko‘proq xaridga rag‘batlantirish.

Ikkinchi dastak — kirishni osonlashtirish, ya'ni viza talablarini yengillashtirish va ruxsat berish jarayonini raqamlashtirish. Viza cheklovlari xalqaro sayohat oqimiga bevosita to'siq bo'lib, ularning yengillashtirilishi ikki davlat o'rtasidagi sayohatni sezilarli oshirishi empirik tarzda isbotlangan[3]. Tailand bu yo'nalishda eng faol davlatlardan biri: u vizadan ozod rejimni 93 davlatga kengaytirib, ko'pchilikka 60 kungacha vizasiz kirish imkonini berdi va elektron kelish formasi (TDAC) orqali jarayonni raqamlashtirdi. Janubiy Koreya elektron sayohat ruxsati (K-ETA) tizimi orqali kirishni oldindan, onlayn rasmiylashtirishni joriy etdi. Turkiya esa e-Viza tizimi orqali vizani bir necha daqiqada onlayn olish imkonini beradi. Bu yechimlarning umumiy mohiyati — potensial turist uchun qaror qabul qilishdagi ma'muriy va psixologik to'siqni kamaytirish.

Uchinchi dastak — sayohatni raqamli xizmatlar orqali qulaylashtirish va talabni raqamli marketing bilan shakllantirish. Mustaqil turist sayohatining katta qismini onlayn rejalashtiradi va to'lovlarni raqamli vositalar bilan amalga oshiradi, shu bois raqamli infratuzilma va maqsadli marketing talabga bevosita ta'sir qiladi[4]. Tailand 2025-yilda milliy naqdsiz turizm platformasini joriy etib, to'lov va xizmatlarni yagona raqamli tizimda birlashtirdi; Janubiy Koreya soliq qaytarishni avtomatik kiosklar tarmog'i orqali tezlashtirdi. Bundan tashqari, davlatlar ijtimoiy tarmoqlar, qidiruv tizimlari va milliy turizm brendi orqali maqsadli auditoriyaga bevosita murojaat qilib, talabni faol shakllantiradi.

1-jadval

Talab tomonini rag'batlantirish bo'yicha xorijiy amaliyot[5]

Davlat	Soliq/QQS qaytarish (tax-free)	Kirish va sayohatni osonlashtirish	Raqamli to'lov va xizmatlar
Turkiya	QQS 20%; turistga ~10,5–12,5% qaytariladi (InStore orqali kartaga)	e-Viza (onlayn, daqiqalarda); kuchli aviabog'lanish	Tax-free operatorlar; kartaga avtomatik qaytarish
Janubiy Koreya	QQS va iste'mol solig'i; darhol do'konda yoki kioskda qaytarish	K-ETA elektron sayohat ruxsati (onlayn)	Keng raqamli kiosk tarmog'i; shahar markazida qaytarish
Tailand	2025-yil ko'p valyutali QQS qaytarish (raqamli hamyon orqali ham)	Vizadan ozod rejim (93 davlat, 60 kun); TDAC e-forma	2025-yil milliy naqdsiz (cashless) turizm platformasi

Uch dastak bir maqsadga — turistni jalb etish va uning xarajatini oshirishga xizmat qiladi. Biroq ragʻbatlar davlat byudjeti hisobidan moliyalashtirilgani sababli ularning samaradorligi taxmin qilinmasdan, oʻlchanishi lozim. Buning uchun ragʻbat byudjet samaradorligi koeffitsienti (E) qoʻllanilishi mumkin: u ragʻbat natijasida hududda qoʻshilgan sof iqtisodiy hissaning shu ragʻbatga sarflangan byudjet mablagʻiga nisbatini ifodalaydi. Agar $E > 1$ boʻlsa, ragʻbat unga sarflangan mablagʻdan koʻproq sof hissa qaytaradi. Koeffitsient, shuningdek, byudjetni har bir instrument oʻzi eng samarali ishlaydigan turist segmentiga yoʻnaltirish imkonini beradi — masalan, keshbek hajmi katta segmentga, QQS qaytarish sarfi yuqori segmentga, subsidiya va soliq imtiyozi esa taklif bazasi zaif segmentga.

Oʻzbekiston uchun ushbu tajribaning ayrim elementlari allaqachon dolzarb: mamlakat soʻnggi yillarda viza rejimini sezilarli liberallashtirgan (90 ga yaqin davlat uchun vizasiz rejim va elektron viza), bu esa xorijiy turistlar sonining 2017-yildagi 2,7 milliondan 2025-yilda rekord 11,7 millionga yetishiga bevosita hissa qoʻshgan[6]. Keyingi bosqichda soliq qaytarish (tax-free) tizimini joriy etish va raqamli toʻlov infratuzilmasini kengaytirish turist xarajatini oshirishning samarali vositasi boʻlishi mumkin. Ayni paytda, ushbu dastaklar byudjet va soliq tizimiga bevosita bogʻliq boʻlgani bois moliyaviy taʼsir ehtiyotkorona baholanishi, tax-free esa avval asosiy turistik shaharlarda sinov tariqasida joriy etilishi maqsadga muvofiq. Tatbiqning samarasi oʻlchanadigan natija koʻrsatkichlarida — mustaqil turistlar sonida, ularning oʻrtacha xarajatida va mamlakatda qolish muddatida namoyon boʻladi.

Talab tomonidagi ragʻbatlarni tatbiq etishda ularning yaxlit destinatsiya raqobatbardoshligi bilan bogʻliqligini hisobga olish muhim. Zamonaviy nazariyada turistik destinatsiyaning raqobatbardoshligi resurslar, xizmat sifati, boshqaruv va talab sharoitlarining uygʻun birikuvi bilan belgilanadi[7], shu bois soliq qaytarish yoki viza yengilliklari kabi alohida dastaklar emas, balki ularning marketing strategiyasi va raqamli infratuzilma bilan uygʻun majmui kutilgan natijani beradi. Maqsadli auditoriyani aniqlash va unga milliy turizm brendi orqali bevosita murojaat qilish talab dastaklarining samaradorligini oshiradi. Xususan, mustaqil

turistning xatti-harakati ko'p jihatdan uning motivatsiyasi, sayohat qulayligi va olingan tajribaga bog'liq bo'lgani bois, rag'batlar sayohatning har bir bosqichida — rejalashtirish, kirish, to'lov va xaridda — seziladigan tarzda joylashtirilishi lozim. Bunday izchil yondashuv turistning umumiy sarfini va mamlakatda qolish muddatini oshiradi, bu esa hududda qoladigan sof iqtisodiy hissani kuchaytiradi.

Xorijiy tajribaning O'zbekiston sharoitidagi dolzarbligi milliy siyosat hujjatlarida ham o'z aksini topgan. Mamlakatda so'nggi yillarda qabul qilingan me'yoriy hujjatlarda chet ellik turistlarga qo'shilgan qiymat solig'ini qaytarish (tax-free), turoperatorlarga beriladigan subsidiya va keshbek, turizm sohasi subyektlari uchun soliq imtiyozlari hamda maxsus jamg'arma mablag'laridan foydalanish kabi to'g'ridan-to'g'ri rag'batlantirish instrumentlari nazarda tutilgan. Bu instrumentlar tahlil qilingan xorijiy amaliyot bilan mazmunan uyg'un bo'lib, ularni tatbiq etishda har bir dastakning byudjet samaradorligini o'lchash va eng yuqori iqtisodiy qaytim beradigan yo'nalishlarga yo'naltirish alohida ahamiyat kasb etadi. Shu tariqa nazariy tahlil, xorijiy tajriba va milliy siyosat ustuvorliklari bir nuqtaga — mustaqil turistni maqsadli, o'lchanadigan va byudjet jihatidan mas'uliyatli rag'batlantirishga — yo'naladi.

Xulosa qilib aytganda, talab tomonidagi rag'batlar — soliq qaytarish, viza yengilliklari va raqamli xizmatlar — ishonchli taklif bazasini real turist oqimiga aylantiruvchi to'ldiruvchi mexanizm hisoblanadi. Turkiya, Janubiy Koreya va Tailand tajribasi bu dastaklar turistlar oqimini va ularning sarfini sezilarli oshirishini tasdiqlaydi. Taklif va talab mexanizmlari faqat birgalikda qo'llanilgandagina kutilgan natijani beradi: taklif tomoni turist uchun ishonchli va ko'rinadigan xizmat bazasini yaratadi, talab tomoni esa shu bazaga turistni yo'naltiradi va uni rag'batlantiradi. O'zbekistonda viza liberalizatsiyasi allaqachon yuqori samara bergani bois, keyingi bosqichda tax-free va raqamli to'lov infratuzilmasini bosqichma-bosqich, byudjet samaradorligini o'lchagan holda joriy etish maqsadga muvofiqdir. Har bir dastakni joriy etishdan avval uning byudjetga ta'siri baholanishi, tatbiqdan so'ng esa erishilgan natija — mustaqil turistlar soni, ularning o'rtacha xarajati va qolish muddati — muntazam monitoring qilinib, olingan ma'lumot

asosida dastaklar qayta sozlanishi zarur. Bunday o'lganadigan va bosqichli yondashuv rag'batlarning byudjet uchun mas'uliyatli qolishini ta'minlaydi. Xulosa qilib aytganda, xorijiy yechimlar bevosita ko'chirilmasdan, mamlakatning institutsional, byudjet va raqamli sharoitlariga moslashtirilgan holda, taklif tomonidagi mexanizm bilan yagona tizimda tatbiq etilgandagina mustaqil turistlar oqimini barqaror oshirishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Hyde K.F., Lawson R. The Nature of Independent Travel // Journal of Travel Research. – 2003. – Vol. 42, No. 1. – P. 13–23.
2. Song H., Li G. Tourism Demand Modelling and Forecasting: A Review of Recent Research // Tourism Management. – 2008. – Vol. 29, No. 2. – P. 203–220.
3. Neumayer E. Unequal access to foreign spaces: how states use visa restrictions to regulate mobility in a globalized world // Transactions of the Institute of British Geographers. – 2006. – Vol. 31, No. 1. – P. 72–84.
4. Xidirova G.R. Turizm sohasida raqamli marketing vositalaridan foydalanish istiqbollari // Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar. – Toshkent, 2025. – № 6. – B. 240–248.
5. Muallif tomonidan UN Tourism (2025) va milliy turizm ma'muriyatlari hisobotlari asosida tuzilgan.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi ma'lumotlari, 2025-yil. – URL: <https://stat.uz>.
7. Ritchie J.R.B., Crouch G.I. The Competitive Destination: A Sustainable Tourism Perspective. – Wallingford: CABI Publishing, 2003. – 256 p.

=====

TARMOQ TUZILMASIDAGI YASHIL O'ZGARISHLAR: QAYTA TIKLANUVCHI ENERGETIKA VA IQTISODIY DIVERSIFIKATSIYA BOG'LIQLIGI

To'xtayev Maqsud Mansurovich
mustaqil izlanuvchisi
Buxoro davlat universiteti
tuxtaevmaqsud87@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada O'zbekiston iqtisodiyotining 2019-2025-yillardagi tarmoq tuzilmasi o'zgarishlari qayta tiklanuvchi energetikaning jadal rivojlanishi bilan bog'liq holda tahlil qilinadi. Diversifikatsiya bosqichlari nazariyasi asosida qishloq xo'jaligi ulushining qisqarishi, xizmatlar sohasining kengayishi va yashil

quvvatlarning o'sishi o'rtasidagi bog'liqlik ko'rsatilib, yashil energetikaning tarkibiy o'zgarishlardagi harakatlantiruvchi roli asoslanadi.

Kalit so'zlar: *tarmoq diversifikatsiyasi, qayta tiklanuvchi energetika, tuzilmaviy o'zgarishlar, diversifikatsiya bosqichlari, yashil o'sish.*

Аннотация. *В статье анализируются изменения отраслевой структуры экономики Узбекистана в 2019–2025 годах в связи с ускоренным развитием возобновляемой энергетики. На основе теории стадий диверсификации показана взаимосвязь между сокращением доли сельского хозяйства, расширением сферы услуг и ростом «зелёных» мощностей, обоснована движущая роль зелёной энергетики в структурных преобразованиях.*

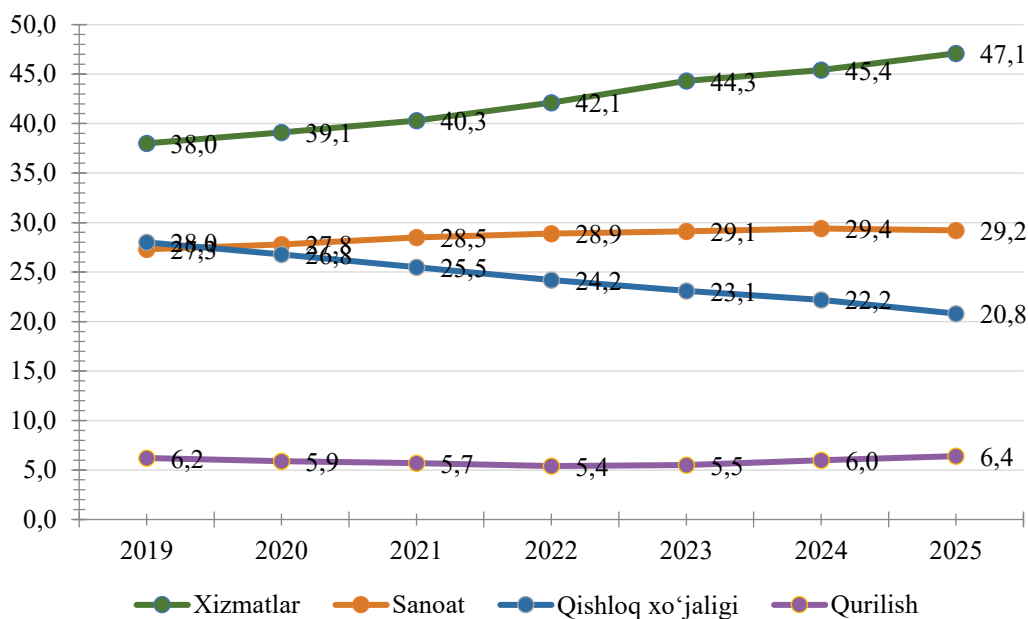
Ключевые слова: *отраслевая диверсификация, возобновляемая энергетика, структурные изменения, стадии диверсификации, зелёный рост.*

Annotation. *The article analyzes changes in the sectoral structure of Uzbekistan's economy in 2019–2025 in connection with the rapid development of renewable energy. Based on the stages-of-diversification theory, it shows the relationship between the declining share of agriculture, the expansion of the services sector and the growth of green capacity, and substantiates the driving role of green energy in structural transformation.*

Keywords: *sectoral diversification, renewable energy, structural change, stages of diversification, green growth.*

Iqtisodiyotni barqaror diversifikatsiyalash bir vaqtning o'zida ikki jarayonni - tarmoq tuzilmasini xilma-xillashtirish va uni ekologik xavfsiz asosga o'tkazishni birlashtiradi. J.Imbs va R.Vatsiargning “diversifikatsiya bosqichlari” modeliga ko'ra, past va o'rta daromadli iqtisodiyotlar tarmoq tuzilmasini diversifikatsiyalash bosqichida turadi, yuqori daromadli davlatlarda esa qayta ixtisoslashuv kuzatiladi. Ushbu qonuniyat eksport diversifikatsiyasi misolida ham empirik tasdiqlangan.

O'zbekiston aynan diversifikatsiya bosqichida bo'lib, uning tarmoq tuzilmasidagi o'zgarishlar yashil energetikaning rivojlanishi bilan uzviy bog'liqdir. 2019-yilda qabul qilingan yashil iqtisodiyotga o'tish strategiyasi bu jarayonning institutsional asosini yaratdi. Maqolaning maqsadi — tarmoq tuzilmasidagi o'zgarishlarni qayta tiklanuvchi energetikaning jadal o'sishi bilan bog'liq holda tahlil qilishdan iborat.

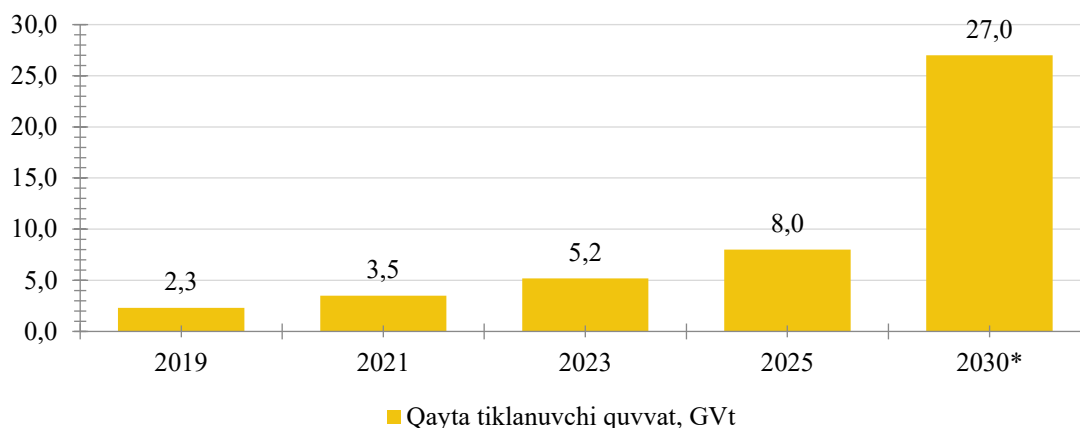

1-rasm. Iqtisodiyot tarmoqlarining yalpi qo‘shilgan qiymatdagi ulushi dinamikasi (foizda)

Manba: muallif tomonidan rasmiy statistika ma’lumotlari asosida ishlab chiqilgan

2019-2025-yillarda O‘zbekiston iqtisodiyotining tarmoq tuzilmasi izchil o‘zgardi (1-rasm). Qishloq xo‘jaligining yalpi qo‘shilgan qiymatdagi ulushi 28,0 foizdan 20,8 foizgacha pasaydi, xizmatlar sohasining ulushi 38,0 foizdan 47,1 foizga ko‘tarildi, sanoatning ulushi esa 29 foiz atrofida barqarorlashdi. Strukturaviy o‘zgarishlar nazariyasi nuqtai nazaridan bu tendensiya yuqori daromadli iqtisodiyotga o‘tishning klassik ko‘rsatkichidir.

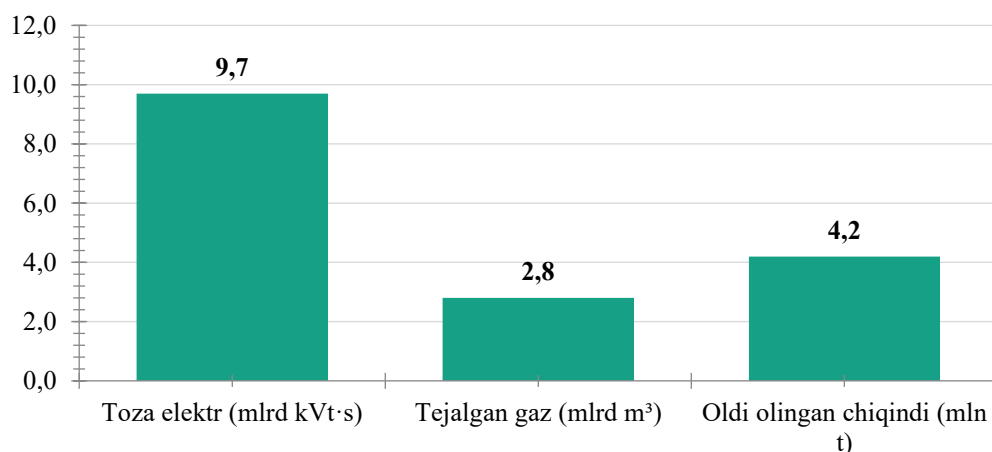
Ushbu tuzilmaviy o‘zgarishlarga parallel ravishda qayta tiklanuvchi energetika jadal rivojlandi (2-rasm). 2025-yil boshida elektr energetikasining o‘rnatilgan umumiy quvvati 24 063 MVtdan yil yakuniga kelib 28 570 MVtgacha yetkazildi, shundan qayta tiklanuvchi manbalar ulushi qariyb 8 GVtni, ya’ni umumiy quvvatning 31 foizini tashkil etdi. 2019-yilda qayta tiklanuvchi quvvat amalda faqat gidroenergetikadan iborat bo‘lgan bo‘lsa, to‘rt-besh yil ichida u 2,3 GVtdan qariyb 3,5 barobarga o‘sdi.

2-rasm. Qayta tiklanuvchi energiya oʻrnatilgan quvvatining oʻsishi va 2030-yilga maqsad

Manba: muallif tomonidan rasmiy statistika maʼlumotlari asosida ishlab chiqilgan

Yangi yashil quvvatlarning iqtisodiy va ekologik samarasi sezilarli (3-rasm). 2025-yilda 13 ta quyosh va 5 ta shamol elektr stansiyasi jami 9,7 mlrd kVt soat toza elektr energiyasi ishlab chiqarib, 2,8 mlrd m³ tabiiy gazni tejadi va 4,2 mln tonna zararli gaz chiqindisining oldini oldi. Tejalgan tabiiy gaz eksport salohiyatini oshirsa, oldi olingan chiqindi ekologik xavfsizlikni taʼminlaydi.

3-rasm. 2025-yilda qayta tiklanuvchi energetikaning iqtisodiy-ekologik samarasi

Manba: muallif tomonidan rasmiy statistika maʼlumotlari asosida ishlab chiqilgan

Tarmoq tuzilmasidagi oʻzgarishlarning sifat jihati ham muhim ahamiyatga ega. Xizmatlar sohasining oʻsishi ichida savdo, yashash va ovqatlanish xizmatlari 12 foizga, transport, saqlash, axborot va aloqa esa 14,5 foizga oʻsdi. Bu yuqori texnologiyali va qoʻshilgan qiymati katta xizmatlar ulushining ortayotganini

ko'rsatadi. Ushbu tendensiya mamlakatning "xom ashyo iqtisodiyotidan tayyor mahsulot va innovatsion tarmoqlar iqtisodiyotiga o'tish" strategik yo'nalishiga to'liq mos keladi.

Qayta tiklanuvchi energetikaning tarmoq diversifikatsiyasidagi roli faqat energiya ishlab chiqarish bilan cheklanmaydi. Yashil energetika yangi qo'shni tarmoqlarni — energiya uskunalari ishlab chiqarish, o'rnatish va texnik xizmat ko'rsatish, energiya saqlash texnologiyalari, elektromobillar infratuzilmasi kabi sohalarni rivojlantiradi. Bu esa iqtisodiyot tuzilmasini kengaytirib, yangi yuqori malakali ish o'rinlarini yaratadi. Shu ma'noda yashil energetika butun bir yashil sanoat ekotizimining o'zagiga aylanadi.

Mintaqaviy kesimda tarmoq diversifikatsiyasi notekis kechmoqda. Navoiy va Buxoro kabi qayta tiklanuvchi energetika salohiyati yuqori mintaqalar yashil energetika hisobiga jadal diversifikatsiyalanayotgan bo'lsa, boshqa hududlar an'anaviy tarmoqlarga bog'liqligicha qolmoqda. Bu mintaqalararo tafovutlarni chuqurlashtirmaslik uchun har bir hududning o'ziga xos salohiyatiga mos yashil diversifikatsiya yo'lini belgilashni talab etadi. Ayrim mintaqalar uchun quyosh va shamol energetikasi, boshqalari uchun yashil qishloq xo'jaligi yoki aylanma iqtisodiyot ustuvor yo'nalish bo'lishi mumkin. Tarmoq tuzilmasi o'zgarishi va yashil energetika o'sishi o'rtasidagi bog'liqlik ikki tomonlama xarakterga ega. Bir tomondan, qayta tiklanuvchi energetika to'g'ridan-to'g'ri yangi tarmoq sifatida iqtisodiyot tuzilmasini kengaytiradi. Ikkinchi tomondan, arzon va toza energiya boshqa yuqori qo'shilgan qiymatli tarmoqlar — sanoat, raqamli xizmatlar va yashil qishloq xo'jaligi rivoji uchun zamin yaratadi. Shu tariqa yashil energetika diversifikatsiyaning ham obyekti, ham katalizatori bo'lib xizmat qiladi.

1-jadval

Yashil energetika sohasidagi asosiy ko'rsatkichlar

Ko'rsatkich	2025-yil	2030-yil (maqsadli ko'rsatkich)
Qayta tiklanuvchi quvvat, GVt	8,0	27,0
QTEM ulushi, %	31	54
Yashillik darajasi, %	12	30
Elektromobillar ulushi, %	1,82	10
Suv tejoyvchi texnologiyalar qamrovi, %	60	80

Manba: muallif tomonidan rasmiy strategik hujjatlar asosida ishlab chiqilgan

O‘zbekiston iqtisodiyotining tarmoq tuzilmasidagi o‘zgarishlar diversifikatsiya bosqichlari nazariyasini tasdiqlaydi va qayta tiklanuvchi energetikaning jadal rivojlanishi bilan uzviy bog‘liqdir. Qayta tiklanuvchi quvvatlarning o‘sishi nafaqat ekologik samara beradi, balki yangi tarmoqlar shakllantirish va boshqa sohalar uchun zamin yaratish orqali iqtisodiyotni barqaror diversifikatsiyalashning muhim harakatlantiruvchi kuchiga aylanadi. 2030-yilga belgilangan 27 GVTlik maqsadga erishish uchun mintaqalarga yashil investitsiyalarning izchil va muvozanatli oqimini ta’minlash strategik vazifa hisoblanadi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Cadot, O., Carrère, C., & Strauss-Kahn, V. (2011). Export diversification: What's behind the hump? *Review of Economics and Statistics*, 93(2), 590–605. https://doi.org/10.1162/REST_a_00078
2. Imbs, J., & Wacziarg, R. (2003). Stages of diversification. *American Economic Review*, 93(1), 63–86. <https://doi.org/10.1257/000282803321455160>
3. International Energy Agency. (2025). *World energy investment 2025*. IEA.
4. International Renewable Energy Agency. (2025). *Renewable energy statistics 2025*. IRENA.
5. National Statistics Committee of the Republic of Uzbekistan. (2026). *Official statistical data*. <https://stat.uz>
6. President of the Republic of Uzbekistan. (2019). *Decree No. PP-4477 "On approval of the Strategy for the transition of the Republic of Uzbekistan to a 'green' economy for the period 2019–2030"* (October 4, 2019). National Database of Legislation. <https://lex.uz/docs/4539506>

BUXORO TARIXIY MARKAZIDA TUNGI YORITISH VA 3D-MAPPING LOYIHASINING INVESTITSIYA SAMARADORLIGINI BAHOLASH

Sharofiddinov Shohabbos Xayrullayevich

mustaqil izlanuvchi

Buxoro davlat universiteti

shohabbos.bsu@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada Buxoro tarixiy markazida taklif etilayotgan tungi yoritish va 3D-mapping loyihasining investitsiya samaradorligi sof joriy qiymat (NPV) va rentabellikning ichki me'yori (IRR) usullari orqali baholangan. Kechki turizm mahsulotining mustaqil iqtisodiy birlik sifatidagi nazariy asosi, tashrif tajribasi va narxlash strategiyasiga oid xalqaro empirik natijalar ko'rib chiqilgan. Loyihaming to'liq boshlang'ich investitsiyasi, yillik daromad va foydalanish xarajatlari hisoblab chiqilib, natijalarning barqarorligi to'rtta asosiy ko'rsatkich bo'yicha sezgirlik tahlili orqali tekshirilgan. Xorijiy analog loyihalar va mintaqaviy ko'paytiruvchi samara bilan qiyoslash asosida bosqichma-bosqich joriy etish sxemasining iqtisodiy asoslanganligi ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: tungi turizm, 3D-mapping, madaniy meros, sof joriy qiymat, rentabellikning ichki me'yori, sezgirlik tahlili, dinamik narxlash, ko'paytiruvchi samara, investitsiya samaradorligi.

Аннотация. В статье оценена инвестиционная эффективность предлагаемого проекта ночной подсветки и 3D-мэппинга в историческом центре Бухары методами чистой приведённой стоимости (NPV) и внутренней нормы доходности (IRR). Рассмотрены теоретические основы ночного туристического продукта как самостоятельной экономической единицы, а также эмпирические данные о восприятии и ценообразовании. Рассчитаны полные первоначальные инвестиции, годовой доход и эксплуатационные расходы проекта, устойчивость результатов проверена анализом чувствительности по четырём ключевым показателям.

Ключевые слова: ночной туризм, 3D-мэппинг, культурное наследие, чистая приведённая стоимость, внутренняя норма доходности, анализ чувствительности, динамическое ценообразование, эффект мультипликатора, инвестиционная эффективность.

Annotation. The article evaluates the investment efficiency of the proposed night lighting and 3D-mapping project in the historical center of Bukhara using net present value (NPV) and internal rate of return (IRR) methods. The theoretical foundations of the night tourism product as an independent economic unit are examined, together with international empirical evidence on visitor perception and pricing. The project's total initial investment, annual revenue and operating costs are calculated, and the robustness of the results is tested through sensitivity analysis across four key indicators. Based on a comparison with foreign analogue projects

and the regional multiplier effect, the economic feasibility of phased implementation is substantiated.

Keywords: *night tourism, 3D-mapping, cultural heritage, net present value, internal rate of return, sensitivity analysis, dynamic pricing, multiplier effect, investment efficiency.*

Madaniy meros obyektlarining sig'imi qat'iy chegaralangan asosiy vosita hisoblanadi: uning maydonini kengaytirib bo'lmaydi, tashrif zichligini esa konservatsiya talablari cheklaydi. Shu sababli daromadni oshirishning ikki yo'li qoladi: bir tashrifning qiymatini ko'tarish yoki obyektning yillik ish vaqtini uzaytirish. Ikkinchi yo'l, ya'ni kechki mahsulotni joriy etish, qo'shimcha qurilishni talab qilmagani bois meros obyektlari uchun eng tejamkor kengaytirish shakli hisoblanadi. Xorij tajribasi bu bog'liqlikni raqamlar bilan tasdiqlaydi: Misr arxeologiya yodgorliklarida kechki hayotning shakllanishi kunduzgi oqimdan ajralgan yangi tashrif buyuruvchilar guruhini yaratgan[1], Koreya Respublikasida "Cultural Heritage Night" dasturi hisobiga tashrif ikki yil ichida 2,2 barobar oshgan[2], Suvon Xvason qal'asida esa kechki tashriflar umumiy oqimning 15,3 foizini tashkil etib, respondentlarning 80,2 foizi buning uchun alohida vaqt oralig'ini afzal ko'rgan[3].

Kechki mahsulotning nazariy asosi shundaki, u kunduzgi mahsulotning oddiy davomi emas, balki mustaqil iqtisodiy birlik sifatida loyihalanishi lozim. Agar dastur alohida chiptaga, alohida marshrutga va alohida xizmat rejimiga ega bo'lmasa, u yangi daromad hosil qilmay, mavjud daromadni faqat qayta taqsimlaydi[4]. Aynan shu nazariy talab Buxoro loyihasining texnik va tashkiliy yechimlarini belgilaydi: quyida ko'rib chiqiladigan yettita fasad, alohida marshrut va alohida chipta tizimi shu tamoyilga asoslangan.

Buxoro tarixiy markazida loyihaga yettita fasad, ya'ni Ark qo'rg'oni, Bozor maydoni karvonsaroylari, Masjidi Kalon, Minorai Kalon, Mir Arab madrasasi, Gumbazlar guruhi va Ulug'bek madrasasi, hamda to'rtta bog'lovchi yoritish tuguni kiritilgan bo'lib, ular 1,9 kilometrlik yagona piyoda marshrutni tashkil etadi. Loyihaning texnik yechimi video proyeksiya (3D-mapping) va boshqariladigan LED yoritish tizimining uyg'unligiga qurilgan bo'lib, bu yondashuv yodgorlikka

hech qanday mahkamlash elementi o'rnatmasdan[5], uning aniq geometrik modelini oldindan raqamli hujjatlashtirishni taqozo etadi[6].

Yoritish har qanday obyektning imijini avtomatik yaxshilamaydi. Barselona bo'yicha 858 nafar respondent ishtirokidagi so'rovda zamonaviy inshootlar bo'yicha 94,3 foiz yoritilgan tasvirni tanlagan bo'lsa, tarixiy obyektlar bo'yicha esa 70 foizdan ortig'i aksincha yoritilmagan tasvirni afzal ko'rgan[7]. Shu sababli kontent stsenariysining obyektning o'z tarixiga asoslanganligi muhim ahamiyat kasb etadi: Xitoyning Tangcheng majmuasi misolida bunday yondashuv tashrif tajribasi bahosini sezilarli oshirishi empirik tasdiqlangan[8], shu sababli mazkur loyihada kontent stsenariysi muzey-qo'riqxonalar mutaxassislari va tarixchilar ishtirokida tasdiqlanishi shart etib belgilanadi.

Loyihaning bazaviy smetasi (jihoz, montaj va ijodiy qism) 4423,0 ming evroni tashkil etadi. Kommersiya taklifiga kiritilmagan xarajatlar, ya'ni narx indeksatsiyasi, bo'xona to'lovlari, elektr ta'minoti infratuzilmasi, muhandislik-himoya ishlari, yuk tashish, kadrlar va kutilmagan xarajatlar zaxirasi hisobga olinganda, to'liq boshlang'ich investitsiya (Io) 6449,8 ming evro, ya'ni 93,5 milliard so'mni tashkil etadi. Bu, kommersiya taklifidagi raqam loyihaning haqiqiy qiymatidan 45,8 foizga past ekanini ko'rsatadi, bu meros obyektlariga oid raqamli loyihalarda odatiy holat bo'lib, byudjetni rejalashtirishda alohida e'tibor talab etadi.

Loyihaning narxlash strategiyasi ham nazariy asoslangan. Meros obyektlari uchun ishlab chiqilgan dinamik narx modeliga ko'ra, uzoq muddatli foydani maksimallashtiruvchi narx doimo qisqa muddatli narxdan yuqori bo'ladi va bu farq obyektga yetkaziladigan zarar oshgani sari kengayadi[9]. Bunga mos ravishda, kechki turizmga to'lovga tayyorlik bo'yicha o'tkazilgan diskret tanlov tajribasi sayyohlarning kechki mahsulotni kunduzgi mahsulotdan mustaqil qiymatga ega deb baholashini va uning uchun alohida to'lashga tayyor ekanini ko'rsatdi[10], bu esa loyihada belgilangan alohida chipta narxining iqtisodiy jihatdan asoslanganligini tasdiqlaydi.

To'liq yuklamada (2030-yildan boshlab) marshrutning yillik o'tkazish qobiliyati 480 ming tomoshabinni tashkil etadi, shundan 75 foizi xorijiy va 25 foizi

ichki sayyoh. Chipta narxi xorijiy sayyohlar uchun 90 ming, ichki sayyohlar uchun 25 ming so‘m etib belgilangan, qo‘shimcha xizmatlardan (audiogid, suvenir, ovqatlanish) esa chipta daromadining 12 foizi miqdorida qo‘shimcha daromad olinadi. Tashrif tarkibida xorijiy sayyohlar ulushining yuqori bo‘lishi qo‘shimcha daromad salmog‘ini oshiradi: Koshitse shahridagi “Oq tun” festivalini tahlil qilgan tadqiqot xorijiy tashrif buyuruvchining o‘rtacha xarajati mahalliy tashrif buyuruvchidan qariyb ikki yarim barobar yuqori bo‘lishini aniqladi[11]. Bundan tashqari, mintaqaviy darajadagi mustaqil tadqiqotda qolish davomiyligini uch kundan to‘rt kunga uzaytirish har bir sayyohga qariyb 83 dollar qo‘shimcha daromad berishi hisoblab chiqilgan[12], bu esa kechki mahsulotning uzoqroq qolishni rag‘batlantirish orqali ham qo‘shimcha qiymat yaratish salohiyatini ko‘rsatadi. Natijada yillik jami daromad 39,7 milliard so‘mni, foydalanish xarajatlari esa daromadning 26,5 foizini (10,5 milliard so‘m) tashkil etadi.

Investitsiya samaradorligi $NPV = \sum CF_t / (1+r)^t$ formulasi orqali 12 foizli real chegirma me‘yorida hisoblandi. Natijalar loyihaning iqtisodiy jihatdan maqbul ekanini ko‘rsatadi: sof joriy qiymat 43,0 milliard so‘mni, rentabellikning ichki me‘yori 26,3 foizni, rentabellik indeksi 1,50 ni tashkil etadi. Oddiy qoplanish muddati 4,1 yil, keltirilgan qoplanish muddati esa 5,2 yilga teng. Qiyos uchun, Santo-Domingo tarixiy markazini rivojlantirish loyihasining sof joriy qiymati investitsiyaning atigi 32 foizi darajasida baholangan edi[13], Buxoro loyihasida esa bu nisbat 46 foizni tashkil etadi: farq kapitalning tezroq ishga tushishi va chipta narxining xorijiy sayyohning to‘lovga tayyorligiga bog‘langanligi bilan izohlanadi.

1-jadval

Ko‘rsatkich	Qiymat
To‘liq boshlang‘ich investitsiya (I_0)	93,5 mlrd so‘m (6 449,8 ming evro)
Yillik daromad (to‘liq yuklamada)	39,7 mlrd so‘m
Sof joriy qiymat ($NPV, r=12\%$)	43,0 mlrd so‘m
Rentabellikning ichki me‘yori (IRR)	26,3 %

Ko'rsatkich	Qiymat
Rentabellik indeksi (PI)	1,50
Oddiy / keltirilgan qoplanish muddati	4,1 / 5,2 yil

Loyihaning asosiy investitsiya-samaradorlik ko'rsatkichlari

Natijalarning barqarorligi to'rtta ko'rsatkich bo'yicha sezgirlik tahlili orqali tekshirildi. Sof joriy qiymat daromad darajasiga eng sezgir bo'lib, uning 20 foizga pasayishi NPVni 12,4 milliard so'mgacha kamaytiradi, biroq ko'rsatkich baribir musbat qoladi. Boshlang'ich investitsiyaning 20 foizga oshishi NPVni 27,3 milliardgacha, foydalanish xarajatlarining 20 foizga oshishi esa 34,7 milliardgacha tushiradi, chegirma me'yorining 16 foizgacha ko'tarilishi ham loyihani samarasiz qilmaydi. NPV faqat daromad bazaviy darajadan 28,1 foizga past bo'lgandagina nolga tushadi, bu esa loyihaning yetarli xavfsizlik zaxirasiga ega ekanini bildiradi.

Loyihaning mintaqqa iqtisodiyotiga qo'shgan hissasini baholashda ko'paytiruvchi samarani hisobga olish alohida ahamiyatga ega. Madaniy turizmning iqtisodiy ta'sirini baholashda ko'paytiruvchi samarani e'tiborsiz qoldirish natijani sezilarli pasaytirib ko'rsatishi mumkinligi ko'rsatilgan[14], Uels yodgorliklari bo'yicha o'tkazilgan tadqiqot esa yirik meros obyektlarining mintaqaviy yalpi qo'shilgan qiymatga qo'shgan hissasi tunab qoluvchi tashrif buyuruvchi ulushi oshgani sari keskin kattalashishini aniqladi[15]. Bu shuni bildiradiki, ushbu hisob-kitobda keltirilgan 43,0 milliard so'mlik sof joriy qiymat loyihaning haqiqiy iqtisodiy ta'sirining faqat quyi chegarasini aks ettiradi.

Investitsiyaning yirikligi va kontentni har ikki-uch yilda yangilash zarurati loyihani uch bosqichda (2027–2029-yillar) joriy etishni taqozo etadi, bu yillik investitsiya yukini 22,8–35,6 milliard so'm oralig'ida ushlab turadi va har bir bosqich daromadining keyingisini moliyalashtirishda ishtirok etishini ta'minlaydi. Agar barcha bosqichlar bir vaqtda amalga oshirilganda, keltirilgan qoplanish muddati bir yarim yilga cho'zilar edi. Shunday qilib, kechki turizm mahsuloti Buxoro tarixiy markazi uchun iqtisodiy jihatdan asoslangan va bosqichma-bosqich joriy etilganda yetarli xavfsizlik zaxirasiga ega yechim ekani isbotlandi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Fewella L.N. Nightlife in historical sites: between lights and shadows (visions and challenges) // *Journal of Cultural Heritage Management and Sustainable Development*. – 2022. – DOI: 10.1108/JCHMSD-08-2021-0144.
2. Chen N., Wang Y., Li J., Wei Y., Yuan Q. Examining Structural Relationships among Night Tourism Experience, Lovemarks, Brand Satisfaction, and Brand Loyalty on “Cultural Heritage Night” in South Korea // *Sustainability*. – 2020. – Vol. 12. – № 17. – DOI: 10.3390/su12176723.
3. Song H., Kim M., Park C. Temporal Distribution as a Solution for Over-Tourism in Night Tourism: The Case of Suwon Hwaseong in South Korea // *Sustainability*. – 2020. – Vol. 12. – № 6. – DOI: 10.3390/su12062182.
4. Yin J., Ni Y. Strategic resource allocation for marketing night tourism in ancient towns: an economic perspective // *Asia Pacific Journal of Marketing and Logistics*. – 2025. – DOI: 10.1108/APJML-03-2025-0503.
5. Li H., Ito H. Comparative analysis of information tendency and application features for projection mapping technologies at cultural heritage sites // *Heritage Science*. – 2021. – Vol. 9. – DOI: 10.1186/s40494-021-00579-0.
6. Barbiani C., Guerra F., Pasini T., Visonà M. Representing with light. Video projection mapping for cultural heritage // *The International Archives of the Photogrammetry, Remote Sensing and Spatial Information Sciences*. – 2018. – Vol. XLII-2. – P. 77–83. – DOI: 10.5194/isprs-archives-XLII-2-77-2018.
7. Camprubí R., Coromina L. The lighting dimension of perceived tourist image: the case of Barcelona // *Current Issues in Tourism*. – 2018. – DOI: 10.1080/13683500.2018.1508428.
8. Li H., Ito H. Visitor's experience evaluation of applied projection mapping technology at cultural heritage and tourism sites: the case of China Tangcheng // *Heritage Science*. – 2023. – Vol. 11. – DOI: 10.1186/s40494-023-00898-4.
9. Chenavaz R.Y., Leocata M., Ogonowska M., Torre D. Sustainable tourism: The dynamic pricing of cultural heritage sites // *Journal of Economic Dynamics and Control*. – 2022. – Vol. 143. – DOI: 10.1016/j.jedc.2022.104483.
10. Jo Y., Park J., Jo H., Kim D.-K., Kim M. Tourist Preferences and Willingness-to-Pay for Nighttime Tourism Using a Discrete Choice Experiment // *International Journal of Tourism Research*. – 2026. – DOI: 10.1002/jtr.70202.
11. Peter D., Šebová M. Local economic impact of the white night festival in Košice // *E&M Economics and Management*. – 2016. – Vol. 19. – № 2. – DOI: 10.15240/tul/001/2016-2-009.
12. Kilichov M., Olsavsky F., Baiburiev R., Khayrullaeva N., Dávid L. Optimizing Sustainable Tourism Routes through GIS to Enhance Tourist Length of Stay in Bukhara // *Journal of Cultural Analysis and Social Change*. – 2026. – Vol. 11. – № 1. – DOI: 10.64753/jcasc.v11i1.4187.
13. Banerjee O., Henseler M., Maisonnave H., Beyene L., Velasco M. An integrated model for evaluating investments in cultural heritage tourism in the Dominican Republic // *Tourism Economics*. – 2017. – Vol. 23. – № 8. – DOI: 10.1177/1354816617713229.

14. Torre A., Scarborough H. Reconsidering the estimation of the economic impact of cultural tourism // Tourism Management. – 2017. – Vol. 59. – DOI: 10.1016/j.tourman.2016.09.018.

15. Beynon M., Jones C., Munday M., Roche N. Investigating value added from heritage assets: An analysis of landmark historical sites in Wales // International Journal of Tourism Research. – 2018. – DOI: 10.1002/jtr.2228.

=====

MADANIY MEROS TURIZM INFRATUZILMASINI MOLIYALASHTIRISHDA “INVESTITSIYA-KONSESSIYA-QAYTA INVESTITSIYA” MEXANIZMI

Sharofiddinov Shohabbos Xayrullayevich

mustaqil izlanuvchi

Buxoro davlat universiteti

shohabbos.bsu@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada davlat muhofazasidagi madaniy meros obyektlarida yirik raqamli-texnologik loyihalarni moliyalashtirishning tashkiliy-iqtisodiy muammosi ko‘rib chiqilgan. Buxoro tarixiy markazidagi tungi yoritish loyihasi misolida davlat byudjeti hisobidan to‘liq moliyalashtirish va obyektlarni xususiy tashkilotga to‘liq berishning imkonsizligi asoslanib, ushbu ziddiyatni hal etuvchi “investitsiya-konsessiya-qayta investitsiya” mexanizmi taklif etilgan. Mexanizmning miqdoriy ko‘rsatkichlari, daromad barqarorligini ta‘minlovchi nazariy asoslar hamda uni odatiy davlat-xususiy sheriklikdan farqlovchi yopiq moliyaviy halqa va mintaqaviy ko‘paytiruvchi samara tamoyillari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: davlat-xususiy sheriklik, konsessiya, madaniy meros, qayta investitsiya, moliyalashtirish mexanizmi, dinamik narxlash, ko‘paytiruvchi samara, tungi turizm.

Аннотация. В статье рассматривается организационно-экономическая проблема финансирования крупных цифровых проектов на объектах культурного наследия, находящихся под государственной охраной. На примере проекта ночной подсветки исторического центра Бухары обоснована невозможность как полного бюджетного финансирования, так и полной передачи объектов частной организации, и предложен механизм «инвестиции-концессия-реинвестиции», разрешающий это противоречие. Изложены количественные параметры механизма, теоретические основы устойчивости дохода, а также принцип замкнутого финансового контура и регионального мультипликатора, отличающие его от типового государственно-частного партнёрства.

Ключевые слова: государственно-частное партнёрство, концессия, культурное наследие, реинвестирование, механизм финансирования, динамическое ценообразование, эффект мультипликатора, ночной туризм.

Annotation. *The article examines the organizational and economic problem of financing large digital projects at state-protected cultural heritage sites. Using the night lighting project in the historical center of Bukhara as an example, it substantiates why neither full budget financing nor full transfer of the sites to a private entity is feasible, and proposes an “investment-concession-reinvestment” mechanism that resolves this contradiction. The quantitative parameters of the mechanism, the theoretical foundations of revenue stability, and the closed financial-loop and regional multiplier principles that distinguish it from a standard public-private partnership are presented.*

Keywords: *public-private partnership, concession, cultural heritage, reinvestment, financing mechanism, dynamic pricing, multiplier effect, night tourism.*

Madaniy meros obyektlarida yirik raqamli-texnologik loyihalarni moliyalashtirish o‘ziga xos tashkiliy dilemma tug‘diradi. Bir tomondan, davlat byudjeti hisobidan to‘liq moliyalashtirish maqbul emas: bir martalik yirik xarajat mintaqaviy byudjet uchun og‘ir yuk bo‘lib, byudjet tashkiloti kechki tomosha mahsulotini boshqarish, kontentni yangilash va marketingni yuritish uchun zarur tezkorlikka ega emas. Boshqa tomondan, obyektlarni xususiy tashkilotga to‘liq berish ham mumkin emas, chunki ular davlat muhofazasidagi madaniy meros hisoblanadi. Ushbu ziddiyatni hal etish uchun “investitsiya-konsessiya-qayta investitsiya” tashkiliy-iqtisodiy mexanizmi taklif etiladi.

Mexanizm 12 yillik konsessiya muddatiga asoslanadi: 2027–2029-yillar qurilish va o‘rnatish, 2030–2038-yillar foydalanish bosqichlari. Davlat faqat qaytarilmaydigan infratuzilma qismini, ya‘ni elektr ta‘minoti tarmog‘i, muhandislik-himoya ishlari, loyiha-smeta hujjatlari va ilmiy ekspertizani (14,0 milliard so‘m, ya‘ni jami investitsiyaning 15 foizi) moliyalashtiradi. Qolgan 85 foiz (79,5 milliard so‘m), ya‘ni jihoz, o‘rnatish va kontent xarajatlari, konsessioner zimmasiga yuklatiladi. Bu davlatning kirish to‘sig‘ini pasaytirib, xususiy investor uchun loyihani jozibador qiladi.

Konsessioner tijorat xavfini o‘z zimmasiga oladi va kontentni har uch yilda yangilab turish majburiyatini bajaradi, buning evaziga o‘n ikki yillik foydalanish huquqini oladi. Konsessiya to‘lovi chipta daromadining 12 foizi miqdorida belgilangan bo‘lib, 2028–2036-yillarda jami 35,9 milliard so‘mni tashkil etadi.

Mexanizmning odatiy davlat-xususiy sheriklikdan tubdan farqi shundaki, konsessiya to'lovlari umumiy byudjetga emas, balki maxsus jamg'armaga yo'naltiriladi va faqat meros obyektlarini tiklash hamda yangi destinatsiyalarni shakllantirishga sarflanadi. Shu tariqa bir obyektдан olingan daromad keyingi obyektни tiklash manbaiga aylanadi va tizim tashqi moliyalashtirishga bog'liqligini asta-sekin kamaytiradi. Obyektlar esa muddat davomida ham, undan keyin ham davlat mulkida qoladi, jihoz muddat tugagach davlat balansiga o'tadi.

1-jadval

“Investitsiya-konsessiya-qayta investitsiya” mexanizmining asosiy ko'rsatkichlari

Mexanizm elementi	Mazmuni va miqdoriy ko'rsatkichi
Konsessiya muddati	12 yil (2027–2029: qurilish, 2030–2038: foydalanish)
Davlatning investitsiya ulushi	14,0 mlrd so'm (15 %): infratuzilma va ekspertiza
Konsessionerning investitsiya ulushi	79,5 mlrd so'm (85 %): jihoz, o'rnatish, kontent
Konsessiya to'lovi	chipta daromadining 12 %; 2028–2036 jami 35,9 mlrd so'm
Konsessioner uchun natija	NPV 37,3 mlrd so'm, IRR 26,6 %
Mulkchilik	obyektlar davlat mulkida; jihoz muddat tugagach davlat balansiga o'tadi

Mexanizmning barqarorligi konsessiya to'lovlarining ishonchli daromad manbaiga tayanishini talab qiladi. Kechki turizmga to'lovga tayyorlikni diskret tanlov tajribasi orqali o'rgangan tadqiqotchilar sayyohlarning kechki mahsulotni kunduzgi mahsulotdan mustaqil qiymatga ega deb baholashini va uning uchun alohida to'lashga tayyor ekanini ko'rsatdilar[1], bu konsessiya to'lovining barqaror manbaga ega bo'lishini ta'minlaydi. Bundan tashqari, meros obyektlari uchun ishlab chiqilgan dinamik narx modeliga ko'ra, uzoq muddatli foydani

maksimallashtiruvchi narx siyosati amalga oshirilganda, konsessioner daromadi vaqt o'tishi bilan yanada barqarorlashadi[2].

Konsessiya to'lovlarini maxsus jamg'armaga yo'naltirish qarori mintaqaviy iqtisodiy ta'sirni kuchaytirish zaruratidan kelib chiqadi. Madaniy turizmning iqtisodiy ta'sirini baholashda ko'paytiruvchi samarani hisobga olmaslik natijani sezilarli pasaytirib ko'rsatishi mumkinligi ko'rsatilgan[3], yirik meros obyektlarining mintaqaviy yalpi qo'shilgan qiymatga qo'shgan hissasi esa tunab qoluvchi tashrif buyuruvchi ulushi oshgani sari keskin kattalashishi aniqlangan[4]. Shu sababli konsessiya to'lovlarini umumiy byudjetga emas, aynan yangi meros destinatsiyalarini shakllantirishga yo'naltirish orqali mintaqaviy ko'paytiruvchi samara izchil kuchaytiriladi.

Mexanizm doirasida shakllantiriladigan yangi destinatsiyalar sayyohlarning mintaqada qolish muddatini uzaytirish orqali qo'shimcha daromad yaratadi: mintaqaviy darajadagi tadqiqotda qolish davomiyligini uch kundan to'rt kunga uzaytirish har bir sayyohga qariyb 83 dollar qo'shimcha daromad berishi hisoblab chiqilgan[5]. Investitsiyalarni baholashning integratsiyalashgan modeli orqali Dominikan Respublikasidagi tarixiy markazni rivojlantirish loyihasini tahlil qilgan tadqiqot ham shunga o'xshash aylanma moliyalashtirish mexanizmlarining uzoq muddatli barqarorligini tasdiqlaydi[6].

Xorij tajribasi bunday mexanizmning zarurligini tasdiqlaydi. Yorug'lik festivallarining siyosiy ko'chishini tadqiq etgan tadqiqotchilar yuzdan ortiq shaharda shunga o'xshash model takrorlanganini, ammo davomiyligi faqat barqaror moliyalashtirish manbaiga ega bo'lgan joylarda ta'minlanganini ko'rsatdilar[7]. Gretsiyadagi madaniy meros festivalini shartli baholash usulida o'rgangan tadqiqot esa tadbir xarajatlarining qariyb 98 foizi davlat mablag'laridan qoplanganini aniqlab, bunday tuzilmaning tashqi qarorlarga haddan tashqari bog'liqligini ta'kidladi[8]. Taklif etilayotgan mexanizmda esa loyiha foydalanish davrida davlat mablag'iga umuman ehtiyoj sezmaydi, chunki barcha joriy xarajatlar va rivojlanish jamg'armasi tijorat daromadidan shakllanadi.

Mexanizm amaliyoti bosqichma-bosqich joriy etish rejasi bilan uyg'unlashtirilgan: birinchi bosqichda (2027) eng zich tashrif buyuriladigan Poyi Kalon majmuasi va bog'lovchi LED tizimi, ikkinchi bosqichda (2028) eng qimmat obyekt bo'lgan Ark qo'rg'oni, uchinchi bosqichda (2029) qolgan obyektlar kiritiladi. Bunday ketma-ketlik yillik investitsiya yukini 22,8–35,6 milliard so'm oralig'ida ushlab turadi va har bir bosqich daromadining keyingisini moliyalashtirishda ishtirok etishiga imkon beradi, bu "investitsiya-konsessiya-qayta investitsiya" halqasining amalda ishlashini ko'rsatadi. Shunday qilib, taklif etilgan mexanizm davlat muhofazasidagi madaniy meros obyektlarida yirik raqamli loyihalarni moliyalashtirishning barqaror va o'z-o'zini ta'minlovchi modelini yaratadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Jo Y., Park J., Jo H., Kim D.-K., Kim M. Tourist Preferences and Willingness-to-Pay for Nighttime Tourism Using a Discrete Choice Experiment // *International Journal of Tourism Research*. – 2026. – DOI: 10.1002/jtr.70202.
2. Chenavaz R.Y., Leocata M., Ogonowska M., Torre D. Sustainable tourism: The dynamic pricing of cultural heritage sites // *Journal of Economic Dynamics and Control*. – 2022. – Vol. 143. – DOI: 10.1016/j.jedc.2022.104483.
3. Torre A., Scarborough H. Reconsidering the estimation of the economic impact of cultural tourism // *Tourism Management*. – 2017. – Vol. 59. – DOI: 10.1016/j.tourman.2016.09.018.
4. Beynon M., Jones C., Munday M., Roche N. Investigating value added from heritage assets: An analysis of landmark historical sites in Wales // *International Journal of Tourism Research*. – 2018. – DOI: 10.1002/jtr.2228.
5. Kilichov M., Olsavsky F., Baiburiev R., Khayrullaeva N., Dávid L. Optimizing Sustainable Tourism Routes through GIS to Enhance Tourist Length of Stay in Bukhara // *Journal of Cultural Analysis and Social Change*. – 2026. – Vol. 11. – № 1. – DOI: 10.64753/jcasc.v11i1.4187.
6. Banerjee O., Henseler M., Maisonnave H., Beyene L., Velasco M. An integrated model for evaluating investments in cultural heritage tourism in the Dominican Republic // *Tourism Economics*. – 2017. – Vol. 23. – № 8. – DOI: 10.1177/1354816617713229.
7. Giordano E., Ong C.-E. Light festivals, policy mobilities and urban tourism // *Tourism Geographies*. – 2017. – Vol. 19. – № 3. – DOI: 10.1080/14616688.2017.1300936.
8. Koumoutsea A., Boufounou P., Mergos G. Evaluating the Creative Economy Applying the Contingent Valuation Method: A Case Study on the Greek Cultural Heritage Festival // *Sustainability*. – 2023. – Vol. 15. – № 23. – DOI: 10.3390/su152316441.

TASHQI IQTISODIY O'ZGARISHLAR VA INSTITUTSIONAL OMILLARNING EKSPORT SALOHIYATIGA TA'SIRI

Olchinboyev Otabek Abdusamad o'g'li

Andijon davlat texnika instituti

Tayanch doktoranti

otabekolchinboyev79@gmail.com.

Annotatsiya. Mazkur maqolada tashqi iqtisodiy o'zgarishlar va institutsional omillarning mamlakat eksport salohiyatiga ta'siri nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilingan. Eksport salohiyatining shakllanishi va rivojlanishida xalqaro savdo sharoitlarining o'zgarishi, tashqi talab, valyuta kursi, savdo siyosati, investitsion muhit hamda bojxona va boshqa institutsional mexanizmlarning o'rni yoritilgan. Shuningdek, institutsional muhitning barqarorligi, davlat tomonidan eksportni qo'llab-quvvatlash mexanizmlarining samaradorligi, tadbirkorlik faoliyati uchun yaratilgan shart-sharoitlar va iqtisodiy institutlarning rivojlanganlik darajasi eksport imkoniyatlariga ta'sir etuvchi muhim omillar sifatida baholangan. Tadqiqot natijalari eksport salohiyatini oshirish uchun tashqi iqtisodiy siyosatni takomillashtirish, institutsional to'siqlarni kamaytirish va eksport faoliyati uchun qulay biznes muhitini shakllantirish zarurligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: eksport salohiyati, tashqi iqtisodiy o'zgarishlar, institutsional omillar, xalqaro savdo, eksport, tashqi talab, valyuta kursi, savdo siyosati, investitsion muhit, bojxona siyosati, eksportni qo'llab-quvvatlash.

Аннотация. В статье теоретически и практически исследуется влияние внешнеэкономических изменений и институциональных факторов на экспортный потенциал страны. Рассматривается роль изменений условий международной торговли, внешнего спроса, валютного курса, торговой политики, инвестиционного климата, а также таможенных и других институциональных механизмов в формировании и развитии экспортного потенциала. Особое внимание уделяется стабильности институциональной среды, эффективности механизмов государственной поддержки экспорта, условиям ведения предпринимательской деятельности и уровню развития экономических институтов как важным факторам, определяющим экспортные возможности страны. Результаты исследования показывают необходимость совершенствования внешнеэкономической политики, сокращения институциональных барьеров и формирования благоприятной бизнес-среды для расширения экспортной деятельности и повышения конкурентоспособности национальной экономики.

Ключевые слова: экспортный потенциал, внешнеэкономические изменения, институциональные факторы, международная торговля, экспорт, внешний спрос, валютный курс, торговая политика, инвестиционный климат, таможенная политика, поддержка экспорта.

Abstract. *This article theoretically and empirically examines the impact of external economic changes and institutional factors on a country's export potential. Particular attention is paid to the role of changes in international trade conditions, external demand, exchange rates, trade policy, the investment climate, and customs and other institutional mechanisms in shaping and developing export potential. The study also evaluates the stability of the institutional environment, the effectiveness of government export support mechanisms, the conditions created for entrepreneurial activity, and the level of development of economic institutions as important factors influencing export opportunities. The findings demonstrate the need to improve foreign economic policy, reduce institutional barriers, and create a favorable business environment in order to expand export activities and strengthen the competitiveness of the national economy.*

Keywords: *export potential, external economic changes, institutional factors, international trade, exports, external demand, exchange rate, trade policy, investment climate, customs policy, export support.*

Kirish. Jahon iqtisodiyotida globallashuv jarayonlarining jadallashuvi, xalqaro savdo sharoitlarining o'zgarishi va raqobat muhitining kuchayishi mamlakatlarning eksport salohiyatidan samarali foydalanish masalasini yanada dolzarb etmoqda. Tashqi talabning o'zgarishi, jahon bozorlaridagi narxlar, valyuta kurslari, savdo cheklovlari va geosiyosiy omillar milliy eksport hajmi hamda tarkibiga bevosita ta'sir ko'rsatmoqda. Shu bilan birga, eksport salohiyatining rivojlanishi faqat tashqi iqtisodiy sharoitlarga emas, balki mamlakatdagi institutsional muhit, davlatning savdo siyosati, bojxona va soliq mexanizmlari, investitsiya muhiti hamda tadbirkorlik faoliyatini qo'llab-quvvatlash tizimining samaradorligiga ham bog'liq.

Shu nuqtayi nazardan, tashqi iqtisodiy o'zgarishlar va institutsional omillarning eksport salohiyatiga ta'sirini kompleks o'rganish mamlakatning xalqaro bozorlardagi raqobatbardoshligini oshirish uchun muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, eksport faoliyati uchun qulay institutsional sharoitlarni shakllantirish, mavjud to'siqlarni kamaytirish, eksportyor korxonalarni qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini takomillashtirish hamda tashqi bozorlardagi o'zgarishlarga moslashuvchan iqtisodiy siyosat yuritish eksport imkoniyatlarini kengaytirishning muhim shartlaridan hisoblanadi. Mazkur tadqiqotda ushbu

omillarning o'zaro bog'liqligi va eksport salohiyatini shakllantirishdagi ahamiyatini baholashga e'tibor qaratiladi.

Adabiyotlar sharhi. Tashqi savdo hamkorligi hamda global bozor konyukturasi o'zgarishining eksport imkoniyatlariga ta'siri borasida E.A.Shutayeva, V.V.Pobirchenkolar tadqiqot olib borgan bo'lsa[1], raqobatbardoshlikni eksport salohiyatiga ta'sirini E.V.Sapir, O.V.Kaplina, I.A.Karachevlar o'rgangan[2]. Demak sanoat korxonalarida bozor konyukturasini to'g'ri prognozlash mavjud imkoniyatlardan samarali foydalanish natijaviyligini oshiradi.

Sanoat korxonalari eksport salohiyatiga tashqi bozorlarga chiqish strategiyalari ta'sirini tadqiqot ishida G.G.Nalbandyan o'rgangan bo'lsa[3], global bozorlarga kirib borish, internet savdoni rivojlantirish ahamiyatini Ye.D.Vornikova tadqiqot ishida yoritgan[4]. Sanoat korxonalari faoliyatida raqamli texnologiyalarni eksport faoliyatida foydalanish uni qulay tashkil etishda ahamiyati yuqori bo'lib, eksport uchun taqdim etilayotgan mahsulot to'g'risida ma'lumotlar, bojxona bojlari, mamlakatlarning alohida talablarini aniqlash imkonini beradi. K.Atishov, T.K.Tuleyev, I.Mamanova, E.T.Amanovalar tadqiqotida eksport salohiyatiga bojxona bojlari va institutsional omillarning ta'sirini yoritgan bo'lsa[5], A.B.Dajigova bozor va mahsulot turi asosiy omillar hisoblanishini o'z tadqiqotida keltirgan[6]. Yuqoridagilar nilan birga N.V.Karpovich, E.P.Makutsenyalar tashqi bozorda raqobat va logistika ta'sirini o'rgangan[7] bo'lib, logistikaning samarali tashkil etilishi ba'zi bir jihatdan qulay tabiiy-geografik sharoitga ham bog'liqligi yoritiladi.

Tahlil va natijalar. O'zbekiston Respublikasi tashqi savdo siyosatining 2017-yildan keyin erkinlashishi uning hajmi va sifati oshishiga olib keldi. Buning asosiy sababi davlat darajasida tashqi savdo qonunchiligining yumshatilishi, qo'shni mamlakatlar bilan siyosiy munosabatlarning yaxshilanishi, xalqaro iqtisodiy tashkilotlar bilan yaqinlashishning yangi bosqichga o'tishi. Buni 2010-2025-yillar oralig'ida tashqi savdo ko'rsatkichlari orqali yanada aniq ko'rish mumkin(1-jadval).

O'zbekiston Respublikasi tashqi savdo ko'rsatkichlari (mln. AQSh dollarida).

Klassifikator	Tashqi savdo aylanmasi	Eksport	Import
2010	22199,2	13023,4	9175,8
2011	26365,9	15021,2	11344,7
2012	26416,1	13599,6	12816,5
2013	28269,6	14322,7	13946,9
2014	27530,1	13545,8	13984,3
2015	24924,3	12507,6	12416,7
2016	24232,2	12094,6	12137,6
2017	26566,1	12553,7	14012,4
2018	33430	13990,7	19439,3
2019	41751	17458,6	24292,4
2020	36256,1	15102,3	21153,8
2021	42170,5	16662,8	25507,7
2022	50500,3	19732,6	30767,7
2023	63528,6	24869,5	38659,1
2024	67238,4	27270,1	39968,3
2025	82763,5	34247,9	48515,6

2010-yilda tashqi savdo aylanmasi 22,2 mlrd AQSh dollarini tashkil etgan bo'lsa, 2016-yilga kelib 24,2 mlrd dollarga yetgan, ya'ni atigi **9,2 foizga** oshgan. Mazkur davrda eksport hajmi 13,0 mlrd dollardan 12,1 mlrd dollargacha kamaygan, import esa 9,2 mlrd dollardan 12,1 mlrd dollargacha oshgan. Natijada eksportning tashqi savdo aylanmasidagi ustunligi qisqarib, 2016-yilda eksport va import hajmlari deyarli tenglashgan. Bu holat ushbu davrda tashqi savdo faoliyatining nisbatan cheklanganligi, valyuta va savdo operatsiyalaridagi institutsional to'siqlar hamda tashqi bozorlarga chiqish imkoniyatlarining yetarlicha keng emas edi.

2017-yildan boshlab esa mamlakat tashqi iqtisodiy siyosatida yangi bosqich shakllandi. Tashqi savdoni liberallashtirish, valyuta bozorini erkinlashtirish, eksport-import operatsiyalarini soddalashtirish, tadbirkorlik subyektlarining tashqi bozorlarga chiqish imkoniyatlarini kengaytirish, investitsiyaviy muhitni yaxshilash va eksportni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash mexanizmlarining takomillashuvi tashqi savdo ko'rsatkichlarining jadal o'sishiga

zamin yaratdi. Buni jadvaldagi raqamlar ham yaqqol tasdiqlaydi: 2017-yilda tashqi savdo aylanmasi 26,6 mlrd dollarni tashkil etgan bo'lsa, 2025-yilga kelib **82,8 mlrd dollarga** yetgan. Ya'ni 2017-2025-yillarda tashqi savdo aylanmasi qariyb **3,1 barobar** oshgan. Shu davrda eksport hajmi 12,6 mlrd dollardan 34,2 mlrd dollargacha, import esa 14,0 mlrd dollardan 48,5 mlrd dollargacha ko'paygan.

Ayniqsa, **2017-yildan keyingi davrda eksportning o'sish sur'atlari** mamlakat tashqi iqtisodiy siyosatidagi ijobiy institutsional o'zgarishlarning muhim natijalaridan biri sifatida baholanishi mumkin. 2017-2025-yillarda eksport hajmi **172,8 foizga**, ya'ni qariyb 2,7 barobarga oshgan. 2018-yilda eksport 14,0 mlrd dollarni, 2019-yilda 17,5 mlrd dollarni tashkil etgan. 2020-yilda pandemiya ta'sirida eksport 15,1 mlrd dollargacha qisqargan bo'lsa-da, 2021-yildan boshlab yana barqaror o'sish kuzatilgan. 2021-yildagi 16,7 mlrd dollarlik eksport 2022-yilda 19,7 mlrd, 2023-yilda 24,9 mlrd, 2024-yilda 27,3 mlrd va 2025-yilda 34,2 mlrd dollarga yetgan. Demak, tashqi iqtisodiy muhitdagi salbiy omillarga, xususan, pandemiya va global bozorlardagi beqarorlikka qaramay, institutsional islohotlarning davom ettirilishi eksportning tiklanishi va kengayishiga imkon bergan.

Shu bilan birga, **2017-yildan keyingi ijobiy o'zgarishlarni faqat tashqi iqtisodiy omillar bilan izohlash yetarli emas**. Mazkur davrda tashqi talabning kengayishi, jahon bozorlaridagi narxlarning o'zgarishi, savdo hamkorlari geografiyasining kengayishi va yangi eksport bozorlarining o'zlashtirilishi bilan bir qatorda, ichki institutsional muhitdagi o'zgarishlar ham muhim ahamiyat kasb etdi. Xususan, valyuta munosabatlarini liberallashtirish, eksportyor korxonalar uchun ma'muriy tartib-taomillarni soddalashtirish, bojxona jarayonlarini takomillashtirish, investitsiyalarni jalb etish va ishlab chiqarishni modernizatsiya qilishga qaratilgan siyosat korxonalarning xalqaro bozorlarga chiqish imkoniyatlarini kengaytirdi. Natijada eksport salohiyatining nafaqat hajmi, balki uning institutsional asoslari ham mustahkamlandi.

2022-2025-yillar esa tashqi savdo ekspansiyasining eng faol bosqichi bo'lganini ko'rsatadi. Ushbu davrda tashqi savdo aylanmasi 50,5 mlrd dollardan 82,8 mlrd dollargacha, eksport 19,7 mlrd dollardan 34,2 mlrd dollargacha, import

esa 30,8 mlrd dollardan 48,5 mlrd dollargacha oshgan. 2025-yilda eksportning 34,2 mlrd dollarga yetishi 2016-yilga nisbatan qariyb **2,8 barobar** yuqori natijadir. Biroq importning eksportga nisbatan tezroq o'sishi tashqi savdo balansining manfiy saldosi saqlanib qolayotganini ko'rsatadi. Xususan, 2025-yilda import eksportdan 14,3 mlrd dollarga yuqori bo'lgan. Bu esa kelgusida eksport tarkibida yuqori qo'shilgan qiymatga ega tayyor mahsulotlar ulushini oshirish, sanoat eksportini diversifikatsiya qilish va mahalliy ishlab chiqaruvchilarning xalqaro raqobatbardoshligini kuchaytirish zarurligini ko'rsatadi.

Xulosa. 2017-yil O'zbekiston tashqi iqtisodiy siyosatida institutsional burilish davri sifatida namoyon bo'lib, aynan ushbu davrdan boshlab tashqi savdo ko'rsatkichlarining o'sish sur'atlari sezilarli darajada tezlashgan. 2010-2016-yillarda tashqi savdo aylanmasining o'sishi nisbatan sust kechgan bo'lsa, 2017-2025-yillarda tashqi savdo aylanmasining qariyb 3,1 barobar, eksportning esa 2,7 barobar o'sishi tashqi iqtisodiy faoliyatni liberallashtirish, institutsional to'siqlarni kamaytirish va eksportni qo'llab-quvvatlash mexanizmlarining takomillashuvi bilan bir qatorda, tashqi talab va xalqaro bozor kon'yunkturasining ta'siri kuchayganligini ko'rsatadi. Shu sababli eksport salohiyatini oshirish jarayonini tashqi iqtisodiy sharoitlar va institutsional omillarning o'zaro ta'siri asosida baholash maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YHATI.

1. Е.А.Шутаева, В.В.Побирченко, “Экспортный потенциал виноградарско винодельческой отрасли Республики Крым”, Геополитика и экогеодинамика регионов, Том 11(21). Вып. 1. 2025 г. С. 246-259.
2. E.V. Sapir, O.V. Kaplina, I.A. Karachev, “Export competitiveness as a scientific category: epistemological roots and theoretical formation”, Journal of regional and international competitiveness. 2021; 3(2): pages 23-32.
3. Г.Г.Налбандян, “Формирование стратегии выхода на внешние рынки промышленных компаний”, Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук, Москва - 2021, стр 26.
4. Е.Д.Ворникова, “Правовое регулирование внешней торговли услугами в цифровой экономике”, Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук, Москва - 2023, стр 32.
5. К. Атышов, Т.К. Тулеев, Ы. Маманова, Э.Т. Аманова “Пути расширения экспортного потенциала региона”, Economy and Business: Theory and Practice, vol. 2 (96), 2023, стр 31-34

6. А.Б. Дажигова “Экспортный потенциал как системообразующий элемент экономического развития страны” Вестник магистратуры. 2022. № 5-1 (128) стр 59-64.

7. Н. В. Карпович, Е. П. Макуценя, “Особенности мировой торговли агропродовольственными товарами в контексте развития экспортного потенциала беларуси”, Вестник Белорусской государственной сельскохозяйственной академии № 4 2024, УДК 339.564:63(476), стр 5-10.

=====

XX ASR BOSHLARIDA TURKISTON O'LKASIDA BANK-MOLIYA TIZIMINING SHAKLLANISHI

Qo'chqarov Shohruhbek Xursanboy o'g'li

Telifon nomer: +99899 100-98-67

Email: shohruhbekqochqarov.94@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqola Turkistonda 1900–1925-yillar oralig'ida amalga oshirilgan bank va moliya sohasidagi islohotlar tarixiga bag'ishlangan. Unda Rossiya imperiyasi davridagi moliyaviy strukturalar, Sovet hokimiyati o'rnatilgach olib borilgan markazlashtirish siyosati va moliyaviy boshqaruvning sinfiy yondashuvlarga asoslangan modeli tarixiy manbalar asosida tahlil qilinadi. Shuningdek, moliya tizimining aholiga ta'siri, hududiy tengsizlik, kredit siyosatidagi qarama-qarshiliklar ham yoritilgan. XX asr boshlarida Turkiston o'lkasida kechgan moliyaviy jarayonlar mintaqa ijtimoiy-iqtisodiy tarixining muhim jihatlaridan birini tashkil qiladi. Dastlab Rossiya imperiyasining moliyaviy strategiyasi asosida faoliyat yuritgan banklar, 1917-yildan so'ng Sovet hokimiyatining ijtimoiylashtirish siyosatiga mos holda tubdan isloh qilindi. Bu islohotlar nafaqat moliyaviy tizimni qayta tashkil etdi, balki iqtisodiyotda sinfiy nazoratni kuchaytirgan, markaziylashtirilgan rejalashtirishga asos bo'ldi. Ushbu maqola mazkur jarayonlarning mohiyatini, tarixiy kontekstini va iqtisodiy oqibatlarini yoritadi.

Kalit so'zlar: Turkiston, moliyaviy islohot, Sovet davri, kredit siyosati, davlat banki, iqtisodiy reja.

Аннотация. Данная статья посвящена истории реформ в банковской и финансовой сферах, проведенных в Туркестане в период с 1900 по 1925 год. В ней на основе исторических источников анализируются финансовые структуры периода Российской империи, политика централизации, проводившаяся после установления Советской власти, и модель финансового управления, основанная на классовых подходах. Также освещены влияние финансовой системы на население, территориальное неравенство, противоречия в кредитной политике. Финансовые процессы, происходившие в Туркестанском крае в начале XX века, составляют один из важных аспектов

социально-экономической истории региона. Банки, первоначально действовавшие на основе финансовой стратегии Российской империи, после 1917 года были коренным образом реформированы в соответствии с политикой социализации Советской власти. Эти реформы не только реорганизовали финансовую систему, но и усилили классовый контроль в экономике, заложив основу для централизованного планирования.

Ключевые слова: Туркестан, финансовая реформа, советский период, кредитная политика, государственный банк, экономический план.

Abstract. This article is dedicated to the history of banking and financial reforms implemented in Turkestan between 1900 and 1925. It analyzes financial structures during the era of the Russian Empire, the centralization policy implemented after the establishment of Soviet power, and the class-based model of financial management based on historical sources. The impact of the financial system on the population, regional inequality, and contradictions in credit policy are also highlighted. Financial processes occurring in the Turkestan region at the beginning of the 20th century constitute one of the important aspects of the region's socio-economic history. Initially operating on the basis of the financial strategy of the Russian Empire, banks were radically reformed in accordance with the socialization policy of the Soviet government after 1917. These reforms not only reorganized the financial system but also strengthened class control in the economy and laid the foundation for centralized planning.

Keywords: Turkestan, financial reform, Soviet period, credit policy, state bank, economic plan.

Kirish XX asr boshlarida Turkiston o'lkasi Rossiya imperiyasi tarkibida bo'lib, uning iqtisodiy hayoti agrar sektor ustunligida shakllangan edi. Shu sababli, moliyaviy tizim, xususan, bank ishi sanoatlashgan hududlarga nisbatan zaif bo'lgan. Lekin 1905–1917 yillarda mintaqada kapital harakati jonlanib, banklar faoliyati bosqichma-bosqich rivoj topa boshladi. Ayniqsa, sovet hokimiyatining ilk yillarida bank tizimi tubdan o'zgardi va iqtisodiy hayotni rejalashtirish vositasiga aylantirildi. Ana shu jarayonlar Turkiston iqtisodiy tarixining muhim boblaridan biri sanaladi. XX asr boshlarida Turkiston o'lkasida bank tizimi hali to'laqonli shakllanmagan, moliyaviy muassasalar soni cheklangan, ular asosan Rossiya imperiyasining tijorat manfaatlariga xizmat qilgan. Bu davrda yirik banklarning filiallari Turkistonning iqtisodiy markazlariga, xususan, Toshkent, Samarqand, Farg'ona va Qo'qon kabi shaharlarga joylashtirilgan bo'lib, ular asosan savdogar va sanoatchilar bilan ishlagan. Oddiy xalq uchun kredit resurslaridan foydalanish deyarli mumkin emas edi. Masalan, Turkiston o'lkasida Rossiyaning "Gosbank" (Davlat banki) filiallari

faoliyat yuritga. Ularning asosiy vazifasi-imperiya sanoatini xom ashyo bilan ta'minlovchi qatlamlarni moliyalashtirish edi.

Turkistonning paxta, jun, charm mahsulotlari eksporti bilan shug'ullanuvchi kompaniyalar uchun kreditlar taqdim etilgan. Mahalliy ishlab chiqaruvchilar esa ko'pincha moliyaviy vositalardan chetda qolgan. Bu holat imperiya siyosatining nohaqligini, uning mahalliy iqtisodiyotga nisbatan ekspluatatsion yondashuvini yaqqol namoyon qilgan. Tarixchi olim A.Azizxo'jayev o'z tadqiqotlarida ta'kidlaganidek, "1905–1914 yillarda Rossiya bank tizimi Turkistonda moliyaviy bozor ustidan deyarli to'liq nazoratni qo'lga kiritgan bo'lib, har bir kredit bitimi ortida markazlashtirilgan siyosiy iqtisodiy manfaat yotgan". [3,38]

Bu jarayonda mahalliy tadbirkorlar ko'pincha yuqori foizli qarzlar olishga majbur bo'lgan yoki butunlay chetda qoldirilgan. Mahalliy aholining ehtiyojlarini qondirish maqsadida kooperativ banklar ham vujudga kela boshladi. Biroq bu banklarning kapital bazasi nihoyatda zaif edi. Ular ko'proq xayriya mablag'lariga, mahalliy savdogarlar yoki diniy jamg'armalarga tayangan. 1917 yilga kelib Turkistonda "Milliy bank" tuzish tashabbuslari ko'tarilgan bo'lsa-da, siyosiy beqarorlik, inqilob va urush holatlari bu g'oyalarning amalga oshishini to'xtatdi. 1917 yilgi Fevral inqilobi va undan keyingi muvaqqat hukumat davrida, Turkiston muxtoriyatining moliyaviy mustaqilligini ta'minlash uchun qator urinishlar bo'lgan. Jumladan, Toshkent, Andijon va Namangon banklari tomonidan muvaqqat hukumatni moliyaviy qo'llab-quvvatlash uchun 500 ming so'm mablag' ajratilgan. Bundan tashqari, "Ulug' Turkiston milliy banki"ni tashkil etish g'oyasi ham muhokama etilgan edi. Sovet hokimiyati o'rnatilishi bilan birga, 1920-yillardan boshlab Turkistonda bank tizimi tubdan qayta qurila boshlandi. Ilk navbatda, avvalgi davrdagi xususiy va yarim mustaqil tijorat banklari tugatilib, ularning o'rniga markazlashtirilgan, davlat tomonidan boshqariluvchi banklar tarmog'i vujudga keltirildi. 1923 yilda tashkil etilgan Kengash Sovetlari qarori asosida qishloq xo'jaligiga yo'naltirilgan maxsus moliyaviy muassasa -Davlat qishloq xo'jalik banki faoliyat boshladi. Bu bank kredit faoliyatini asosan kooperativlar va kollektiv xo'jaliklar orqali amalga oshirar edi. 1923 yildayoq Turkiston o'lkasida 1169 ta

kredit kooperativ tashkiloti mavjud bo'lib, ular orqali dehqonlar, hunarmandlar va boshqa ishlab chiqaruvchilar kredit olgan. Ammo, davlat banklari orqali berilayotgan kreditlar aholining faqat 15–20 foizini qamrab olgan xolos, qolganlar esa noformal bozor, xususan, boylarning qo'lidagi foizli qarz tizimidan foydalanishga majbur bo'lgan. Bu davrda, davlat banklarining asosiy vazifasi-iqtisodiy hayotni rejalashtirish, reja asosida kredit berish va mablag'larni yo'naltirish edi. Ayniqsa, 1920–1930-yillarda boshlangan kollektivlashtirish siyosati doirasida bank tizimi qishloq xo'jaligini kollektiv xo'jaliklarga o'tkazish uchun moliyaviy vosita sifatida xizmat qildi. Manbalarda qayd etilishicha, 1930-yil 1-aprel holatiga ko'ra, O'rta Osiyo tijorat banki faoliyati tugatilib, uning funksiyalari Sovet tashqi savdo banki tasarrufiga o'tkazilgan edi, bu esa moliya tizimining to'liq markazlashuvi va byurokratiklashuvi belgisidir. Davlatning bank tizimiga nisbatan bu darajadagi qattiq nazorati, moliyaviy mustaqillikni mutlaqo yo'q qildi. Kredit siyosati faqat markazdan berilgan iqtisodiy rejalarga muvofiq amalga oshirilar, bu esa mahalliy tashabbuslarni cheklab qo'yar edi. Shu sababli, turkistonlik ishlab chiqaruvchilar o'z iqtisodiy ehtiyojlarini to'liq ta'minlay olmas edi.

Biroq, aynan shu siyosat sovet rejalashtirilgan iqtisodiy modelining asosi bo'lib xizmat qildi XX asr boshlarida Turkistonda faoliyat yuritgan banklar asosan Rossiya imperiyasi manfaatlariga xizmat qilgan tijorat banklari edi. Ular orasida Davlat banki, xususiy sanoat-tijorat banklari va hududiy filiallar mavjud bo'lib, ular paxta, jun, charm mahsulotlarining eksporti bilan shug'ullanuvchi yirik kompaniyalarga xizmat ko'rsatgan. Oddiy aholining kredit resurslariga chiqish imkoniyati deyarli mavjud emas edi. 1917-yilgi Fevral inqilobidan so'ng muvaqqat hukumat davrida ham moliyaviy muassasalarda katta o'zgarishlar ro'y bermagan. Biroq Sovet hokimiyati o'rnatilishi bilan bank tizimi davlatlashtirildi. Tadqiqodlarga ko'ra, "1920-yildan boshlab barcha xususiy moliyaviy institutlar tugatildi va yagona davlat banki tizimi joriy etildi". [3,39]

1917 yil oktyabr inqilobidan oldin Turkiston moliya boshqarmasi Moliya vazirligining uchta muassasasi tomonidan boshqarilgan.

Uchta viloyatga: Sirdaryo, Samarqand, Farg'onaga xizmat ko'rsatuvchi birinchi moliya organi Toshkent Davlat palatasi bo'lib, unga quyi g'aznachilik va joylarda soliq inspeksiyasi kiradi. Turkistonda bu uchta sof moliya muassasasidan tashqari davlat kredit muassasasi: Davlat bankining yettita bo'limi, Kichik kreditlar inspeksiyasi, yettita omonat kassalari mavjud edi.

“1918-yil 19-apreldagi 104-sonli farmoni bilan Xalq Komissarlari Soveti devonining moliyaviy qismi bo'lajak Turkiston Moliya komissiyasini tuzishda o'zak bo'lib xizmat qilgan moliya qo'mitasi tizimiga o'tkazildi. 1918 yilning birinchi yarmida respublika tarkibida xususiy banklar milliylashtirildi. 1918 yil 8 mayda 154-sonli farmoni bilan Toshkent davlat banki Turkiston Sovet Respublikasi Xalq bankiga aylantirildi” [2,5] Turkiston xalq bankining Razlivniy shahrida bo'limlari bo'lgan. Turkiston xalq bankining barcha bo'limlari o'z hisobotlarini Toshkent tuman bo'limiga topshirdilar. “Turkiston xalq bankining vazifalariga quyidagilar kiradi: pul muomalasini tartibga solish, pul mablag'larining sarflanishini tartibga solish, ssudalar ochish, barcha ssudalarni chiqarish, banknotlar muomalasini tartibga solish, barcha kredit operatsiyalarini bajarish. Tuptsikning 1918 yil 5 dekabrda 97-sonli farmoni bilan moliya apparati rekonstruksiya qilindi” [2,7] Moliya vazirligining sobiq viloyat muassasalari Moliya komissarligi tarkibiga 6 ta boshqarma shaklida kiritilgan:

1. Soliq,
2. Sug'urta,
3. Tejamkorlik,
4. Bojxona,
5. Xalq banki tuman bo'limi
6. Umumiy ishlar bo'limi tashkil etildi.

Hisobotlar allaqachon Moliya komissarligiga topshirilgan; barcha xususiy sug'urta kompaniyalari va o'zaro kredit jamiyatlari tugatildi. Markaz bilan aloqaning tiklanishi va Turkistonga RSFSR Moliya Xalq Komissarligi instruktorlarining kelishi Moliya apparatini yangidan qayta tashkil etish uchun bahona bo'ldi. Turkiylarning 1920-yil 26-maydagi dekreti bilan Turkiston xalq banki, 1920-yil 26-

iyundagi Turkiston xalq banki dekreti bilan Turkiston xalq bankining tuman boshqarmasi tugatildi. Turkiylarning 1920-yil 26-maydagi 309-sonli farmoni bilan Turkiy respublikaning markaziy moliya bo'limlari to'g'risidagi Nizom tasdiqlandi.

Oktyabr inqilobigacha O'rta Osiyo respublikalariga alohida rus aksiyadorlik banklari tarmog'i xizmat ko'rsatgan.

Bu banklarning barcha ishi, asosan, markaziy sanoat manfaati uchun eksport xomashyosini chiqarishga qisqartirildi. Xususiy banklar asosan yirik xususiy savdo va sanoat ehtiyojlariga xizmat qilgan.

“Oktyabr oyidan so'ng, yosh Sovet respublikasi oldingi iqtisodiyotga va boshqa mamlakatlar bilan savdo aloqalariga hujum qilish kerak bo'lganda, Osiyoda respublika uchun Kimmeriya bankini tashkil etish masalasi paydo bo'ldi. 1923-yil 23-oktabrda O'rta Osiyo tijorat bankini tashkil etish bo'yicha tayyorgarlik ishlarini olib borish uchun O'rta Osiyo xo'jalik kengashi 5 a'zodan iborat Tashkiliy byuroni tuzdi” [2,11]

Byuroning vazifalari belgilab berildi, ular quyidagilardan iborat edi: ulush badallarini undirish, ularni aksiyador bankka kiritish bo'yicha O'rta Osiyo respublikalari hukumatlari bilan muzokaralar olib borish, Byuroning tashkiliy xarajatlari uchun mablag'lar bo'shatish. “1923-yil 31-oktabrda O'rta Osiyo Kimmeriya bankini tashkil etish masalalari bo'yicha byuroning birinchi majlisi bo'lib o'tdi va unda Bank Ustavi tasdiqlandi. Tashkiliy byuro faoliyati Markaziy Osiyo Kimmeriya banki Nizomi tasdiqlanishi bilan a'lo darajada bo'ldi.” [2,53] 1923-yil 16-dekabrda NKF CCCR, Buxoro Xalq Sovet Sotsialistik Respublikasi hukumati vakillari o'rtasida shartnoma imzolandi. “Turkiston Muxtor Sovet Respublikasi, Xorazm Xalq Sovet Respublikasi va RSFSR Bosh Paxta Qo'mitasi O'rta Osiyo Kimmeriya bankini tashkil etish to'g'risida. [2,12]

“1923-yil 16-dekabrda SSSR NKF, Buxoro Xalq Sovet Sotsialistik Respublikasi, Turkiston Muxtor Sovet Sotsialistik Respublikasi hukumati va RSFSR Bosh Paxta qo'mitasi vakillari o'rtasida O'rta Osiyo tijorat bankini tashkil etish to'g'risida bitim imzolandi”. [2,12] Tijorat banki Ittifoq respublikalari va Markaziy

Osiyo mamlakatlari o'rtasidagi savdo aloqalarini rivojlantirish maqsadida tashkil etilgan.

Bankning ta'sischilari: XKS moliya SSSR hukumati TASSR, BHSR, HSSR va Bosh paxta qo'mitasi.

Tijorat bankiga quyidagi operatsiyalarni amalga oshirish huquqi berildi;

a) chegirmali veksellar;

b) kreditlar berish va kreditlar berish;

v) o'z hisobidan va boshqa shaxslar nomidan tovarlar, obligatsiyalar, aktsiyalar, birliklar, valyuta, qimmatbaho metallar va boshqalarni sotish va sotib olish.

Qovurilgan uchun qabul qilish. Qog'ozlar va boshqa qimmatbaho narsalar uchun

D) bank filiallari joylashgan barcha joylarga pul o'tkazish va boshqa operatsiyalar

Ishlarni boshqarish kengash va kengash zimmasiga yuklatildi. Bank rahbari aktsiyadorlarning umumiy yig'ilishida 3 a'zodan saylangan, ammo 3 yilga kengash aktsiyadorlarning umumiy yig'ilishi tomonidan 8 a'zodan saylangan va bitta a'zodan, bundan tashqari, SSSR Moliya NKF tomonidan tayinlangan.

Kengashning vazifalari edi

A) aktsiyadorlar kitobini yuritish.

b) operatsiyalar va kapitalning barcha ishlarini boshqarish

c) buxgalteriya hisobi va ish yuritishni tashkil etish;

2) qiziqish hajmini aniqlash

Barcha bank operatsiyalari uchun 4 komissiya

D) davlat organlari bilan aloqa va boshqalar.

Kengashning vazifalariga quyidagilar kiradi:

A) bank ishlarini yuritilishini umumiy nazorat qilish, kassa va veksellarni tekshirish

b) smetani tasdiqlash;

v) yillik hisobotni tekshirish

d) Kengashning tasdiqlangan ko'rsatmalari va boshqalar.

“Aksiyadorlarning birinchi umumiy yig‘ilishlarida boshqaruv raisi, uning o‘rinbosari, Kengash a‘zolariga saylovlar o‘tkazildi va bank filiallarini ochish masalasi hal qilindi” [2,2] Birinchi navbatda, Toshkent shahrida boshqarma qoshida bank filiallarini va Toshkent shahrida, Moskva, Buxoro, Chordjou, ikkinchidan, Toshkent shaharlarida agentlik tashkil etish to‘g‘risida qaror qabul qilindi.

“Olma-Ota, Andijon, Kerki, Qo‘qon, Mergilen, Namangan, Marv, Xiva,” [2,3] va chet elliklar Samarqandda 1924 yil 28 martda Eski shahar hududida Toshkent agentligi tashkil etildi. [2,2]

1924 yil 11 iyunda Yangi Urganch filiali, 1924-yil 1-oktabrda Andijon va Olma-Otadagi filiallari tashkil topdi. Filialni boshqarish va nazorat qilishni ta'minlash maqsadida 1924 yil 28 iyulda Boshqaruv kengashida inspeksiya tashkil etildi.

1924-yil 2-oktabrda aksiyadorlarning umumiy yig‘ilishida Tijorat banki boshqaruv kengashining shtatlari va tuzilmasi tasdiqlandi. Tuzilishi quyidagicha edi:

Tuzilishi:

I. Kengash

II. Operatsion bo'lim

Tovar bo'limi

Moliyaviy va operatsion guruh

Kassa

Hisob-kitob bo'limi

Joriy hisoblar bo'limi

Akkreditivlarni o'tkazish bo'limi

Xorijiy va pul mablag'lari bo'limi

Xorijiy bo'lim kabi asosiy bo'limlardan iborat edi.

Sovet O‘zbekistoni iqtisodiy tizimi doirasida faoliyat yuritgan banklar faqatgina moliyaviy xizmat ko‘rsatish bilan cheklanmagan. Ular ayni paytda siyosiy iqtisodiyotning markaziy vositasi sifatida, aholining ijtimoiy tabaqalari o‘rtasida iqtisodiy resurslarni qayta taqsimlash mexanizmi bo‘lib xizmat qilgan. Banklar

orqali ishlab chiqilgan kredit siyosati, bir qarashda, aholining ehtiyojlarini moliyaviy jihatdan ta'minlashga qaratilgandek tuyulsa-da, aslida u jamiyatda hukmron siyosiy mafkuraning iqtisodiy jihatdan mustahkamlovchi vositasiga aylangan. 1924 yilda davlat banklari tomonidan ajratilgan 13,5 million rubl ssuda mablag'larining 55 foizi xom ashyo, ayniqsa paxta tayyorlash uchun sarflangani, iqtisodiy ustuvorliklarning qanday belgilanganini yaqqol ko'rsatadi. Bu esa, xalq xo'jaligining boshqa tarmoqlari, jumladan, ichki iste'mol sektorining moliyaviy cheklanganligini anglatadi. Shu orqali kredit siyosati, ma'lum iqtisodiy guruhlarining manfaatlariga xizmat qilganini ko'rish mumkin. Aholining past daromadli qatlamlari, ayniqsa qishloq aholisi, bu tizimdan foyda olish imkoniyatiga ega bo'lmagan.

Tarixchi A. Azizxo'jayev ta'kidlaganidek, "kreditlar sinfiy asosda ajratilar, kam ta'minlanganlar esa davlat tuzilmalarining siyosiy ishonchini qozonmaguncha, moliyaviy yordamlardan chetda qolgan". Ayniqsa, bu holat kredit kooperatsiyalari faoliyatida yaqqol namoyon bo'lgan: har kimni kooperativga a'zo qilavermas, sinfiy tanlov muhim mezon bo'lgan. Iqtisodiy tengsizlik, ayniqsa qishloq joylarda yaqqol sezilar edi[1,15]. Dehqonlarning 80–90 foizi 1921–1922 yillarda xususiy sudxo'rlardan qarz olishga majbur bo'lgan. Davlat banklari esa faqat 15–20 foiz aholiga xizmat ko'rsatgan. Bu esa, aholining moliyaviy ehtiyojlarini qondirishda davlat banklarining cheklanganligini ko'rsatadi. Natijada, moliyaviy tengsizlik faqat iqtisodiy resurslarning mavjudligi emas, balki ularga kirish imkoniyatining siyosiy nazorat ostida ekanini anglatadi. Yangi iqtisodiy siyosat (NEP) yillarida, qisqa muddat bo'lsa-da, iqtisodiy liberallik elementlari kiritildi. "Davlat kapitalizmi" konsepsiyasi asosida ayrim no-sotsialistik xo'jalik yuritish shakllariga vaqtincha ruxsat berildi. Bu davrda davlat kapitalining ustunligi saqlangan holda, bank tizimi orqali xususiy sektor bilan ham moliyaviy aloqalar o'rnatildi. Biroq bu tajriba uzoqqa cho'zilmadi va 1930-yillardan boshlab yana qat'iy markazlashgan, mafkuraviy asoslangan bank tizimi qayta tiklandi.

Natija. Ushbu maqolada XX asr boshida Turkiston hududida shakllangan bank tizimi Sovet hokimiyati yillarida mutlaq markazlashuv sari yo'l olganiga doir muhim ma'lumotlar berilgan. Arxiv malumotlari o'rganilganda shular aniq bo'ldiki,

avvalgi xususiy va yarim xususiy banklar tugatilib, ularning o'rniga rejalashtirilgan iqtisodiyotga xizmat qiluvchi davlat moliyaviy muassasalari tashkil etildi. Bu tizim, bir tomondan, ishlab chiqarish tarmoqlarini moliyalashtirish va rejalashtirishni soddalashtirgan bo'lsa, boshqa tomondan, iqtisodiy erkinlikni cheklab, moliyaviy tengsizlikni kuchaytirgan. Ayniqsa, qishloq aholisi uchun kredit infratuzilmasining cheklanganligi, siyosiy-mafkuraviy tanlov asosida kredit ajratilishi iqtisodiy diskriminatsiyani yuzaga keltirdi. Biroq shunga qaramay, banklar orqali rejalashtirilgan iqtisodiyot mexanizmlarining joriy qilinishi, moliyaviy boshqaruv madaniyatining shakllanishi, ijtimoiy ongda moliyaviy intizomning singdirilishi kabi ijobiy natijalar ham kuzatildi. Sovet davri bank tizimi hozirgi zamon moliya institutlari uchun tarixiy tajriba maktabi bo'lib xizmat qilmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YHATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Oliy Majlisga Murojatnomasi. Xalq so'zi, 2018 yil 29 dekabr. №271 272 (7229-7230) /
2. O'zbekiston Milliy Arxivi f -P-336,
3. А. Азизхўжаев. Ўзбекистон совет мустамлака даврида. Тошкент: Шарқ, 2010.
4. O'zbekiston Milliy Arxivi f -P-336,
5. O'z MA, 337-fond, 1-ro'yhat, 1-ish.
6. O'zbekistonning yangi tarixi. Ikkinchi kitob. O'zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida. –Toshkent: Sharq, 2000.
7. Вся Средняя Азии. Справочник книга на 1926 хоз.год. –Ташкент: Издание Средне-Азиатского отделения Российско-Восточной торговой палаты, 1926.
8. Ризаев Г. Сельское хозяйство Узбекистана за 40 лет. –Ташкент,
9. O'z MA, 336-fond, 5-ro'yhat, 5-ish. В-3.